ધી "સૂર્યપ્રકાશ" પ્રીન્ટિંગ પ્રેસમાં,
પટેલ મૂળચંદભાઇ ત્રિકમલાલે છાપ્યું.
ઠે૦ પાનકોર નાકા—અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

અમારા તરફથી નવ તત્ત્વ પ્રકરણ સાર્થ છપાયે બારેક માસ થયા. તે ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યા પ્રમાણે દંડક પ્રકરણ તથા જંબુદ્વીપ સંગ્રહણી પ્રકરણ શ્રી પરમાત્માની કૃપાથી અમારી ગ્રંથમાળાના ૫૭ મા મણકા તરિકે પ્રસિદ્ધિમાં મૂકતાં અમને હર્ષ થાય છે.

આ ગ્રંથ પણ શ્રી સિનોર નિવાસી **માસ્તર ચંદુલાલ ન્હાનચંદ** પાસે 'નવ તત્ત્વ'ની શૈલીએ લખાવવામાં આવ્યો છે તેથી તે પણ સંક્ષેપરૂચિ અને વિસ્તારરૂચિ ઉભય પ્રકારના અધિકારીઓને ઉપયોગી થઇ પડશે, એવી અમારી ધારણા છે.

દંડક પ્રકરણમાં ૨૪ જીવભેદને ૨૪ દંડક તરીકે ઓળખાવીને તે પ્રત્યેક જીવભેદ રૂપ દંડકમાં શરીર અવગાહના આદિ ૨૪ દ્વારનો (૨૪ વસ્તુનો) સંબંધ દર્શાવ્યો છે. ૨૪ જીવભેદને ૨૪ दंडक શબ્દથી ઓળખવાનું પ્રયોજન દંડકની પીઠિકામાંજ કહ્યું છે. જીવ અને કર્મના તત્ત્વજ્ઞાનમાં જૈન સિદ્ધાન્તોમાં અનેક સ્થાને જે ૨૪ દંડકમાં અનેક દ્વારો સમજાવેલાં છે તેનાજ સંક્ષિપ્ત ઉદ્ધાર રૂપ આ દંડક પ્રકરણની રચના છે. વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ (શ્રી ભગવતીજી) સૂત્રમાં તથા શ્રી પ્રજ્ઞાપનાજી સૂત્રમાં ઘણોજ ભાગ એ ૨૪ દંડકોના સ્વરુપથી વ્યાપ્ત છે, અને તે અનુસારેજ આ પ્રકરણમાં ૨૪ દંડકો કહ્યા છે. વર્ત્તમાન સમયના અભ્યાસક્રમમાં જે ૪ લઘુ પ્રકરણો ચાલે છે, તેમાંનું આ ૩ જું પ્રકરણ ગણાય છે. મોટાં પ્રકરણો બૃહત્સંગ્રહણી આદિ તથા તેથી આગળના મોટા ગ્રન્થો અને સિદ્ધાન્તો સમજવાને આ લઘુ દંડક પ્રકરણ એટલું બધું ઉપયોગી છે કે તેનો પગલે પગલે ખપ પડે છે. બૃહત્સંગ્રહણી મોટા પ્રકરણના અભ્યાસ પહેલાં તેનાજ

સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપવાળું આ લઘુ પ્રકરણ જો ભણવામાં આવે તો તે બૃ૦ સંગ્રહણીનો અભ્યાસ પણ સુગમ થાય છે.

જૈન દર્શનમાં ખગોળ અને ભૂગોળનું જે સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે, તેમાં જંબૂદ્વીપ સંગ્રહણી પ્રકરણ જૈન દર્શનની ભૂગોળનોજ એક અંશ છે. શ્રી જૈન સિદ્ધાન્તોમાં સર્વજ્ઞોએ ભૂગોળાન્તર્ગત જે અસંખ્ય દ્વીપ અને અસંખ્ય સમુદ્રો કહ્યા છે, તેમાં સર્વથી પહેલા અને સર્વના મધ્ય ભાગમાં આવેલ જંબૂદ્વીપ નામના
પહેલા દ્વ[illegible] જંબૂદ્વીપમાંના ૧૦ મુખ્ય અને શાશ્વત્
પદાર્થોનું [illegible]ા લઘુ પ્રકરણમાં અત્યંત સંક્ષિપ્ત રીતે દર્શા-
વ્યું છે, [illegible] આગળના લઘુ ક્ષેત્રસમાસ, બૃહત્ક્ષેત્રસમાસ ઇત્યાદિ ક્ષેત્રવિષયક ગ્રંથોમાં તેમજ બીજા પણ ગ્રંથો અને ચરિત્રોમાં ક્ષેત્રનું સ્થાન આદિ જાણવામાં વારંવાર ઉપયોગી થાયછે.

કાળક્રમથી થતા ક્ષેત્રના મહાન્ ફેરફારોને લઇને વર્ત્તમાન સમયની અસ્થિર ભૂગોળ સાથે શ્રી જીનેન્દ્રોક્ત શાશ્વત્ (સ્થિર) ભૂગોળને સરખાવતાં તે પ્રમાણે મેળ નહિ મળવાથી કેટલાક જૈન દર્શનાનુયાયીઓ પણ શ્રી જિનેન્દ્ર વચનો પ્રત્યે આક્ષેપો આપવા તત્પર થઇ જાય છે, પરન્તુ તેટલીજ તત્પરતા, જો જૈન સિદ્ધાન્તની ગણિતપરિપાટી–કાળની વિચિત્રતા–ક્ષેત્રોનું કુદરતી પરાવર્ત્તન તથા શ્રી જિનેન્દ્રવચનનો નયાનુસારી અભિપ્રાય સમજવામાં થાય તો કોઇ રીતે તેઓ આક્ષેપો આપવા જેટલું સાહસ કરી શકે નહિ.

વર્ત્તમાન અભ્યાસક્રમમાં ચાલતાં ૪ લઘુ પ્રકરણોમાંનું આ ૪ થું લઘુ પ્રકરણ ગણાય છે, અને આ લઘુ પ્રકરણના અભ્યાસથી એનાજ વિસ્તારરૂપ લઘુ ક્ષેત્રસમાસ તથા બૃહત્ક્ષેત્રસમાસ ગ્રંથોનો અભ્યાસ સુગમ થાય છે.

સં. ૧૯૮૪ના અધિક શ્રાવણ શુદિ પૂનમ બુધવાર.

શ્રી જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ
—મહેસાણા.

श्री जिनेन्द्राय नमोनमः

दंडक-प्रकरणं सार्थम्

(બીજું નામ)

॥ विचारषट्त्रिंशिका-प्रकरणम् ॥

अवतरण—આ દંડક પ્રકરણના કર્ત્તા શ્રી गजसार मुनि દંડક પ્રકરણની રચનાના પ્રારંભમાં (ચાલતી આવેલી શિષ્ટ[1] પુરૂષોના શિષ્ટાચારની[2] પદ્ધતિ પ્રમાણે) પ્રથમ मंगलाचरण કરીને ત્યારબાદ (ગ્રન્થના પ્રારંભમાં કહેવાતા ૪ પ્રકારના અનુબન્ધ[3] ગર્ભિત) આ ગ્રન્થનો વિષય શું છે? આ ગ્રન્થના अधिकारी કોણ છે? તથા ગ્રન્થ રચવાનું प्रयोजन શું છે? તે (ત્રણ પ્રકારના અનુબન્ધ સ્પષ્ટ) કહેશે.

---

૧ ઉત્તમ પુરૂષોના ૨ આર્ય દેશના ઉત્તમ આચારની

૩ દરેક ગ્રન્થના પ્રારંભમાં જે ૪ પ્રકારની બાબતો અવશ્ય કહેવા યોગ્ય હોય છે તેને ૪ પ્રકારનો અનુબન્ધ (અથવા અનુબન્ધ ચતુષ્ટય અથવા અનુબન્ધ ચતુષ્ક) કહેવામાં આવે છે. ત્યાં કોઈ ગ્રન્થમાં કોઇ એક અથવા બે આદિક અનુબન્ધ સ્પષ્ટ કહેલા હોય છે, તો પણ ગર્ભિત રીતે ચારે અનુબન્ધ અસ્પષ્ટ રીતે પણ કહેલાજ છે એમ જાણવું. તે ૪ પ્રકારના અનુબન્ધ આ પ્રમાણે—૧—ગ્રન્થ વાંચવા ભણવાનો अधिकारी કોણ છે તે કહેવું, ૨—ગ્રન્થનો મુખ્ય विषय (એટલે અભિધેય) શું છે તે કહેવું, ૩—વાચ્ય વાચક આદિ ૪ પ્રકારનો संबंध કહેવો, તથા ૪—ગ્રન્થ બનાવવામાં ગ્રન્થકર્ત્તાને અને ગ્રન્થ વાંચનાર ભણનારને બન્નેને શીઘ્ર લાભ તથા અંતિમ લાભ શું છે?—એમ ૪ પ્રકારનું प्रयोजन કહેવું તે અનુબન્ધ ચતુષ્ટય કહેવાય.

नमिउं चउवीसजिणे, तस्सुत्तवियारलेसदेसणओ;
दंडगपएहिं ते च्चिय, थोसामि सुणेह भो भव्वा ॥१॥

संस्कृत અનુવાદ.

नत्वा चतुर्विंशतिजिनान्, तत्सूत्रविचारलेशदेशनतः
दंडकपदैस्तांश्चैव, स्तोष्यामि शृणुध्वं भो भव्याः ॥१॥

અન્વયસહિત પદચ્છેદ.

चउवीस जिणे नमिउं, दंडग पएहिं तस्स सुत्त लेस वियार देसणओ च्चिय ते (च्चिय) थोसामि, भो भव्वा सुणेह ॥१॥

શબ્દાર્થ:—

नमिउं = નમસ્કાર કરીને	दंडग = (૨૪) દંડકનાં
चउवीस = ચોવીશ	पएहिं = પદોવડે, પદદ્વારા
जिणे = જીનેશ્વરોને	ते = તે શ્રી જીનેશ્વરોને
तस्स = તે શ્રી જીનેશ્વરોના	च्चिय = નિશ્ચય, જ
सुत्त = સૂત્ર(નો), સિદ્ધાન્તનો	थोसामि = સ્તવીશ, સ્તુતિ કરીશ
वियार = વિચાર, સ્વરૂપ	सुणेह = સાંભળો
लेस = લેશ, અલ્પ	भो = હે
देसणओ = દેખાડવાથી, કહેવાથી	भव्वा = ભવ્ય પ્રાણિઓ!

ગાથાર્થ:—શ્રી ૨૪ જીનેશ્વરોને નમસ્કાર કરીને ૨૪ દંડકપદોદ્વારા તેમના (તે શ્રી ૨૪ જિનેશ્વરોના) સિદ્ધાન્તનો (શરીર* અવગાહના વગેરેનો) લેશ માત્ર વિચાર (સંક્ષેપ સ્વરૂપ) કહેવાથી નિશ્ચય હું (ગજસાર મુનિ) તેમની જ (તે શ્રી ૨૪ જીનેશ્વરોની જ) સ્તુતિ કરીશ. ॥૧॥

*દંડક પ્રકરણની (શ્રી ગજસાર મુનિકૃત) અવચૂરિમાં શરીર અવગાહના આદિ દ્વારોને જ સિદ્ધાન્તરૂપ કહેલાં છે. તેમાં સૂત્રમાગમો जिनागम स्तच्चेह "शरीरमोगाहणा य संघयणा सन्नेत्यादिरूपं (=તે જીનેશ્વરોનું સૂત્ર એટલે આગમ એટલે જૈનાગમ, અને તે અહિં શરીર અવગાહના સંઘયણ સંજ્ઞા ઇત્યાદિ રૂપ છે).

વિશેષાર્થ:—આ દંડક પ્રકરણની પહેલી ગાથામાં પ્રથમ મંગલાચરણ, ત્યાર બાદ ગ્રન્થનો વિષય, અને ત્યાર બાદ ગ્રન્થ વાંચવા ભણવાના અધિકારી અને પ્રયોજન એ ૪ સંબંધ છે, તે સંક્ષેપમાં કહીને પ્રસંગથી દંડક શબ્દનો અર્થ પણ કહીશ.

॥ મંગલાચરણ ॥

શ્રી આર્યદેશમાં આર્ય મહાપુરૂષોની આ અતિ પ્રાચીન પદ્ધતિ છે કે કોઇ પણ શુભ કાર્યના પ્રારંભમાં ઇષ્ટ દેવનું ઇષ્ટ ગુરૂનું કે તે કાર્યના અધિષ્ઠાયક દેવ દેવીનું યથાયોગ્ય વંદન પૂજન કે સ્મરણરૂપ મંગલાચરણ કરવું. તેનો હેતુ એજ છે કે આરંભેલું કાર્ય નિર્વિઘ્નપણે સમાપ્ત થાય. એ અતિ પ્રાચીન આર્યપદ્ધતિ પ્રમાણે આ પ્રકરણના કર્ત્તા શ્રી ગજસાર મુનિએ પણ આ પ્રકરણરૂપ શુભ કાર્યના પ્રારંભમાં " नमिउं चउवीस जिणे (એટલે શ્રી ૨૪ જીનેશ્વરોને નમસ્કાર કરીને) " એ વાક્યથી શ્રી ચોવીશ જીનેશ્વરોને નમસ્કાર કરવારૂપ ઇષ્ટદેવનું મંગલાચરણ કર્યું છે. અહિં સર્વે ચોવીશ જીનેન્દ્રોને નમસ્કાર કરવાનું કારણ કે—

આ પ્રકરણમાં દંડકપદ ૨૪ છે અને તે ૨૪ દંડકપદમાં ઉતારવાનાં દ્વારો પણ ૨૪ છે, તેથી શ્રી ગ્રન્થકર્ત્તાએ આ ગ્રન્થના મંગલાચરણમાં પણ ૨૪ જીનેન્દ્રોને નમસ્કાર કરી ત્રણે વિષયો સરખી સંખ્યાવાળા કર્યા છે. હવે આ ગ્રંથમાં જે ૩ अनुबन्ध સ્પષ્ટ કહ્યા છે તે આ પ્રમાણે—

॥ (૧) ગ્રન્થના ૨ મુખ્ય વિષય ॥

" तस्सुत्तवियारलेसदेसणओ दंडगपएहिं (એટલે તે શ્રી ૨૪ જીનેશ્વરોના સિદ્ધાન્તનો લેશ વિચાર ૨૪ દંડકપદદ્વારા દર્શાવવાથી)" એ વાક્યથી અહિં ૨૪ દંડકોમાં ૨૪ દ્વારો ઉતારવા રૂપ (અથવા ઉતારીને) શ્રી ૨૪ જીનેશ્વરોના સિદ્ધાન્તનો લેશ વિચાર (સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ) દર્શાવવો એજ આ ગ્રન્થનો મુખ્ય વિષય છે અને તે કારણથીજ આ ગ્રન્થનું નામ विचार*षट्त्रिंशिका છે.

---

* સિદ્ધાન્તના વિચાર સંબંધિ ૩૬ ગાથાઓનું પ્રકરણ તે વિચાર ષટ્ત્રિંશિકા. દંડક પ્રકરણના તથા અવચૂરિના કર્તા શ્રી ગજસાર મુનિએ વિચારષટ્ત્રિંશિકા નામ રાખ્યું છે અને દંડકની ટીકા કરનાર શ્રી રૂપચન્દ્ર

અથવા " तस्सुत्तवियारलेसदेसणओ दंडगपएहिं ते च्चिय थोसामि (એટલે તે શ્રી ૨૪ જીનેશ્વરોના સિદ્ધાન્તનો લેશ વિચાર દંડક પદો દ્વારા દર્શાવવાથી નિશ્ચય હું તે શ્રી ૨૪ જીનેશ્વરોનીજ સ્તુતિ-વિજ્ઞપ્તિ કરીશ)" એ વાકયને અનુસારે શ્રી ૨૪ જીનેશ્વરોની સ્તુતિ એટલે વિનંતિ એ પણ આ ગ્રન્થનો મુખ્ય વિષય છે. અહિં ૨૪ જીનેશ્વરોના સિદ્ધાન્તનું સ્વરૂપ કહેવું તે શ્રી ૨૪ જીનેશ્વરોની સ્તુતિ કરેલીજ ગણાય, કારણ કે પૂજ્ય પુરૂષોના વચનોનું સ્મરણ અથવા કથન તે પૂજ્ય પુરૂષોની પૂજા સ્તુતિ રૂપજ છે.

।। (૨) ગ્રન્થના અધિકારી ।।

" सुणेह भो भव्वा [એટલે હે ભવ્ય પ્રાણિઓ (હું જે આ ૨૪ જીનેન્દ્રોની સ્તુતિ કરૂં છું તે) સાંભળો]" એ વાકયથી આ ગ્રન્થ વાંચવા ભણવાના અધિકારી ભવ્ય જીવો છે એમ સૂચવ્યું. भव्य એટલે મોક્ષપદ પામવાની યોગ્યતાવાળો જીવ તેજ શાસ્ત્રના શ્રવણ પઠન આદિકનો અધિકારી હોઇ શકે છે, કારણ કે अभव्य એટલે મોક્ષપદ પામવાની અયોગ્યતાવાળા જીવને તો શાસ્ત્રોનો ઉપદેશ આપવો તે રાખમાં ઘૃત (ઘી) ઢોળ્યા સરખો અથવા *મરૂભૂમિમાં કલ્પવૃક્ષ વાવવા સરખો નિરર્થક છે.

।। (૩) ગ્રન્થનું પ્રયોજન ।।

" सुणेह भो भव्वा " એ વાકયથી સમજાય છે કે આ ગ્રન્થનું શ્રવણ ભવ્ય પ્રાણિઓને ઉદ્દેશીને છે, તો આ ગ્રન્થ રચનાનો મુખ્ય હેતુ (મુખ્ય [1]પ્રયોજન) પણ ભવ્ય પ્રાણિઓના ઉપકાર અર્થે છે.

મુનિએ लघु संग्रहणि એવું નામ રાખ્યું છે. અહિં षट्त्रिंशिका એ પદ ઉપરથી સમજાય છે કે આ ગ્રન્થની મૂળ ગાથાઓ ૩૬ લગભગ હશે અને બીજી વધારાની હશે.

* મારવાડ દેશમાં જોધપુર બિકાનેર તરફની ભૂમિ मरुभूमि કહેવાય છે, ત્યાં પ્રાયઃ ભૂમિસ્વભાવે વનસ્પતિ ઊગતી નથી.

૧ ગ્રન્થકર્ત્તાનું અનન્તર પ્રયોજન તથા પરંપર પ્રયોજન, તેમજ શ્રોતાનું (વાંચનાર ભણનારનું) અનન્તર પ્રયોજન તથા પરંપર પ્રયોજન એ ચાર પ્રકારનાં પ્રયોજન કહેવાની પદ્ધતિ તેમજ ૪ પ્રકારના સંબંધ રૂપ ૪ થો અનુબન્ધ બીજા ગ્રંથોથી સમજવો અને ૩ અનુબંધ કહેવાયા છે.

॥ दंडक શબ્દનો અર્થ ॥

दंड्यन्ते जीवा अस्मिन्निति दंडकः એટલે જીવો જેને વિષે દંડ-શિક્ષા પામે તે दंडक કહેવાય. રાજા ગુન્હેગારનું ધન હરી લઇ ગુન્હેગારને બંદીખાનામાં પૂરી અનેક જાતની વિટંબના પમાડે છે તે લોકમાં જેમ દંડ કહેવાય છે, તેમ અનન્ત જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર સ્વભાવ રૂપ અદ્ભુત ધનનો માલિક આત્મા પોતાના જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર રૂપ સહજ સ્વભાવને છોડી જડ પુદ્‌ગલના સંબંધથી વિભાવ દશામાં રમણતા કરી રહ્યો છે, તે ગુન્હાની શિક્ષા રૂપે કર્મરાજા આત્માનું અનન્ત જ્ઞાનાદિક ધન હરીને આગળ (नेरइया असुराई એ ગાથામાં) કહેવાતા ૨૪ ગતિસ્થાન રૂપ ૨૪ બંદીખાનામાં પૂરી અનેક જાતની વિટંબના પમાડે છે, માટે તે ૨૪ ગતિસ્થાનો (ગતિના ભેદ) જ આત્માને દંડ-શિક્ષા રૂપ હોવાથી दंडक કહેવાય છે.

अवतरण—પહેલી ગાથામાં દંડકપદોદ્ધારા સિદ્ધાન્તનું લેશ સ્વરૂપ દર્શાવવા કહ્યું તે દંડકનાં પદ સિદ્ધાન્તમાં ૨૪ કહ્યાં છે. તેજ ૨૪ દંડકપદો આ બીજી ગાથામાં દર્શાવાય છે—

नेरइया[1] असुराई,[10] पुढवाई[5] बेन्दियादओ[3] चेव;
गब्भयतिरियमणुस्सा[1], वंतर[1] जोइसिय[1] वेमाणी[1] ॥२॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

नैरयिका असुरादयः, पृथ्व्यादयो द्वीन्द्रियादयश्चैव
गर्भजतिर्यग्मनुष्या, व्यन्तरो ज्योतिष्को वैमानिकः ॥२॥

અન્વયસહિત પદચ્છેદ.

ગાથાવત્—

શબ્દાર્થઃ—

नेरइया = નારકો (નો ૧)
असुराई = અસુર કુમાર વગેરે (૧૦)
पुढवाई = પૃથ્વીકાય વગેરે (૫)
बेन्दियादओ = દ્વીન્દ્રિય વગેરે (૩)
चेव = નિશ્ચય
गब्भय = ગર્ભજ
तिरिय = તિર્યંચ (૧)
मणुस्सा = ગર્ભજ મનુષ્ય (૧)
वंतर = વ્યન્તર (૧)
जोइसिय = જ્યોતિષી (૧)
वेमाणी = વૈમાનિક (૧)

ગાથાર્થઃ—સાત નારકનો ૧, અસુર કુમાર વગેરે ૧૦, પૃથ્વીકાય વગેરે ૫, દ્વીન્દ્રિય વગેરે ૩ તેમજ નિશ્ચય ગર્ભજ તિર્યંચનો ૧, ગર્ભજ મનુષ્યનો ૧, વ્યન્તરનો ૧, જ્યોતિષીનો ૧ અને વૈમાનિકનો ૧ (એ ૨૪ દંડક છે).

વિશેષાર્થઃ—૧ રત્નપ્રભા નારક, ૨ શર્કરાપ્રભા નારક, ૩ વાલુકાપ્રભા નારક, ૪ પંકપ્રભા નારક, ૫ ધૂમપ્રભા નારક, ૬ તમઃપ્રભા નારક, અને ૭ તમસ્તમઃપ્રભા નારક, એ પ્રમાણે સાત પૃથ્વીના ભેદને અનુસરીને ૭ પ્રકારના નારકનો ૧ દંડક ગણ્યો છે.

તથા ૧ *અસુરકુમાર, ૨ નાગકુમાર, ૩ વિદ્યુત્કુમાર, ૪સુપર્ણકુમાર, ૫ અગ્નિકુમાર, ૬ દ્વીપકુમાર, ૭ અબ્ધિકુમાર, ૮ દિશિકુમાર, ૯ વાયુકુમાર અને ૧૦ સ્તનિતકુમાર એ ૧૦ પ્રકારના ભવનપતિ દેવોના ૧૦ દંડક છે.

તથા પૃથ્વીકાય-અપ્કાય-તેજસ્કાય (=અગ્નિકાય)-વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય એ પૃથ્વીકાય વગેરે પાંચ સ્થાવરોના અથવા પાંચ એકેન્દ્રિયોના ૫ દંડક છે.

દ્વીન્દ્રિય-ત્રીન્દ્રિય-અને ચતુરિન્દ્રિય એ ત્રણ વિકલેન્દ્રિયના ૩ દંડક છે.

તથા ગર્ભજ તિર્યંચનો ૧, ગર્ભજ મનુષ્યનો ૧, ૧૬ [1]વ્યન્તરોનો ૧, ૫ જ્યોતિષીનો ૧, અને ૨૬ વૈમાનિક[2] દેવોનો ૧ દંડક મળી ૫ દંડક છે એ સર્વ મળી ૨૪ દંડક છે.

પ્રશ્નઃ—દશ ભવનપતિના ૧૦ દંડક ગણ્યા તો ૧૬ વ્યન્તરોનો ૫ જ્યોતિષીઓનો ૨૬ વૈમાનિકોનો અને ૭ નારકોનો એકેક દંડક કેમ ગણ્યો? અને અહિં સમ્મૂર્ચ્છિમ જીવો કેમ ન ગણ્યા?

---

* ૧૫ પ્રકારના પરમાધામી દેવોને આ અસુરકુમાર નિકાયમાં ગણવા.

૧. વ્યન્તરો સર્વ મળી ૧૦૫ પ્રકારના છે, તેના ભેદ ગ્રન્થાન્તરથી જાણવા.

૨. ૧૨ કલ્પ, ૯ ગ્રૈવેયક, ૫ અનુત્તર એ ૨૬ પ્રકારના વૈમાનિક દેવ છે. ૩ કિલ્બિષિક દેવો પહેલા બીજા-ત્રીજા ચોથા-અને છટ્ઠા કલ્પના દેવોમાં ગણવા અને ૯ લોકાન્તિકને પાંચમા બ્રહ્મકલ્પમાં ગણવા.

ઉત્તરઃ—સિદ્ધાન્તોમાં દરેક સ્થાને એ પ્રમાણેજ દંડકની ગણત્રી હોવાથી આ ગ્રન્થમાં પણ એ રીતેજ સિદ્ધાન્તને અનુસારે દંડક-સંખ્યા ગણેલી છે. અથવા સૂત્રકારની વિવક્ષા[1] (સંખ્યા બાંધવામાં ગ્રન્થકારની ઈચ્છા) એજ હેતુ છે.

આ પ્રકરણમાં સમ્મૂર્ચ્છિમ તિર્યંચો તથા સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો પ્રાયઃ નથી ગણ્યા પરન્તુ પ્રસંગથી અર્થમાં ચોવીશે દ્વાર પૂર્ણ થયા બાદ ૪૦ મી ગાથાના અર્થના અન્તે કહેવાશે.

अवतरणः—દંડકપદોદ્વારા સિદ્ધાન્તનો લેશ વિચાર દર્શાવવારૂપ જે આ ગ્રન્થનો પ્રસ્તુત વિષય છે, તે વિષયમાં દંડકપદો બીજી ગાથામાં કહ્યાં અને હવે સિદ્ધાન્ત રૂપ જે ૨૪ દ્વારો છે તે આ ત્રીજી તથા ચોથી ગાથામાં કહેવાય છે.

संखित्तयरी उ इमा, सरीरमोगाहणा य संघयणा;
सन्ना संठाण कसाय, लेसिन्दिय दु समुग्घाया ॥३॥
दिट्ठी दंसण नाणे जोगुवओगोववाय चवण ठिई;
पज्जत्ति किमाहारे, सन्नि गई आगई वेए ॥४॥

संस्कृत અનુવાદ.

संक्षिप्ततरा तु इयं, शरीरमवगाहना च संहननानि
संज्ञासंस्थानकषाय–लेश्येन्द्रियद्विसमुद्घाताः ॥ ३ ॥
दृष्टिर्दर्शनं ज्ञानं, योग उपयोग उपपातश्च्यवनं स्थितिः
पर्याप्तिः किमाहारः, संज्ञिर्गतिरागतिर्वेदः ॥ ४ ॥

---

૧ પ્રશ્નરત્નાકર (સેનપ્રશ્ન) ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે—"प्रश्नः—चतुर्विंशति दंडकमध्ये भवनाधिपानां दंडकदशकं प्रोक्तमपरेषां व्यन्तरादिकानां दंडक एकैकः प्रोक्तस्तत्र किं कारणं ? उत्तरः—अत्र सूत्रकृतां विवक्षैव प्रमाणमिति= ૨૪ દંડકમાં ભવનપતિઓના ૧૦ દંડક કહ્યા અને બીજા વ્યન્તર વગેરેનો એકેક દંડક કહ્યો તેનું શું કારણ ? ઉત્તર—એમાં સૂત્રકારોની વિવક્ષા (તથા પ્રકારની કહેવાની ઇચ્છા,) એજ પ્રમાણ છે."

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

उ संखित्तयरी इमा, सरीरं ओगाहणा य संघयणा
सन्ना संठाण कसाय, लेसा इन्दिय दु समुग्घाया ॥३॥
दिट्ठी दंसण नाणे, जोग उवओग उववाय चवण ठिई
पज्जत्ति किमाहारे, सन्नि गइ आगई वेए ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ:

संखित्तयरी = અતિ સંક્ષિપ્ત
उ = વળી
इमा = આ (૨૪ દ્વાર૩૫ સંગ્રહણી)
सरीरं = શરીર (૫)
ओगाहणा = અવગાહના (૪)
य = વળી
संघयणा = સંઘયણ (૬)
सन्ना = સંજ્ઞા ૪-૧૦ અથવા ૧૬
संठाणं = સંસ્થાન (૬)
कसाय = કષાય (૪)
लेस = લેશ્યા (૬)
इंदिय = ઇન્દ્રિય (૫)
दु = બે
समुग्घाया = સમુદ્દઘાત (૨)
दिट्ठी = દૃષ્ટિ (૩)
दंसण = દર્શન (૪)
नाणे = જ્ઞાન (૫) અજ્ઞાન (૩)
जोग = યોગ (૧૫)
उवओग = ઉપયોગ (૧૨)
उववाय = ઉપપાત, જન્મ
चवण = ચ્યવન, મરણ
ठिई = સ્થિતિ, આયુષ્ય
पज्जत्ति = પર્યાપ્તિ (૬)
किमाहारे = કિમાહાર, દિગાહાર
सन्नि = સંજ્ઞા (૩)
गइ = ગતિ
आगई = આગતિ
वेए = વેદ (૩)

ગાથાર્થ:—વળી (૨૪ દ્વાર ૩૫) અતિ સંક્ષિપ્ત* સંગ્રહણી

* ૨૪ દંડકમાં ઊતારવા યોગ્ય દ્વારો ઘણાં છે તો પણ અહિં સંક્ષિપ્ત રીતે ૨૪ દ્વારોજ ઊતાર્યા છે તે કારણથી અથવા આ બે ગાથાઓ વર્તમાન સમયમાં બૃહત્સંગ્રહણીના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલ ૩૦૦ લગભગ ગાથાવાળા લઘુસંગ્રહણી નામના પ્રકરણની છે, તે કારણથી પણ આ પ્રકરણની વૃત્તિ કર્તા શ્રી રૂપચંદ્ર મુનિએ આ દંડક પ્રકરણનું लघु संग्रहणी નામ રાખ્યું હોય એમ સંભવ છે. વૃત્તિની પહેલી ગાથા—

આ પ્રમાણે છે-(૧) શરીર-(૨) અવગાહના-(૩) સંઘયણ-(૪) સંજ્ઞા-(૫) સંસ્થાન-(૬) કષાય-(૭) લેશ્યા-(૮) ઇન્દ્રિય-(૯) બે સમુદ્ઘાત-(૧૦) દૃષ્ટિ-(૧૧) દર્શન-(૧૨) જ્ઞાન-(૧૩) અજ્ઞાન-(૧૪) યોગ-(૧૫) ઉપયોગ-(૧૬) ઉપપાત-(૧૭) ચ્યવન-(૧૮) સ્થિતિ-(૧૯) પર્યાપ્તિ-(૨૦) કિમાહાર-(૨૧) સંજ્ઞા-(૨૨) ગતિ-(૨૩) આગતિ-(૨૪) વેદ, એ ૨૪ દ્વાર છે અથવા ૨૪ દ્વારરૂપ સંક્ષિપ્ત સંગ્રહણી છે.

વિશેષાર્થઃ—૨૪ દંડકપદમાં ઊતારવા-જાણવાયોગ્ય દ્વારો ૨૪થી પણ ઘણાં છે તો પણ અહિં અતિ સંક્ષેપમાં કેવળ ૨૪ દ્વારોનો જ સંગ્રહ કર્યો છે માટે મૂળ ગાથામાં કહ્યું છે કે इमा=આ (સંગ્રહણી) संखित्तयरी=અતિ સંક્ષિપ્ત છે, જેથી વૃત્તિકર્ત્તાએ આ પ્રકરણનું નામ लघु* संग्रहणी રાખ્યું છે. હવે દંડકપદોમાં ઊતારવા યોગ્ય ૨૪ દ્વારોનું કિંચિત્ સ્વરૂપ કહેવાય છે તે આ પ્રમાણે—

॥ (૧) શરીર ૫ ॥

शीर्यते=विशीर्यते=વિખરાય અથવા વિનાશ પામે તે શરીર કહેવાય કારણ કે સર્વે શરીરનો ધર્મ ક્ષણભંગુર છે. તે શરીર ઔદારિક આદિ ભેદથી ૫ પ્રકારનાં છે તે આ પ્રમાણે—

૧ औदारिक शरीर—उदार એટલે વિશાળ-પ્રધાન ગુણ વાળા જે શ્રીતીર્થંકર-ગણધર-સર્વજ્ઞ-ચક્રવર્તિ-વાસુદેવ-પ્રતિવાસુદેવ-બળદેવ અને ચરમશરીરી તથા યુગલિકો ઇત્યાદિને પ્રાપ્ત થતું હોવાથી, અથવા મોક્ષ અને અનન્ત લબ્ધિરૂપ ઉદાર ગુણો આ શરીરવડે જ

प्रणम्य परया भक्त्या, जिनेन्द्रचरणाम्बुजं ।
लघुसंग्रहणीटीकां, करिष्येऽहं मुदा वराम् ॥ १ ॥

અર્થઃ—અત્યંત ભક્તિવડે શ્રી જીનેન્દ્ર ભગવંતનાં ચરણકમળને નમસ્કાર કરી હું (રૂપચન્દ્રમુનિ) હર્ષ પૂર્વક આ લઘુ સંગ્રહણી પ્રકરણ શ્રેષ્ટ ટીકા કરીશ.

* પરન્તુ પ્રકરણની સ્વોપજ્ઞ (શ્રી ગજસારમુનિ કૃત) અવચૂરિમાં તો "આ ૨૪ દ્વારની બે ગાથાઓ લઘુ સંગ્રહણી પ્રકરણમાંથી લીધેલી છે" એમ કહેલું છે તેથી લઘુ સંગ્રહણી બીજો જ ગ્રન્થ છે. અને તે ૩૦૦ લગભગ ગાથાવાળી બૃ૦ સંગ્રહણી એજ લઘુ સંગ્રહણી છે.

પ્રાપ્ત થતા હોવાથી, અથવા શેષ ચાર શરીરોથી પણ આ શરીરની કાન્તિ-તેજ (શ્રી તીર્થંકરની અપેક્ષાએ) અતિ ઉદાર એટલે અતિ પ્રધાન હોવાથી, અથવા આ શરીર ઉદાર એટલે સ્થૂલ પુદ્ગલોનું બનેલું હોવાથી અથવા વિશાળ અવગાહનાવાળું હોવાથી અથવા ઔદારિક જાતિની પુદ્ગલવર્ગણાઓવડે બનેલું હોવાથી ઔદારિક શરીર કહેવાય છે, અને તે સર્વ મનુષ્ય તથા સર્વ તિર્યંચોને હોય છે, તથા રસ-રૂધિર-માંસ-મેદ-મજ્જા-હાડ-અને વીર્ય એ ૭ ધાતુમય છે, તથા ધર્મ અધર્મ મોક્ષ આદિ આ દેહનું પ્રયોજન છે એટલે આ દેહથીજ થઈ શકે છે.

૨ વૈક્રિય શરીર—વિ એટલે વિવિધ પ્રકારની અથવા વિશિષ્ટ-અદ્ભુત ક્રિયા એટલે ક્રિયાઓવાળું શરીર તે વૈક્રિય શરીર છે. કારણ કે આ શરીર એક હોઇને અનેક થાય અને અનેક હોઇને એક થાય, ભૂમિચર હોઇને આકાશચારી થાય અને આકાશચારી (ખેચર) હોઇને ભૂચર (મનુષ્યાદિ રૂપે) થાય, ન્હાનો હોઇને મ્હોટો થાય અને મ્હોટો હોઇને ન્હાનો થાય, હલકો હોઇને ભારે થાય અને ભારે હોઇને હલકો થાય, દ્રશ્ય હોઇને અદ્રશ્ય થાય અને અદ્રશ્ય હોઇને દ્રશ્ય થાય ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની અદ્ભુત ક્રિયાઓવાળું છે. તથા વૈક્રિય જાતિની પુદ્ગલવર્ગણાઓથી બનેલું છે, રૂધિર આદિ સાત ધાતુ રહિત (તો પણ કૃત્રિમ કેશથી શોભાવાળું) છે. ઔદારિક શરીરના પુદ્ગલસ્કંધોથી આ શરીરના પુદ્ગલસ્કંધો સૂક્ષ્મપરિણામી છે. ઉપર કહેલી અદ્ભુત ક્રિયાઓ એજ આ શરીરનું પ્રયોજન છે. આ શરીર સર્વ દેવોને, સર્વ નારકોને [1]भवप्रत्यायिक અને વૈક્રિય લબ્ધિવાળા ગર્ભજ મનુષ્ય તથા તિર્યંચોને અને લબ્ધિવાળા બાદર પર્યાપ્ત વાયુકાયને लब्धि[2]प्रत्ययिक હોય છે.

---

૧ જન્મસમયે પણ એજ શરીર (ભવના હેતુથી) હોય છે માટે भवप्रत्ययिक.

૨ વ્રત તપશ્ચર્યા ઇત્યાદિ ગુણોના પ્રભાવથી બની શકે તે गुणप्रत्ययिक મુનિ વગેરેને હોય છે અને વાયુકાય ચક્રવર્તિ વાસુદેવ ઇત્યાદિને વ્રત તપશ્ચર્યાદિ ગુણોના પ્રભાવવાળું નથી તો પણ કાર્યપ્રસંગે બનાવી શકવાના

૩ આહારક શરીર—તથાવિધ [1]લબ્ધિવાળા [2]ચૌદપૂર્વધર મુનિ મહાત્માવડે જે आह्रियते-गृह्यते એટલે આહરાય-ગ્રહણ કરાય તે આહારક શરીર; અથવા વિચરતા કેવલિ ભગવંત પાસે જીવાદિક સૂક્ષ્મ પદાર્થો आह्रियन्ते-गृह्यन्ते એટલે આહરાય-ગ્રહણ કરાય તે આહારક શરીર કહેવાય. જીવદયાના કારણથી, શ્રી જીનેશ્વર ભગવંતની સમવસરણ આદિ ઋદ્ધિ દેખવાના કારણથી, અને કોઈ પદાર્થના જ્ઞાનમાં સૂક્ષ્મ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો હોય તો તે દૂર કરવાને (પૂછવાને) અર્થે શ્રુતકેવલિ ૧ હસ્ત પ્રમાણ (વાળેલી મુઠીવાળા ૧ હાથ જેટલું) નવું શરીર બનાવી નજીકમાં અથવા દૂર વિચરતા કેવલિ પાસે અથવા તીર્થંકર ભગવંત પાસે મોકલે[3] છે તે આહારક શરીર છે. એ શરીર આહારકજાતિની પુદ્ગલવર્ગણાઓનું બને છે અને અનુત્તરદેવના વૈક્રિય શરીરથી પણ અતિશય તેજવંત હોય છે. વૈક્રિય શરીરથી પણ આ શરીરના પુદ્ગલ સ્કંધો

કારણે लब्धिप्रत्ययिक ગણવું. એમ લબ્ધિપ્રત્યયિક બે પ્રકારે જાણવું. દિગંબર આમ્નાયમાં એને ભવપ્રત્યયિક ગણ્યું છે.

૧ આમર્ષૌષધિ (શરીરના એકાદિક અવયવમાં અથવા સંપૂર્ણ શરીરમાં એવી લબ્ધિ ઉત્પન્ન થાય કે તે એકાદિક અવયવના અથવા શરીરના કોઇ પણ ભાગના સ્પર્શ માત્રથી સર્વે રોગ નાશ પામે તેવી) લબ્ધિ ઇત્યાદિ લબ્ધિવાળા. (આમર્ષૌષધિ આદિ લબ્ધિ રહિત ચૌદ પૂર્વધરને આહારકલબ્ધિ ન હોય માટે).

૨ ચૌદ પૂર્વથી ન્યૂન પૂર્વના જ્ઞાનવાળા મુનિને આહારકલબ્ધિ હોઇ શકતી નથી. ઘણા પાઠોમાં ચૌદપૂર્વધરના જ સ્પષ્ટ અક્ષરો છે.

૩ આહારક શરીર ત્યાં જઇને વંદનાદિ વિનય કરી પ્રશ્ન પૂછી ઉત્તર મેળવી પુનઃ અન્તર્મુહૂર્ત્ત માત્રમાં તે ચૌદપૂર્વી પાસે આવી અતિ શીઘ્રતાથી તે ઔદારિક શરીરમાં આત્મપ્રદેશો દાખલ કરી પોતે ત્યાંને ત્યાંજ વિલય પામી જાય છે. તથા બનાવેલું આહારક શરીર જેટલા દૂર સુધી જાય છે તેટલા દૂર સુધી આત્મપ્રદેશોની દીર્ઘ સમશ્રેણિ બન્ને શરીરમાં એકતાર (દીપકની પ્રકાશ શ્રેણિવત્) સબંધવાળી હોય છે. ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની રચનામાં પણ આત્મપ્રદેશોની દીર્ઘ સમશ્રેણિ એ પ્રમાણે જ હોય છે કારણ કે આત્માનો ૧ પ્રદેશ પણ છૂટો પડી શકતો નથી.

સૂક્ષ્મપરિણામી અને અધિક કાન્તિવાળા છે. આ શરીર સંસાર-ચક્રમાં ૪ વારજ બની શકે છે.

૪ **तैजस शरीर**—તેજસ્ ગુણવાળા પુદ્ગલોનું બનેલું અથવા તૈજસજાતિની પુદ્ગલવર્ગણાઓથી બનેલું તે તૈજસ શરીર જો લબ્ધિવાળું હોય તો શત્રુને શાપ આપવાના ઉપયોગમાં, શત્રુને અથવા શત્રુનાં ગૃહાદિક બાળી મૂકવાના ઉપયોગમાં અને અનુગ્રહ બુદ્ધિ થાય તો બળતા પદાર્થોને બુઝાવી દેવામાં, એ પ્રમાણે તેજોલેશ્યા તથા શીતલેશ્યા મૂકવાના ઉપયોગમાં આવે છે. તથા પોતાના શરીરને પણ ઉષ્ણ તેજમય અથવા શીત તેજમય દેદીપ્યમાન પ્રકાશવાળું કરે છે. અને જો એ શરીર સંબંધિ લબ્ધિ ઉત્પન્ન ન થઈ હોય તો દરેક જીવને ખાધેલો ખોરાક પચાવવાના ઉપયોગમાં આવે છે. લોકમાં કહેવાતી જઠરાગ્નિ તે આ શરીર છે. શરીરમાં રહેતી ઉષ્ણતા પણ એ શરીરથી જ છે અને એનો સંબંધ દરેક સંસારી જીવને અનાદિ કાળથી સતત ચાલુ છે. આહારક શરીરથી આ શરીરના પુદ્ગલસ્કંધો અધિક સૂક્ષ્મપરિણામી છે, તથા આગળ કહેવાતા કાર્મણ શરીર સાથે સદાકાળ સંબંધવાળું અને મિશ્ર થઇને રહેલું આ શરીર છે.

૫ **कार्मण शरीर**—કર્મના વિકારરૂપ અથવા કર્મના પિંડરૂપ જે શરીર તે कार्मण शरीर ૧૫૮ કર્મપ્રકૃતિઓના પિંડરૂપ છે, અથવા એ સર્વ કર્મપ્રકૃતિઓના આધારરૂપ એક જૂદું શરીર છે, એમ બે મત છે. આ શરીર કર્મવર્ગણાનું એટલે કાર્મણ-જાતિની પુદ્ગલવર્ગણાઓનું બનેલું છે અને દરેક સંસારી જીવને અનાદિ કાળથી સતત સંબંધવાળું છે. પરભવમાં જતો જીવ આ શરીરના (તૈ૦ કા૦ બન્નેના) સામર્થ્ય થીજ જઇ શકે છે. તૈજસ શરીરથી પણ આ શરીરના પુદ્ગલસ્કંધો અધિક સૂક્ષ્મપરિણામી છે. આ શરીરથી ધર્મ-અધર્મ-કર્મબન્ધ-કર્મનિર્જરા-સુખ-દુઃખ-હિંસા ઇત્યાદિમાંનું કંઈ પણ થઈ શકતું નથી. તૈ૦ અને કા૦ શરીર (તથા આહારક શરીર પણ) કોઇનો પ્રતિઘાત (સ્ખલનાદિ) કરતું નથી તેમજ એ શરીરો પોતે પણ કોઇથી પ્રતિઘાત પામતાં નથી. પરભવમાં જઇને તુર્ત આહારગ્રહણનું કાર્ય એ બે શરીરના સામર્થ્યથી થાય છે. તથા આ કાર્મણ શરીર પોતાની અને શેષ ૪

શરીરોની ઉત્પત્તિમાં પણ મૂળ કારણરૂપ છે. જીવ પરભવમાં જાય તે વખતે રસ્તામાં પણ આ બે શરીર સાથે જ હોય છે.

॥ (૨) અવગાહના ૪ ॥

અવગાહના એટલે શરીરની ઉંચાઇ અથવા લંબાઇ. તે કયા જીવનું શરીર उत्कृष्टथी (વધારેમાં વધારે) કેટલું મોટું હોય ? અને જઘન્યથી એટલે કમીમાં કમી કેટલું ન્હાનું હોય ? એમ બે પ્રકારની અવગાહના મૂળ શરીર (ભવધારણીય શરીર-જન્મશરીર) સંબંધિ કહેવાશે તેમજ એ બે પ્રકારની અવગાહના ઉત્તર શરીર (કૃત્રિમ વૈક્રિય શરીર) સંબંધિ કહેવાશે. એ પ્રમાણે ૪ પ્રકારની અવગાહના(એટલે શરીરનું પ્રમાણ-માપ) દંડકપદોમાં યથાસંભવ કહેવાશે.

॥ (૩) સંઘયણ ૬ ॥

संघयणमट्ठिनिचओ—સંઘયણ એટલે હાડકાંનો સમૂહ અથવા સંઘયણ એટલે હાડકાંના સમૂહનું (સંધિઓનું) બંધારણ તે ૬ પ્રકારનું આ પ્રમાણે છે--

૧ वज्रर्षभनाराच—वज्र એટલે ખીલી, ऋषभ એટલે પટ્ટો અને नाराच એટલે મર્કટબંધ* એ ત્રણ જેમાં હોય તે વજ્રર્ષભનારાચ સંઘયણ કહેવાય. અહિં સંધિને સ્થાને હાડના બે છેડા એક બીજા ઉપર આંટ વાળીને વળગેલા હોય છે તે આંટનું નામ મર્કટબંધ. તે આંટના મધ્ય ભાગે ઉપર નીચે સર્વ બાજુએ હાડકાનો પાટો વીંટાઇ વળેલો હોય અને તે પાટાના મધ્ય ભાગમાં પુનઃ હાડની ૧ ખીલી આડી અને આરપાર ગયેલી (પાટાના પહેલા ભાગને ભેદી વચ્ચે આવેલા મર્કટબંધવાળા બે હાડને ભેદી પુનઃ પાટાના છેલ્લા ભાગને ભેદીને આરપાર નિકળેલી) હોય છે. હાડસંધિના આવા બંધારણથી હાડ કદી સાંધામાંથી અલગ થવા પામતાં નથી અને એ સાંધા ઘણાજ દૃઢ-મજબૂત બનેલા હોય છે.

* મર્કટ એટલે વાનરીના બાળક સરખો (વાનરીનું બાળક જેમ વાનરીને સજ્જડ વળગી રહે તેવો) વળગેલો અને વળેલો હાડનો આંટ.

૨ ऋषभ नाराच--ઉપર કહેલા પહેલા સંઘયણમાં જે આડી અને આરપાર ગયેલી ખીલી કહી છે તે આ બીજા સંઘયણમાં હોતી નથી, એટલો જ તફાવત છે.

૩ नाराच—કેવળ મર્કટબંધ (હાડકાંના બે છેડા આંટ ચડાવીને વળગેલા) હોય પરન્તુ હાડનો પટ્ટો તેમજ ખીલી પણ ન હોય તે.

૪ अर्ध नाराच—હાડકાંના સંધિસ્થાને આવેલા બે છેડામાંનો એક છેડો બીજાને આંટ દઇ વળગેલો હોય અને બીજો છેડો તે આંટની અંદર સીધો અને બૂઠો રહેલો હોય અને તેના મધ્યમાં થઇને હાડખીલી પણ આરપાર થયેલી હોય તો તેવા પ્રકારની હાડસંધિવાળા બંધારણને અર્ધનારાચ કહેવામાં આવે છે.

कीलिका—સંધિસ્થાનના બન્ને હાડના છેડા એક બીજા ઉપર (આંટ વાળ્યા વિના) સીધા રહેલા હોય અને તે બેના મધ્ય ભાગમાંથી હાડખીલી આડી અને આરપાર થયેલી હોય તેવા પ્રકારના હાડબંધારણને કીલિકા સંઘયણ કહે છે.

૬ छेदस्पृष्ट અથવા सेवार्त्त—સંધિસ્થાને સામા સામી આવેલા બે છેડા ખાંડણીમાં રાખેલા મુશળની પેઠે એક છેડાની ખોભણમાં બીજા છેડાનો બૂઠો ભાગ સ્હેજ ઊતરીને-[1]સ્પર્શીને રહેલ હોય છે માટે છેદસ્પૃષ્ટ (અસ્થિના ૨ છેડા વડે સ્પર્શેલ) સંઘયણ કહેવાય છે. અથવા જે સાંધા તૈલાદિકના મર્દન રૂપી सेवाथी आर्त्त એટલે પીડાયા છતાજ (એટલે મર્દનાદિકથીજ) દૃઢ રહે છે તેથી सेवार्त्त કહેવાય છે. તથા छेदवर्त्ति અથવા छेदवृत्त (છેદ એટલે અસ્થિના પર્યન્ત ભાગ તે વડે વૃત્ત=વર્તનારૂં તે) એવાં પણ નામ છે.

॥ (૪) સંજ્ઞા ૪-૧૦-૧૬ ॥

જેના વડે संजानाति એટલે જાણે છે તે संज्ञा બે પ્રકારની છે. ત્યાં મતિજ્ઞાન આદિ ૮ જ્ઞાન તે ज्ञानसंज्ञा અને કર્મના ઉદયથી

૧ એ પ્રમાણે ખાંડણીમાં મુશળવત્ સ્પર્શીને રહેલ હોવાથી જ હાડને તાણતાં અથવા પડી જતાં ખોભણમાંથી નિકળી આવેલા હાડને "હાડકું ઉતરી ગયું" એમ કહેવામાં આવે છે.

અથવા ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલ તે અનુભવસંજ્ઞા[1] ૪-૧૦ અને ૧૬ પ્રકારની છે તે આ પ્રમાણે—

ક્ષુધા તૃષા રૂપ અશાતા વેદનીય કર્મના ઉદયથી આહાર ગ્રહણની ઇચ્છા તે ૧ આહારસંજ્ઞા. ભય મોહનીય કર્મના ઉદયથી ભય પામવા રૂપ ૨ ભયસંજ્ઞા. વેદ મોહનીયના ઉદયથી થતો વિષયાભિલાષ તે ૩ મૈથુનસંજ્ઞા. લોભ મોહનીયના ઉદયથી થતો મમત્વ ભાવ તે ૪ પરિગ્રહસંજ્ઞા. મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી શબ્દ તથા અર્થના વિષયવાળી સામાન્ય અવબોધ રૂપ ક્રિયા તે[2] ૫ ઓઘસંજ્ઞા. મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી શબ્દ તથા અર્થના વિષયવાળી વિશેષ અવબોધ રૂપ ક્રિયા તે લોકસંજ્ઞા અથવા[3] દર્શનોપયોગ તે ઓઘસંજ્ઞા અને જ્ઞાનોપયોગ તે લોકસંજ્ઞા, અથવા[4] પૂર્વના સંસ્કાર રૂપ ક્રિયા[5] તે ઓઘ સંજ્ઞા અને અજ્ઞ લોકોની મતિ[6] કલ્પના તે લોક સંજ્ઞા. તથા એ ૬ સંજ્ઞાઓમાં ક્રોધ-માન-માયા-લોભ રૂપ ૪ કષાયસંજ્ઞા મેળવતાં ૧૦ સંજ્ઞા છે અને મોહ-ધર્મ-સુખ-દુઃખ જુગુપ્સા-શોક એ ૬ સંજ્ઞાઓ મેળવતાં ૧૬ સંજ્ઞા છે. એ સંજ્ઞાઓ સર્વ દંડકોમાં હોય છે.

જીવ જે સંજ્ઞિ અથવા અસંજ્ઞિ કહેવાય છે તે આ અનુભવ-સંજ્ઞાઓથી નહિં પણ આગળ કહેવાતી દીર્ઘકાલિકી આદિ સંજ્ઞાઓથી છે.

---

૧ સિદ્ધાન્તોમાં અનુભવસંજ્ઞા માટે સંજ્ઞા એટલે અભિલાષ અર્થ કર્યો છે.

૨ પ્રવચનસારોદ્ધાર વૃત્તિ વિગેરેમાં.

૩ ઠાણાંગજીની વૃત્તિમાં.

૪ શ્રી આચારાંગસૂત્રની વૃત્તિ પ્રમાણે.

૫ વેલડીઓ સપાટ જમીન છોડી ભીંત વૃક્ષ અથવા વંડી ઇત્યાદિ ઉપર ચઢે છે તે (અથવા બાલકો જન્મતાં જ સ્તનપાન કરે છે ઇત્યાદિ) ઓઘસંજ્ઞા છે.

૬ કૂતરા યક્ષ છે, કૂતરા યમને દેખે છે, બ્રાહ્મણો દેવ છે, કાગડા ઋષિ અથવા પૂર્વજ છે, મયૂરીને મોરની પાંખના વાયુથી અથવા મોરનાં આંસુ ચાટવાથી ગર્ભ રહે છે, કર્ણ કાનમાંથી થયો, અગસ્તિ ઋષિ સમુદ્ર પી ગયા ઇત્યાદિ અનેક લૌકિક કલ્પનાઓ તે લોકસંજ્ઞા.

તથા આ સંજ્ઞાઓમાંથી દેવને મુખ્યત્વે પરિગ્રહસંજ્ઞા અને લોભસંજ્ઞા છે, નારકને ભયસંજ્ઞા તથા ક્રોધસંજ્ઞા છે, તિર્યંચોને આહાર તથા માયા સંજ્ઞા અને મનુષ્યોને મુખ્યત્વે મૈથુનસંજ્ઞા અને માનસંજ્ઞા[1] છે.

॥ (૫) સંસ્થાન ૬ ॥

સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રમાણ યુકત અથવા પ્રમાણ રહિત થયેલો શરીરનો જે આકાર તે સંસ્થાન ૬ પ્રકારનાં છે તે આ પ્રમાણે—

૧ **समचतुरस्र संस्थान**—શરીરના સર્વ અવયવો સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રમાણ[2] સર હોય તે સમચતુરસ્ર સંસ્થાન કહેવાય. ગર્ભજ મનુષ્યને અંગે વિચારીએ તો પર્યંકાસને (પદ્માસન વાળી) બેઠેલા મનુષ્યના ડાબા ઢીંચણથી જમણો ખભો, જમણા ઢીંચણથી ડાબો ખભો, ડાબા ઢીંચણથી જમણો ઢીંચણ અને પર્યંકાસનના મધ્ય ભાગથી નાસિકાનો અગ્ર ભાગ, એ ચારે માપમાં સરખાં હોય તો [सम=સરખા चतु:=(બે ખભા બે ઢીંચણ રૂપ) ૪-ચાર अस्र=બાજુ અથવા ખૂણાવાળું] સમચતુરસ્ર સંસ્થાન કહેવાય.

---

૧ એમાં જે અલ્પબહુત્વ (ન્યૂનાધિકતા) છે તે સંજ્ઞાના સ્વામીની ૧૨ મી ગાથાના અર્થમાં કહેવાશે.

૨ પુરૂષ પોતાના અંગુલથી ૧૦૮ અંગુલ ઊંચો હોય, તેમાં પણ ગુલ્ફ (એડી ઉપરનો ઢેકાનો ભાગ) ૪ અંગુલ, જંઘા (એડીથી ઉપરનો અને ગુડાથી નીચેનો દીર્ઘ ભાગ) ૨૪ અંગુલ, જાનુ (ગુડાનો ઢેકો) ૪ અંગુલ, સાથલ ૨૪ અંગુલ, બસ્તિ (કુલાનો ભાગ) ૧૨ અંગુલ, ઉદર ૧૨ અંગુલ, છાતી ૧૨ અંગુલ, ગ્રીવા (કંઠ-ડોક) ૪ અંગુલ અને મુખ ૧૨ અંગુલ, એ રીતે ૧૦૮ અંગુલની ઊંચાઇ ગણવી. તથા પગતલિયું અંગુઠા સહિત ૧૪ અંગુલ દીર્ઘ અને ૬ અંગુલ વિસ્તૃત, કેડની લંબાઇ ૧૮ અંગુલ, છાતીનો વિસ્તાર ૨૪ અંગુલ, અંગુલિસહ હાથની લંબાઇ ૪૬ અંગુલ, મસ્તકની લંબાઇ ૩૨ અંગુલ, જંઘાનો પરિધિ ૧૮ અંગુલ, જાનુનો પરિધિ ૨૧ અંગુલ, સાથળનો પરિધિ ૩૨ અંગુલ, નાભિ નીચેનો પરિધિ ૪૬ અંગુલ, છાતી અને પીઠ બે મળીને પરિધિ ૫૬ અંગુલ તથા ગ્રીવાનો પરિધિ ૨૪ અંગુલ ઇત્યાદિ રીતે અંગોપાંગનાં બીજાં પણ નાનાં નાનાં પ્રમાણું અનેક છે.

॥ ૨૪ દંડકમાં ઉત્તરવૈક્રિયની અવગાહના ॥

૧ વાયુકાય	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ.	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ.
૧૩ દેવ દંડકમાં	અંગુલનો સંખ્યાતમો ભાગ.	૧ લાખ યોજન
૧ ગ૦ મનુષ્યમાં	”	૧ લાખ યોજનથી કિંચિત્ અધિક.
૧ ગ૦ તિર્યંચમાં	”	૯૦૦ યોજન
૧ નારકમાં	”	જન્મદેહથી દ્વિગુણ (૧૦૦૦ ધનુષ્.)
શેષ ૭ માં	”	ઉ૦ વૈ૦ નથી.

॥ इति २४ दंडकेषूत्तरदेहस्य उत्कृष्टावगाहना ॥

અવતરણ—પૂર્વે ઉત્તર વૈક્રિય શરીરની અવગાહના ૧૬ (૧૭) દંડકમાં જે રીતે સંભવે છે તે રીતે કહ્યા બાદ હવે આ ગાથામાં તે ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની રચના કેટલા કાળ સુધી ટકી રહે તે કહે છે.

अंतमुहुत्तं निरए, मुहुत्त चत्तारि तिरिय-मणुएसु
देवेसु अद्धमासो, उक्कोस विउव्वणा-कालो ॥१०॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

अन्तर्मुहूर्त्तं नैरयिके, मुहूर्त्ताश्चत्वारि तिर्यग्मनुजेषु
देवेष्वर्धमासः उत्कृष्टो विकुर्वणाकालः ॥ १० ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

निरए अंतमुहुत्तं तिरिय मणुएसु चत्तारि मुहुत्त
देवेसु अद्धमासो, उक्कोस विउव्वणा कालो ॥१०॥

શબ્દાર્થ:—

अंतमुहुत्तं=અન્તર્મુહૂર્ત્ત
निरए=નારક જીવોમાં
मुहुत्त=મુહૂર્ત્ત (૨ ઘડી)
चत्तारि=ચાર
तिरिय=તિર્યંચ
मणुएसु=મનુષ્યોમાં
देवेसु=દેવોમાં
अद्धमासो=અર્ધમાસ, ૧૫ દિવસ
उक्कोस=ઉત્કૃષ્ટ
विउव्वणा=વિકુર્વણાનો
कालो=કાળ

ગાથાર્થઃ—નારક જીવોમાં (વિકુર્વણા કાળ) અન્તર્મુહૂર્ત્ત પ્રમાણ, તિર્યંચો તથા મનુષ્યોમાં *૪ મુહૂર્ત્તનો, અને દેવોમાં અર્ધમાસનો એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ વિકુર્વણાનો કાળ છે. (વાયુમાં અન્તર્મુ૦.) इति अवगाहना द्वार ॥ १० ॥

વિશેષાર્થઃ—ભાવાર્થ સુગમ છે. વિશેષમાં એજ કે એ કહેલો કાળ વ્યતીત થયે તે શરીર સ્વતઃ વિલય પામી જાય છે, અને તે પ્હેલાં જો તે શરીરની જરૂર ન હોય તો બુદ્ધિપૂર્વક સંહરણ પણ કરવું પડે છે. વાયુકાયમાં તો રચના અને વિલય બન્ને સ્વતઃ પ્રવર્ત્તે છે.

॥ [1]ઉક્તશેષ અવગાહના તથા કાળ ॥

દંડકપદોમાં ઔદારિકની, મૂળ વૈક્રિયની અને ઉત્તર વૈક્રિયની અવગાહના તથા ઉત્તર વૈક્રિયનો કાળ કહ્યો છે, અને આહારક શરીરની અવગાહના તથા કાળ અને તૈ૦ કા૦ શરીરની અવગાહના કહી નથી તે આ પ્રમાણે છે.

આહારક શરીરની જઘન્ય અવગાહના પ્રારંભ સમયે પણ ઉત્તરવૈક્રિયવત્ અંગુલનો સંખ્યાતમો ભાગ નહિ પરન્તુ કિંચિત્ ન્યૂન ૧ હસ્ત પ્રમાણ કહી છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના સંપૂર્ણ ૧ હસ્ત પ્રમાણ છે, તથા કાળ જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અન્તર્મુ૦ પ્રમાણ છે, ત્યાર બાદ આહા૦ શરીર વિલય પામી જાય છે, અને આત્મપ્રદેશો ઔદા૦માં પ્રવેશે છે. તથા તૈ૦કા૦ની અવગાહના જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ એટલે સૂક્ષ્મવનસ્પતિના ઔદા૦ શરીર જેટલી છે, તથા ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના સાધિક ૧ લાખ યોજન પ્રમાણ ઉત્તરવૈ૦ દેહની અપેક્ષાએ છે, અને કેવલિ સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ સંપૂર્ણ લોકાકાશ પ્રમાણ છે.

---

* દંડક પ્રકરણની અવચૂરિમાં (આ પ્રકરણનાજ કર્ત્તાએ) "લબ્ધિથી કરેલા વૈક્રિય શરીરનો (ગ૦ તિર્યંચ મનુષ્યનો) અવસ્થાન કાળ અન્તર્મુહૂર્ત્તથી અધિક ન હોય" એમ સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો છે, અને આ મૂળ ગાથામાં તો ૪ મુહૂર્ત્ત કહ્યો છે. દિગંબર આમ્નાયમાં પણ અન્તર્મુ૦ કહ્યો છે, ઉપરની ગાથા શ્રી જીવાભિગમજી સૂત્રની છે, અને શ્રી ભગવ૦માં અન્તર્મુ૦કાળ કહ્યો છે.

૧ કહેલાં શરીરથી બાકી રહેલ શરીરની.

અવતરણ—પૂર્વે ૨૪ દંડકપદોમાં પ્હેલું શરીર દ્વાર તથા બીજું અવગાહના દ્વાર કહીને હવે આ ૧૧ મી ગાથામાં ૨૪ દંડકપદોને વિષે ત્રીજું સંઘયણ દ્વાર કહે છે.

थावर सुर नेरइया, अस्संघयणा य विगल छेवट्ठा
संघयण-छगं गब्भय-नर-तिरिएसु वि मुणेयव्वं ॥११॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

स्थावरसुरनैरयिका, असंहननाश्च विकलाः सेवार्त्ताः
संहननषट्कं गर्भजनरतिर्यक्ष्वपि ज्ञातव्यं ॥ ११ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

थावर सुर नेरइया, अस्संघयणा य विगल छेवट्ठा
गब्भय नर तिरिएसु अवि छगं संघयण मुणेयव्वं ॥११॥

શબ્દાર્થઃ—

थावर=સ્થાવર, એકેન્દ્રિય	संघयण=સંઘયણ, સંહુનન
सुर=દેવ	छगं=છ
नेरइया=નારક જીવો	गब्भय=ગર્ભજ
अस्संघयणा=સંઘયણ રહિત	नर=મનુષ્ય
य=વળી, અને	तिरिएसु=તિર્યંચોમાં
विगल=વિકલેન્દ્રિયો	अवि=પણ
छेवट्ठा=સેવાર્ત્ત સંઘયણવાળા	मुणेयव्वं=જાણવું, જાણવાં

गाथार्थः—અથ સંઘયણ—સર્વે સ્થાવરો (સર્વે એકેન્દ્રિયો), સર્વે દેવો, અને સર્વે નારકો સંઘયણ રહિત હોય છે, વળી વિકલેન્દ્રિયો છઠ્ઠા સેવાર્ત્ત સંઘયણવાળા હોય છે, અને ગર્ભજ મનુષ્ય તથા ગર્ભજ તિર્યંચોમાં પણ છએ સંઘયણ જાણવાં ॥ इति संघयण ॥ ११ ॥

विशेषार्थ—સ્થાવરના ૫ દંડક, અને સાત નારકનો ૧ દંડક એ ૧૯ દંડકોમાં સંઘયણ છે નહિં* કારણ કે એ જીવોનાં શરીરમાં

* શ્રી જીવાભિગમજીમાં હાડની અપેક્ષાએ તો નહિ પરન્તુ બળની અપેક્ષાએ દેવોને પ્હેલા સંઘયણવાળા કહ્યા છે, અને એકેન્દ્રિયોને (સ્થાવરોને) છઠ્ઠા સંઘયણવાળા કહ્યા છે, અને નારકોને સંઘયણ રહિત કહ્યા છે.

હાડનો અભાવ છે અને સંઘયણ તો હાડકાના બંધારણને કહેવામાં આવે છે. તથા શંખ છીપ કોડી ઇત્યાદિ દ્વીન્દ્રિય જીવો તથા કીડી આદિ ત્રીન્દ્રિય જીવો અને ભ્રમર આદિ ચતુરિન્દ્રિય જીવો કોઈ સ્પષ્ટ કઠિન હાડવાળા છે તો કોઇ અસ્પષ્ટ બારિક હાડવાળા છે માટે એ ત્રણ વિકલેન્દ્રિયોને સંઘયણ છે, અને તે પણ છઠ્ઠું છેદપૃષ્ઠ સંઘયણ[1] છે, અને ગર્ભજ તિર્યંચો તથા મનુષ્યોને તો છએ સંઘયણ હોય છે, પરન્તુ એક જીવને સમકાળે તો ૧જ સંઘયણ હોય. ॥ इति २४ दंडकेषु संहननानि ॥

॥ ૨૪ દંડકમાં ૬ સંઘયણ ॥

૫ સ્થાવર	સંઘયણ રહિત	૩ વિકલેન્દ્રિય	૧ છેવઠ્ઠું
૧૩ દેવ દંડક	,,	૧ ગ૦ મનુષ્ય	૬
૧ નારક	,,	૧ ગ૦ તિર્યંચ	૬

अवतरण—આ ગાથામાં સર્વ દંડકને વિષે ૪ થું संज्ञाद्वार કહીને ત્યારબાદ ૫ મું संस्थानद्वार ૧૯ દંડકમાં કહે છે.

सव्वेसिं चउ दह वा, सन्ना सव्वे सुरा य चउरंसा
नर तिरि छस्संठाणा, हुंडा विगलिंदि-नेरइया ॥१२॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

सर्वेषां चतस्रो दश वा, संज्ञा सर्वे सुराश्च चतुरंशा (रस्राः)
नरतिर्यंचः षट्संस्थाना, हुंडका विकलेन्द्रियनैरयिकाः ॥१२॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

सव्वेसिं चउ वा दह सन्ना, य सव्वे सुरा चउरंसा
नर तिरि छ स्संठाणा, विगलिंदि नेरइया हुंडा ॥ १२ ॥

---

[1] વિકલેન્દ્રિયોમાં અળસિયાં વિગેરે જીવો હાડ રહિત જેવા દેખાય છે, તો પણ ઉદયસ્થાનક વિચારતાં તે જીવો અસ્પષ્ટ પણ સંઘયણવાળા સંભવે છે.

શબ્દાર્થ:—

सव्वेसिं=સર્વે દંડકોને (માં)	चउरंसा=સમચતુરસ્ર સંસ્થાન
चउ=ચાર	नर=ગર્ભજ મનુષ્યો [વાળા
दह=દશ	तिरि=ગર્ભજ તિર્યંચો
वा=અથવા	छ=૭
सन्ना=સંજ્ઞા	स्संठाणा=સંસ્થાનવાળા
सव्वे=સર્વે	हुंडा=હુંડક સંસ્થાનવાળા
सुरा=દેવો	विगलिंदि=વિકલેન્દ્રિયો
य=અને, વળી	नेरइया=નારકો

गाथार्थ—अथ संज्ञा—સર્વે (ચોવીશે) દંડકોમાં ૪ અથવા ૧૦ સંજ્ઞા છે. इति संज्ञा ॥ अथ संस्थान—વળી (૫ મા સંસ્થાન દ્વારમાં) સર્વે દેવો સમચતુરસ્ર સંસ્થાનવાળા છે, ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યંચો ૬ સંસ્થાનવાળા છે, તથા વિકલેન્દ્રિયો અને નારકો હુંડક સંસ્થાનવાળા છે ॥ ૧૨ ॥

विशेषार्थ—સર્વે દંડકોમાં ૪ અથવા ૧૦ સંજ્ઞા છે, અને કેટલાક મનુષ્યોને ૧૬ સંજ્ઞાઓ હોય છે. તે સંજ્ઞાઓ સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિયોમાં તો સ્પષ્ટ ઉપલબ્ધ થાય છે, અને એકેન્દ્રિયોમાં અવ્યક્ત અસ્પષ્ટ હોય છે, તો પણ કેટલાંક બાહ્ય વર્તનથી અમુક અમુક સંજ્ઞા એકેન્દ્રિયોમાં અનુમાનથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય એવી હોય છે તે આ પ્રમાણે-

૧ જળનો આહાર હોવાથી, તથા છાણ વિગેરે ખાતરથી પોષણ થતું હોવાથી आहार संज्ञा છે.

૨ લજ્જાળુ વનસ્પતિને હાથ અડતાં તુર્ત સંકોચાય છે માટે भय संज्ञा છે.

૩ વેલડીઓ વૃક્ષને વીંટાય છે અને શ્વેત ખાખર નિધાન ઉપર મૂળ ફેલાવે છે માટે परिग्रह संज्ञा છે.

૪ કુરૂબક નામનું વૃક્ષ સ્ત્રીના આલિંગનથી ફળદ્રૂપ થાય છે માટે मैथुन संज्ञा છે.

૫ કોકનદ નામનો કંદ હુંકાર-હુંકાડો કરે છે માટે क्रोध संज्ञा છે.

૬ રૂદન્તી વેલડીમાંથી રસનાં ટપકાં ઝરતાં રહે છે, માટે मान संज्ञा છે. (આ વેલડીના રસથી સુવર્ણસિદ્ધિ થાય છે, તેથી હું હોવા

છતાં લોકમાં નિર્ધનતા કેમ? એવી અભિમાન સંજ્ઞાથી રૂદન કરવાનું અનુમાન છે.)

૭ વેલડી પોતાનાં ફળોને પોતાનાં પાંદડાંથી ઢાંકેલ રાખે છે માટે માયા સંજ્ઞા છે.

૮ બીલીનું વૃક્ષ તથા શ્વેત ખાખર પોતાનાં મૂળ નિધાન ઉપર ફેલાવે છે (અર્થાત્ નિધાન ઉપર પ્રાયઃ ઉગે છે) માટે લોભ સંજ્ઞા છે.

૯ કમળો રાત્રે સંકોચ પામે છે માટે લોક સંજ્ઞા છે.

૧૦ વેલડીઓ સર્વ માર્ગ છોડીને ભીંત ઉપર અથવા વૃક્ષ ઉપર ચઢે છે માટે ઓઘસંજ્ઞા છે.

એ પ્રમાણે એકેન્દ્રિય જીવોમાં અનુમાનથી સ્પષ્ટ સંજ્ઞાઓ સમજાય છે. તેમજ દ્વીન્દ્રિયાદિ જીવોમાં (સર્વ દંડકપદોમાં) હીનાધિક પ્રમાણમાં સંજ્ઞાઓ અવશ્ય હોય છે. તેમાં પણ ચાર ગતિ આશ્રયિ વિચારતાં દેવગતિમાં પરિગ્રહ તથા લોભ સંજ્ઞા અધિક-મુખ્ય છે, મનુષ્યગતિમાં માન સંજ્ઞા તથા મૈથુન સંજ્ઞા અધિક છે, નરક ગતિમાં ભય તથા ક્રોધ સંજ્ઞા અધિક છે અને તિર્યંચગતિમાં માયા તથા આહાર સંજ્ઞા અધિક[1] છે. ॥ इति २४ दंडकेषु संज्ञाः (आहारादिकाः) ॥

---

૧ ચાર ગતિમાં આહારાદિ ૪ સંજ્ઞાઓનું એકત્ર અલ્પબહુત્વ શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે–

કોઇ પણ સમયે વિચારતાં નારક ગતિમાં મૈથુન સંજ્ઞાવાળા જીવો અલ્પ, તેથી આહાર સંજ્ઞાવાળા સંખ્યાતગુણ, તેથી ભય સંજ્ઞાવાળા સંખ્યાત ગુણ, તેથી પરિગ્રહ સંજ્ઞાવાળા સંખ્યાત ગુણ, એ પ્રમાણે દેવોમાં આહાર –ભય–મૈથુન–પરિગ્રહ, તથા મનુષ્યોમાં ભય–આહાર–પરિગ્રહ–મૈથુન, અને પંચે૦ તિર્યંચોમાં પરિગ્રહ–મૈથુન–ભય–અને આહાર સંજ્ઞાઓ અનુક્રમે સંખ્યાતગુણ કહેવી.

તથા એક જીવને એક સમયમાં ૧ જ સંજ્ઞા સ્પષ્ટ અનુભવમાં હોય છે, બાદ અન્તર્મુહુર્તે દરેક જીવોની સંજ્ઞા બદલાતી રહે છે. ઉપર કહેલી સંજ્ઞાઓની (તે તે ગતિમાં) અધિકતા કહી તે તેવા પ્રકારના સંયોગોના કારણથી (પૂર્વોક્ત અલ્પબહુત્વ) હોય છે. અપંચેન્દ્રિયોમાં સંજ્ઞાનું અલ્પબહુત્વ કહેલું દેખાતું નથી; માટે અનિયમિતપણું હશે એમ સંભવે છે.

હવે સંસ્થાનદ્વારમાં સર્વે દેવોને (એટલે દેવના ૧૩ દંડકોમાં) ૧ સમચતુરસ્ર સંસ્થાન હોય છે. અર્થાત્ કોઇ પણ દેવ કે દેવીને સમચતુરસ્ર સિવાય બીજું સંસ્થાન નથી, પરન્તુ તે ભવધારણીય (મૂળ) શરીરની અપેક્ષાએ જાણવું, કારણ કે દેવોનું ઉત્તર વૈક્રિય સંસ્થાન તો સિદ્ધાન્તમાં અનેક પ્રકારનું કહ્યું છે.

તથા ગર્ભજ મનુષ્ય અને ગર્ભજ તિર્યંચોને તો છએ સંસ્થાન હોય છે. તેમાં પણ જે યુગલિક મનુષ્ય અને યુગલિક તિર્યંચો છે તેઓને તો દેવોની માફક ૧ સમચતુરસ્ર સંસ્થાનજ જાણવું, અને શેષ સંખ્યાત આયુષ્યવાળા મનુષ્ય તિર્યંચોને યથાસંભવ* ૬ સંસ્થાન હોય છે, પરન્તુ એક જીવને સમકાળે કોઈ પણ એકજ સંસ્થાન હોય છે.

તથા વિકલેન્દ્રિયોને અને નારકોને સર્વ લક્ષણહીન છઠ્ઠું હુંડક સંસ્થાન હોય છે, તેમાં પણ નારકોનું હુંડક સંસ્થાન તો પાંખ ઉખેડી નાખેલા પક્ષી સરખું અતિ બિભત્સ અને ભયાનક હોય છે.

અવતરણ—૧૨ મી ગાથામાં ૫ સ્થાવર સિવાયના ૧૯ દંડકમાં સંસ્થાનદ્વાર કહેવાયું છે, અને ૫ સ્થાવરના ૫ દંડકમાં સંસ્થાનદ્વાર કહેવાનું બાકી છે તે આ ૧૩ મી ગાથામાં કહે છે—

नाणाविह धय सूई, बुब्बुय वण वाउ तेउ अपकाया
पुढवी मसूर चंदा—कारा संठाणओ भणिया ॥१३॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

नानाविधध्वजसूचीबुद्‌बुदा–वनवायुतैजसप्कायिकाः
पृथ्वी मसूरचन्द्राकारा संस्थानतो भणिता ॥ १३ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

वण नाणाविह, वाउ धय, तेउ सूई, अपकाया बुब्बुय
पुढवी मसूर चंद आकारा संठाणओ भणिया ॥ १३ ॥

---

* સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યોમાં પણ સર્વે તીર્થંકર–ચક્રવર્તી વાસુદેવ–બળદેવ–પ્રતિવાસુદેવ આદિ સમચતુરસ્ર સંસ્થાની હોય છે.

૨ न्यग्रोध परिमंडल—(न्यग्रोध એટલે વડવૃક્ષની પેઠે परिमंडल એટલે ચારે તરફ ઉપરથી મંડલાકાર અર્થાત્) નાભિથી ઉપરના અવયવો પ્રમાણયુક્ત હોય અને નાભિથી નીચેના અવયવો (વડના થડની પેઠે) પ્રમાણ રહિત હોય તે ન્યગ્રોધ સંસ્થાન કહેવાય.

૩ सादि—પગના તળિયાથી નાભિ સુધીનો आदि એટલે પહેલો શરીરનો અર્ધભાગ પ્રમાણયુક્ત હોય અને ઉપરનો અર્ધ ભાગ પ્રમાણ રહિત હોય તે सादि સંસ્થાન. આ સંસ્થાનને કેટલાક ગ્રન્થકારો साची (=શાલ્મલીવૃક્ષના આકારવાળું) પણ કહે છે.

૪ वामन—મસ્તક-ગ્રીવા-હાથ અને પગ એ ૪ અવયવ પ્રમાણયુક્ત હોય, અને શેષ (પીઠ, ઉદર અને છાતી) અવયવો પ્રમાણ રહિત હોય તે વામન સંસ્થાન.

૫ कुब्ज—વામનથી વિપરીત (એટલે મસ્તક આદિ ૪ અવયવો પ્રમાણ રહિત હોય અને પીઠ વગેરે શેષ અવયવો પ્રમાણયુક્ત) હોય તે કુબ્જ સંસ્થાન.

૬ हुंडक—પ્રાયઃ સર્વ અવયવો પ્રમાણ રહિત હોય તે હુંડક સંસ્થાન.

॥ (૬) કષાય ૪ ॥

कष એટલે કર્મનો અથવા સંસારનો आय એટલે લાભ જેના વડે થાય તે कषाय એ પ્રમાણે અનેક શબ્દાર્થવાળા કષાય ક્રોધ-માન માયા-લોભ એ ૪ પ્રકારના પ્રસિદ્ધ છે. જેનું સ્વરૂપ કર્મવિપાક આદિ ગ્રંથોથી સવિસ્તર પણે જાણી લેવું.

॥ (૭) લેશ્યા ૬ ॥

જેનાવડે જીવ કર્મ સાથે श्लिष्यते=સંબંધવાળો થાય, એટલે જેનાવડે જીવ કર્મબંધ કરે તે લેશ્યા કહેવાય. તે બે પ્રકારની છે. ત્યાં લેશ્યાના પુદ્ગલો તે द्रव्य लेश्या, અને તે પુદ્ગલોના અવલંબનથી(=ઉપકારથી) થતો આત્માનો પરિણામ તે भावलेश्या. આ પ્રકરણમાં દ્રવ્યલેશ્યા ૨૪ દંડકપદોમાં કહેવાની છે, તે દ્રવ્ય લેશ્યા પુદ્ગલરૂપ છે, અને પુદ્ગલો વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ યુક્ત હોય છે,

શબ્દાર્થઃ—

नाणाविह=નાના પ્રકારના (અનેક પ્રકારના આકારવાળી)
धय=ધ્વજ (ના આકારવાળો)
सूई=સોયો (ના આકારવાળો)
बुब्बुय=પરપોટા (ના આકારવાળો)
वण=વનસ્પતિ
वाउ=વાયુકાય
तेउ=અગ્નિકાય
अपकाया=અપ્કાય (જળ)
पुढवी=પૃથ્વીકાય
मसूर=મસૂરની દાળ (ના આકારવાળી)
चंदाकारा=અર્ધ ચન્દ્રના આકારવાળી
संठाणओ=સંસ્થાનથી, આકારથી
भणिया=કહી છે, કહ્યા છે.

गाथार्थः—વનસ્પતિ અનેક પ્રકારના આકારવાળી, વાયુકાય ધ્વજના આકારવાળો, અગ્નિકાય સોયોના સમૂહ સરખા આકારવાળો, અપ્કાય પાણીના પરપોટાના આકારવાળો, પૃથ્વીકાય મસૂરની દાળના દાણાના આકારવાળી અથવા અર્ધચન્દ્ર સરખા આકારવાળી કહી છે. ॥ ૧૩ ॥

विशेषार्थः—વનસ્પતિ આદિ એકેન્દ્રિય જીવોની અપેક્ષાએ આ હુંડક સંસ્થાન ૫ પ્રકારનું કહ્યું છે. ત્યાં પ્રત્યેક વનસ્પતિનું સંસ્થાન હુંડક (સંસ્થાન) છે પરન્તુ વિવિધ પ્રકારની આકૃતિવાળું સ્પષ્ટ દેખાય છે. તથા વાયુકાયનું હુંડક સંસ્થાન ધ્વજાના આકારે છે, તે અસ્પષ્ટ છે. અગ્નિકાયનું સંસ્થાન સૂઈના આકારનું, પાણીનું સંસ્થાન પરપોટા આકારનું, અને પૃથ્વીનું સંસ્થાન મસૂરની દાળ અથવા અર્ધચન્દ્રના આકારનું છે તે સર્વે અસ્પષ્ટ છે, કારણ કે કેવળ પ્રત્યેક વનસ્પતિ સિવાયના સ્થાવરોમાં એક જીવ ચક્ષુદ્વારા દેખી શકાતો નથી, કેવળ પ્રત્યેક વનસ્પતિજ મોટી અવગાહનાવાળી હોવાથી દેખી શકાય છે, અને ઉપર કહેલાં સંસ્થાનો દરેક કાયના એકેક જીવનો આકાર [1]છે. ॥ इति २४ दंडकेषु संस्थानम्॥

[1] અહિં સૂક્ષ્મ પૃથ્વીઆદિકનું અને બાદર પૃથ્વીઆદિકનું પણ હુંડક સંસ્થાન ઉપર પ્રમાણેજ છે, પરન્તુ વિશેષ એજ કે સૂક્ષ્મ અને બાદર સાધારણ વનસ્પતિનું પણ વિવિધાકૃતિ સંસ્થાન છે, એમ શ્રી જીવાભિગમાદિકમાં કહ્યું છે અને સંગ્રહણીવૃત્તિમાં તો નિગોદનું ઔદારિક શરીર સ્તિબુક

॥ ૨૪ દંડકમાં ૬ સંસ્થાન ॥

૧૩ દેવદંડક	૧ (સમચતુરસ્ર)	૩ વિકલેન્દ્રિય	૧ (હુંડક)
૧ ગ૦મનુષ્ય	૬	૧ નારક	૧ (,,)
૧ ગ૦તિર્યંચ	૬	૫ સ્થાવર	૧ (,,)

अवतरण--આ ગાથાના પ્હેલા ચરણમાં સર્વ દંડકપદોમાં ૬ હું कषायद्वार કહે છે, અને ૭ મું લેશ્યાદ્વાર ૯ દંડકમાં કહે છે.

सव्वेवि चउकसाया, लेस-छगं गब्भतिरियमणुएसु
नारय तेऊ वाऊ, विगला वेमाणि य तिलेसा ॥१४॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

सर्वेऽपि चतुष्कषाया, लेश्याषट्कं गर्भजतिर्यग्मनुजयोः (जेषु)
नारकतेजोवायुविकला वैमानिकाश्च त्रिलेश्याः ॥ १४ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

सव्वे अवि चउ कसाया, गब्भय तिरिय मणुएसु छगं लेस
नारय तेऊ वाऊ विगला य वेमाणि ति लेसा ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થ:—

सव्वे=સર્વે (ચોવીશે) દંડકો.
अवि=પણ
चउ=ચાર
कसाया=કષાયવાળા
लेस=લેશ્યા
छगं-૭
गब्भ-ગર્ભજ
तिरिय-તિર્યંચોમાં
मणुएसु-મનુષ્યોમ
नारय-નારક જીવો
तेऊ-તૈજસકાય, અગ્નિકાય
वाऊ-વાયુકાય
विगला-વિકલેન્દ્રિયો
वेमाणि-વૈમાનિક દેવો
य-અને
ति-ત્રણ
लेसा-લેશ્યાવાળા

(પરપોટા) આકારવાળું (એટલે નક્કર ગોળા સરખું) કહ્યું છે. શ્રી તત્ત્વાર્થવૃત્તિમાં अनित्थंस्थ (અનિયત) સંસ્થાન કહ્યું છે. તથા વાયુકાય વૈક્રિય શરીર રચે તોપણ ધ્વજાના આકારેજ રચે છે.

गाथार्थः—अथ कषायाः—ચોવીશે દંડકો ૪ કષાયવાળા છે. ॥ इति कषायद्वारम् ॥ अथ लेश्याः—તથા ગર્ભજ તિર્યંચોમાં અને ગર્ભજ મનુષ્યોમાં ૬ લેશ્યા હોય છે. તેમજ નારકજીવો, અગ્નિકાય, વાયુકાય, વિકલેન્દ્રિય, અને વૈમાનિક દેવો એ સર્વે યથાસંભવ ત્રણ ત્રણ લેશ્યાવાળા હોય છે. ॥ ૧૪ ॥

विशेषार्थः—સર્વે દંડકપદોમાં ક્રોધ-માન-માયા-અને લોભ એ ચાર પ્રકારના કષાય હોય છે. ત્યાં એકેન્દ્રિયોમાં અસ્પષ્ટ હોય છે અને દ્વીન્દ્રિયાદિકમાં કંઇક અધિક અધિક સ્પષ્ટ હોય છે. કષાય રહિત તો કેવળ વીતરાગ ભગવંતો અને સિદ્ધ પરમાત્માઓજ છે.

॥ इति २४ दंडकेषु कषायाः ॥

હવે લેશ્યાદ્વારમાં ગર્ભજતિર્યંચ અને ગર્ભજ મનુષ્યોને છએ પ્રકારની લેશ્યાઓ હોય છે, તે એક સમયે એકજ લેશ્યા અન્તર્મુહૂર્ત્ત સુધી રહી પુનઃ બદલાઇને બીજી લેશ્યા પ્રગટ થાય છે. એ પ્રમાણે સંપૂર્ણ ભવપર્યન્ત પરાવૃત્તિથી છએ લેશ્યા દ્રવ્યથી અને ભાવથી પણ હોય છે. તે દ્રવ્ય ભાવનું સ્વરૂપ દ્વારવર્ણનમાં કહેલું છે.

તથા નારકનો ૧ દંડક, અગ્નિકાય, વાયુકાય, વિકલેન્દ્રિયના ૩ દંડક અને વૈમાનિક દેવને સામાન્યથી ૩-૩ લેશ્યાઓ હોય છે. તેમાં વિશેષ એ છે કે—નારકોને કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત એ ૩ * અશુભ લેશ્યા છે, વાયુકાયને અગ્નિકાયને અને વિકલેન્દ્રિયને પણ એજ ૩ અશુભ લેશ્યા છે, તથા વૈમાનિક દેવોને તેજો-પદ્મ-શુક્લ એ ૩* શુભ લેશ્યા છે. ત્યાં કયા નારકને કઇ અશુભ લેશ્યા તથા કયા વૈમાનિક દેવને કઈ શુભ લેશ્યા હોય તેનો વિસ્તાર અન્ય ગ્રંથોથી જાણવો.

---

* રત્નપ્રભા અને શર્કરાપ્રભામાં સર્વ નારકોને કાપોતલેશ્યા, વાલુકાપ્રભામાં સાધિક ૩ પલ્યોપમસુધીના આયુષ્યવાળાને કાપોત અને તેથી અધિક આયુષ્યવાળાને નીલ લેશ્યા છે. પંકપ્રભામાં સર્વને નીલ લેશ્યા છે. ધૂમપ્રભામાં સાધિક ૧૦ સાગરોપમ આયુષ્ય સુધીના આયુષ્યવાળાને નીલ, અને તેથી અધિક આયુષ્યવાળાને કૃષ્ણલેશ્યા છે. તથા છઠ્ઠી અને સાતમી નરકમાં સર્વને કૃષ્ણલેશ્યા છે. અહિ પૃથ્વીઓના અનુક્રમ પ્રમાણે અધિક અધિક મલિન લેશ્યાઓ જાણવી. તથા વૈમાનિક દેવોમાં આ પ્રમાણે—

અવતરણઃ—ચૌદમી ગાથામાં લેશ્યાદ્વાર ૯ દંડકમાં કહેવાયું છે, અને શેષ ૧૫ દંડકમાં કહેવું બાકી રહ્યું છે તે આ ૧૫ મી ગાથામાં કહેવાય છે, તેમજ આ ગાથાને વિષે સર્વ દંડકપદોમાં ૮ મું इन्द्रियद्वार અને ૧ દંડકમાં ૯ મું समुद्घातद्वार પણ કહેવાશે.

जोइसिय तेउलेसा, सेसा सव्वेवि हुंति चउलेसा
इंदियदारं सुगमं, मणुआणं सत्त समुग्घाया ॥ १५ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

ज्योतिष्कास्तेजोलेश्याकाः शेषाः सर्वेऽपि भवन्ति चतुर्लेश्याः
इन्द्रियद्वारं सुगमं, मनुजानां सप्त समुद्घाताः ॥ १५ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

जोइसिय तेउ लेसा सेसा सव्वे अवि चउलेसा हुंति
इंदिय दारं सुगमं मणुआणं सत्त समुग्घाया ॥ १५ ॥

શબ્દાર્થઃ—

जोइसिय=જ્યોતિષી દેવો
तेउलेसा=તેજો લેશ્યાવાળા
सेसा=શેષ–બાકીના
सव्वे=સર્વે
अवि=પણ
हुंति=છે
चउलेसा=ચાર લેશ્યાવાળા
इंदियदारं=ઇન્દ્રિય દ્વાર
सुगमं=સુગમ–સહેલું
मणुआणं=મનુષ્યોને
सत्त=સાત
समुग्घाया=સમુદ્ઘાત

ગાથાર્થઃ—જ્યોતિષી દેવો તેજોલેશ્યાવાળા છે, અને શેષ સર્વે ૧૪ દંડકપદો ચાર ચાર લેશ્યાવાળાં છે. इति लेश्या ॥ अथ इन्द्रियाणि-ઇન્દ્રિયદ્વાર (જાણવું) સુગમ છે. इति इन्द्रियाणि ॥ अथ समुद्घाताः-તથા મનુષ્યોને ૭ સમુદ્ઘાત છે ॥ ૧૫ ॥

૧–૨ કલ્પમાં તેજોલેશ્યા, ૩–૪–૫ કલ્પમાં પદ્મલેશ્યા, ૬ ઠ્ઠા કલ્પથી સર્વાર્થ સુધીમાં સર્વ દેવોને શુક્લલેશ્યા. કલ્પના અનુક્રમ પ્રમાણે એ લેશ્યાઓ અધિક અધિક વિશુદ્ધ જાણવી.

વિશેષાર્થઃ—સર્વે જ્યોતિષી દેવોને ૧ તેજો લેશ્યાજ હોય છે, અને બાકીના ૧૦ ભવનપતિ તથા ૧ વ્યન્તર એ ૧૧ દંડકમાં કેટલાક દેવો સંપૂર્ણ ભવપર્યન્ત કૃષ્ણ લેશ્યાવાળા, કેટલાક નીલ લેશ્યાવાળા, કેટલાક કાપોત લેશ્યાવાળા અને કેટલાક દેવો સંપૂર્ણ ભવપર્યન્ત તેજો લેશ્યાવાળા હોય છે.

તથા પૃથ્વીકાય અપ્કાય અને વનસ્પતિકાય એ ત્રણ દંડકમાં પ્રત્યેક જીવને કૃષ્ણ-નીલ-અને કાપોત એ ૩ લેશ્યા પરાવૃત્તિથી (બદલાઈ બદલાઇને) પ્રાપ્ત થાય છે, અને ચોથી તેજો લેશ્યા તો ત્યારેજ હોય કે જ્યારે ઇશાનકલ્પ સુધીમાંના તેજો લેશ્યાવાળા કે દેવો બાદર લબ્ધિપર્યાપ્ત પૃથ્વીમાં અથવા બાદરપર્યાપ્ત અપ્માં તથા બા૦ પર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે એ પૃથ્વી આદિક ૩ દંડકના જીવોને ભવના પ્હેલા અન્તર્મુહૂર્ત્તમાં તેજો લેશ્યા પણ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં હોય છે, અને પર્યાપ્ત અવસ્થામાં તો એ ત્રણે દંડકને પહેલી ૩ લેશ્યાજ હોય છે. ॥ इति २४ दंडकेषु लेश्याः ॥

॥ ૨૪ દંડકમ ૬ લેશ્યા ॥

૧ ગ૦ તિર્યંચને	૬	૩ વિકલેન્દ્રિયને	૩ (અશુભ)
૧ ગ૦ મનુષ્યને	૬	૧ વૈમાનિકને	૩ (શુભ)
૧ નારકને	૩ (અશુભ)	૧ જ્યોતિષીને	૧ (તેજોલે૦)
૧ અગ્નિકાયને	૩ („)	૧૪ શેષદંડક	૪ (પ્હેલી)
૧ વાયુકાયને	૩ („)		

॥ ૨૪ દંડકમાં ઇન્દ્રિય દ્વાર ॥

હવે इन्द्रियद्वारમાં પૃથ્વીકાય વિગેરે ૫ સ્થાવરના દંડકોમાં એક સ્પર્શેન્દ્રિય હોવાથી ૧ ઇન્દ્રિય છે. દ્વીન્દ્રિયના ૧ દંડકમાં સ્પર્શ અને રસના એ બે ઇન્દ્રિય છે. ત્રીન્દ્રિયના ૧ દંડકમાં સ્પર્શેન્દ્રિય રસનેન્દ્રિય અને ઘ્રાણેન્દ્રિય સહિત ૩ ઇન્દ્રિય છે. ચતુરિન્દ્રિયના ૧ દંડકમાં સ્પર્શ-રસના-ઘ્રાણ-અને ચક્ષુ એ ૪ ઇન્દ્રિય છે, અને બાકીના ૧૩ દેવદંડકમાં ૧ નારકમાં ૧ ગર્ભજતિર્યંચમાં અને ૧ ગર્ભજ મનુષ્યના દંડકમાં એ સર્વ મળી ૧૬ દંડકમાં સ્પર્શ-રસના

-ઘ્રાણ-ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ ૫ ઇન્દ્રિયો છે. એ પ્રમાણે આ ઇન્દ્રિયદ્વાર સમજવામાં અત્યંત સુગમ છે. ॥ इति २४ दंडकेषु इन्द्रियाणि ॥

॥ ૨૪ દંડકમાં ૭ સમુદ્‌ઘાત ॥

હવે ૯ મા **समुद्‌घात द्वार**માં ગર્ભજ મનુષ્યોને સાતે સમુદ્‌ઘાત હોય છે. ત્યાં સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના જે ગર્ભજ મનુષ્યો છે તેઓને જ યથાસંભવ ૭ સમુદ્‌ઘાત છે, અને યુગલિકોને તો આહારક-વૈક્રિય-તૈજસ-અને કેવલિ સમુદ્‌ઘાત હોય નહિં તેથી કેવળ વેદના કષાય અને મરણ એ ૩ સમુદ્‌ઘાત છે. પુનઃ અયુગલિક ગર્ભજ મનુષ્યોમાં પણ લબ્ધિ રહિત મનુષ્યને પ્હેલી ૩ સમુદ્‌ઘાત, લબ્ધિવંત છદ્મસ્થને (અસર્વજ્ઞને) યથાસંભવ કેવલિ સમુદ્‌ઘાત વિના *૩-૪-૫-૬ સમુદ્‌ઘાત અને શ્રી સર્વજ્ઞ ભગવંતને તો ૧ [1]કેવલિ સમુદ્‌ઘાતજ હોય છે. પુનઃ સર્વત્ર સામાન્ય નિયમ એ છે કે અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં પણ કોઇ જીવને ૩ સમુદ્‌ઘાત પ્રથમના હોઈ શકે છે.

---

* વૈક્રિય લબ્ધિ-તૈજસ લબ્ધિ-અને આહારક લબ્ધિ એ ત્રણ લબ્ધિમાંની કોઇ પણ એક લબ્ધિવંતને ૪, બે લબ્ધિવંતને ૫, અને ત્રણે લબ્ધિવંતને ૬.

૧ **પ્રશ્નઃ**-કેવલિ ભગવંત અનન્ત લબ્ધિવાળા છે તો તેમને વૈક્રિય આહા૦ અને તૈજસ સમુદ્‌ઘાત (કે જે લબ્ધિવંતને હોય છે તે) કેમ નહિં ? અને નિર્વાણ પામતા હોવાથી મરણ સમુદ્‌ઘાત કેમ નહિં ?

ઉત્તરઃ-લબ્ધિ ફોરવવી (પ્રગટ કરવી) તે પ્રમાદઅવસ્થા ગણાય છે, અને કેવલિ ભગવંત અપ્રમાદી છે, તથા તે તે લબ્ધિ ફોરવવાના પ્રયોજનનો અભાવ છે, માટે વૈ૦ તૈ૦ આહા૦ સમુદ્‌ઘાત કેવલિ ભગવંતને ન હોય. તથા મરણ સમુ૦ પરભવમાં ઉત્પન્ન થનારને આત્મપ્રદેશોનો દીર્ઘ દંડ કરવાથી કેટલાક જીવોને હોય છે, અને કેવલિ ભગવંતને પરભવમાં ઉત્પન્ન થવું નથી, તેમજ નિર્વાણ સમયે આત્મપ્રદેશો કંદુક (દડા)ની માફક પિંડિત થઇને જાય છે, માટે મરણ સમુ૦ નથી, તેમજ વેદનીયનો ઉદય છે પણ વ્યાકુળતા તથા ઉદીરણા ન હોવાથી વેદનીય સમુ૦ નથી.

અવતરણ—પૂર્વ ગાથામાં મનુષ્યોને જે સાત સમુદ્ઘાત કહી તે ૭ સમુદ્ઘાતનાં નામ હવે આ ગાથામાં કહે છે.

वेयण कसाय मरणे, वेउव्विय तेयए य आहारे
केवलि य समुग्घाया, सत्त इमे हुंति सन्नीणं ॥१६॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

वेदना कषायो मरणं, वैक्रियस्तैजसश्चाहारकः
कैवलिकश्च समुद्घाताः, सप्तैते भवन्ति संज्ञिनाम् ॥ १६ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

वेयण कसाय मरणे, वेउव्विय तेयए य आहारे
य केवलि इमे सत्त समुग्घाया सन्नीणं हुंति ॥ १६ ॥

શબ્દાર્થ:—

वेयण=વેદના સમુદ્ઘાત
कसाय=કષાય સમુદ્ઘાત
मरणे=મરણ સમુદ્ઘાત
वेउव्विय=વૈક્રિય સમુદ્ઘાત
तेयए=તૈજસ સમુદ્ઘાત
य=અને, તથા, વળી
आहारे=આહારક સમુદ્ઘાત
केवलि=કેવલિ સમુદ્ઘાત
य=વળી, અને, તથા
समुग्घाया=સમુદ્ઘાત
सत्त=સાત
इमे=એ
हुंति=હોય છે
सन्नीणं=સંજ્ઞિ જીવોને

ગાથાર્થ:—વેદના સમુદ્ઘાત, કષાય સમુદ્ઘાત, મરણ સમુદ્ઘાત, વૈક્રિય સમુદ્ઘાત, તૈજસ્ સમુદ્ઘાત, અને કેવલિ સમુદ્ઘાત એ સાત સમુદ્ઘાત સંજ્ઞિ જીવોને હોય છે ॥ ૧૬ ॥

વિશેષાર્થ:—પૂર્વે દ્વારવર્ણનમાં સંજ્ઞાત્રિકના (૩ સંજ્ઞાના) દ્વારમાં જે દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા કહી છે તે સંજ્ઞા જે જીવોને હોય તે સંજ્ઞિ જીવ કહેવાય, અને તે [1]સંજ્ઞિ જીવને આ ગાથામાં કહેલી

---

૧ પ્રશ્ન:—પૂર્વ ગાથામાં ૭ સમુદ્ઘાત ગર્ભજ મનુષ્યોમાં કહ્યા બાદ અહિં સંજ્ઞિ જીવોને ૭ સમુદ્ઘાત નામ પૂર્વક દર્શાવ્યા તે કેમ ? વાસ્તવિક રીતે તો સંજ્ઞિમાં કહેલા આ સાત સમુદ્ઘાતનાં નામવાળી ગાથા પ્રથમ

વેદનાદિક સાતે સમુદ્ઘાત યથાસંભવ (જેને જે સંભવે તે સમુદ્ઘાત) હોય છે. એ વેદના–કષાય–મરણ–વૈક્રિય–તૈજસ–આહારક–અને કેવલિ સમુદ્ઘાતનું સ્વરૂપ દ્વારવર્ણનમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે જાણવું.

अवतरण—હવે કયા દંડકમાં કેટલી સમુદ્ઘાત હોય, તે કહેવાના પ્રસંગમાં આ ૧૭ મી ગાથાને વિષે પ્રથમ ૮ દંડકમાં સમુદ્ઘાત કહેવાય છે.

एगिंदियाण केवल–तेउ आहारगविणा उ चत्तारि
ते वेउव्वियवज्जा, विगला सन्नीण ते चेव ॥ १७* ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

एकेन्द्रियाणां केवलतैजसाहारकान् विना तु चत्वारः
ते वैक्रियवर्ज्जा विकलानां संज्ञिनां ते चैव ॥१७॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

उ एगिंदियाण केवल तेउ आहारग विणा चत्तारि
विगला वेउव्वियवज्जा सन्नीण चेव ते ॥ १७ ॥

હોવી જોઇએ અને ત્યારબાદ સંજ્ઞિના વિશેષભેદ રૂપે ગર્ભજ મનુષ્યમાં સમુદ્ઘાત કહેવા યોગ્ય છે, તો આ વિપર્યાસ કેમ?

ઉત્તર:–પૂર્વની ૧૫મી ગાથા દંડકમાં દ્વાર ઉતારવાની પરિપાટીથી ક્રમશઃ આવેલી છે, અને આ ૧૬ મી ગાથા તથા આગળની ૧૭ મી ગાથા કોઈ સિદ્ધાન્તની ઉધ્ધૃત (ઉદ્ધરેલી) ગાથાઓ હશે. તેમાં પણ ૧૬ મી ગાથા અહિં દાખલ કરી છે તે સંજ્ઞિમાં સમુદ્ઘાત કહેવાના ઉદ્દેશથી નથી કહી, પરન્તુ સમુદ્ઘાતનાં નામો દર્શાવવાના ઉદ્દેશથી કહી છે, અને ૧૭ મી ગાથા અહિં એકેન્દ્રિયમાં અને વિકલેન્દ્રિયમાં સમુદ્ઘાત કહેવાના ઉદ્દેશથી કહી છે, પરન્તુ સંજ્ઞિમાં સમુદ્ઘાત કહેવાના ઉદ્દેશથી નથી કહી, તે કારણથી એ બન્ને ગાથામાં જે સંજ્ઞિ શબ્દ આવેલો છે, તે તે ગ્રંથના અનુરોધથી સંભવે છે, એમ અનુમાન થાય છે.

* દંડક પ્રકરણમાં આ ગાથાની જરૂર સમજાતી નથી, તોપણ ચાલી આવતી પરિપાટી ન ત્રુટવાના કારણથી અહિં લખવી યોગ્ય છે.

શબ્દાર્થ:—

एगिंदियाण–એકેન્દ્રિય જીવોને	ते=તે (૪સમુદ્દ્ઘાત એકેન્દ્રિયોના)
केवल–કેવલિ સમુદ્દ્ઘાત	वेउव्विय=વૈક્રિય સમુદ્દ્ઘાત
तेउ=તૈજસ સમુદ્દ્ઘાત	वज्जा=વર્જિત, રહિત, વિના સિવાયના
आहारग=આહારક સમુદ્દ્ઘાત	विगला=વિકલેન્દ્રિયો
विणा=વિના, સિવાય	सन्नीण=સંજ્ઞિ જીવોને
उ=વળી	ते=તે (સાતે) સમુદ્દ્ઘાત
चत्तारि=ચાર સમુદ્દ્ઘાત	चेव=નિશ્ચય

ગાથાર્થ—એકેન્દ્રિય જીવોને કેવલિ સમુદ્દ્ઘાત, તૈજસ સમુદ્દ્ઘાત, અને આહરક સમુદ્દ્ઘાત વિના શેષ ૪ સમુદ્દ્ઘાત હોય છે. તથા વિકલેન્દ્રિયોને વૈક્રિય સમુદ્દ્ઘાત રહિત તે (એકેન્દ્રિય સંબંધિ સમુદ્દ્ઘાત એટલે) ૩ સમુદ્દ્ઘાત હોય છે, અને સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિયોને તો નિશ્ચય તે સાતે સમુદ્દ્ઘાત હોય છે. ॥ ૧૭ ॥

વિશેષાર્થ:—એકેન્દ્રિયોને કેવલિ તૈજસ અને આહારક એ ૩ સમુદ્દ્ઘાત વિના શેષ ૪ સમુદ્દ્ઘાત કહ્યા તે વાયુકાયની અપેક્ષાએ જાણવા, અને વાયુકાય સિવાયના પૃથ્વીકાય વિગેરે ૪ દંડકોમાં (૪ એકેન્દ્રિયોમાં) તો વૈક્રિય સમુદ્દ્ઘાત વિના ૩ સમુદ્દ્ઘાતજ હોય છે, એમ જાણવું. તથા એ ૪ સમુદ્દ્ઘાતમાંથી ૧ વૈક્રિય સમુદ્દ્ઘાત બાદ કરતાં શેષ ૩ સમુદ્દ્ઘાત વિકલેન્દ્રિયોને હોય છે, અને સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિયોને તો તે પૂર્વોક્ત (૧૬ મી ગાથામાં કહેલા નામવાળા) સાતે સમુદ્દ્ઘાત છે.

પુનઃ લોકના પર્યન્ત ભાગે નિરાબાધ સ્થાને રહેલા સૂક્ષ્માદિ એકેન્દ્રિયોને તથાપ્રકારના ઉપઘાતનો અભાવ હોવાથી વેદના સમુદ્-

* આ ૧૭ મી ગાથા દંડક પ્રકરણની પરિપાટીને અનુસરતી નથી તેનું કારણ કે કોઈ ગ્રન્થમાં એકેન્દ્રિય વિકલેન્દ્રિય અને સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય એ પ્રમાણે ઈન્દ્રિય ભેદ વડે પાંચ જાતિના જીવોમાં સમુદ્દ્ઘાત કહેવાના પ્રસંગની આ ગાથા ત્યાંથી ઉદ્ધરીને અહિં પ્રક્ષિપ્ત કરી હોય એમ સમજાય છે, કારણ કે આ ગાથા ન હોય તો પણ ૨૪ દંડકમાં બરાબર પરિપાટી પ્રમાણે ૭ સમુદ્દ્ઘાત કહી શકાય છે, માટે એ ગાથા અધિક જેવી સંભવે છે.

ઘાત રહિત ૨ સમુદ્દઘાત પણ હોય છે, અને શેષ સર્વ સૂક્ષ્મ તથા બાદર એકેન્દ્રિયોને ત્રણ સમુદ્દઘાત હોય છે.

अवतरणः—પૂર્વ ગાથામાં ગ૦મનુષ્યના ૧ દંડકપદને વિષે સમુદ્દઘાત કહ્યા, અને શેષ ૨૩ દંડકપદમાં સમુદ્દઘાત કહેવાના બાકી રહ્યા છે, તે હવે આ ૧૯ મી ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં કહેશે, અને ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં ૧૦ મું દૃષ્ટિ દ્વાર સર્વ દંડકોમાં કહેશે.

पण गब्भतिरि सुरेसु, नारय वाऊसु चउर तिय सेसे
विगल दु दिट्ठी थावर, मिच्छत्ति सेस तिय दिट्ठी ॥१८॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

पंच गर्भजतिर्यक्सुरयो–र्नारकवाय्वोश्चत्वारस्त्रयः शेषेषु
विकले द्वे दृष्टी स्थावरे मिथ्येति शेषेसु तिस्रो दृष्टयः ॥१८॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

गब्भ तिरि सुरेसु पण, नारय वाऊसु चउर सेसे तिय
विगल दु दिट्ठी थावर, मिच्छ त्ति सेस तिय दिट्ठी ॥१८॥

શબ્દાર્થઃ—

पण–પાંચ સમુદ્દઘાત
गब्भ तिरि=ગર્ભજ તિર્યંચ(નેવિષે)
सुरेसु=દેવોને વિષે
नारय=નારકો (ને વિષે)
वाउसु=વાયુકાયને વિષે
चउर=ચાર સમુદ્દઘાત
तिय=ત્રણ સમુદ્દઘાત
सेसे=શેષ, બાકીના (સાત) દંડકોમાં
विगल=વિકલેન્દ્રિયોને
दु=બે
दिट्ठी=દ્રષ્ટિ
थावर=સ્થાવર જીવોમાં
मिच्छ=મિથ્યા દ્રષ્ટિ
त्ति–ઇતિ (એ નામની)
सेस=બાકીના દંડકોમાં
तिय दिट्ठी=ત્રણ દ્રષ્ટિ

गाथार्थः–ગર્ભજ તિર્યંચ અને દેવોને વિષે ૫ સમુદ્દઘાત છે, અને શેષ (સાત) દંડકોને વિષે ૩ સમુદ્દઘાત છે. ॥इति समुद्घाताः॥ અથ (૧૦) દ્રષ્ટિદ્વારમ્–વિકલેન્દ્રિયોને ૨ દષ્ટિ, સ્થાવર જીવોને મિથ્યા-

તેથી વર્ણભેદની મુખ્યતાએ વર્ણના નામે ૬ નામવાળી ૬ પ્રકારની દ્રવ્ય લેશ્યા છે તે આ પ્રમાણે—

कृष्ण लेश्या—કાજળ અને ભમરા સરખા અત્યંત કૃષ્ણ વર્ણવાળી, લિંબડા તથા કરિયાતાના રસ સરખા કડવા રસવાળી, અતિ દુર્ગંધવાળી, અને અતિ કઠોર સ્પર્શવાળી કૃષ્ણ લેશ્યા છે. ૨ नील लेश्या કૃષ્ણ લેશ્યાના વર્ણ ગંધ રસ સ્પર્શથી ઉતરતા-ન્યૂન (કંઇક સારા) વર્ણાદિ વાળી છે, પરન્તુ મયૂરની ડોક સરખા નીલવર્ણવાળી છે, તથા ૩ कापोतलेश्या—નીલવર્ણ અને રક્તવર્ણ (લીલો અને લાલ વર્ણ) ની મિશ્રતા (મિશ્રવર્ણ) વાળી, અને નીલલેશ્યાના વર્ણાદિકથી ન્યૂન અશુભ વર્ણાદિકવાળી છે. ૪ तेजोलेश्या—હિંગલોક વગેરેના સરખી અતિ રક્ત વર્ણની, તથા શુભ રસ શુભ ગંધ અને શુભ સ્પર્શવાળી છે. ૫ पद्मलेश्या—સુવર્ણ સરખા પીત-વર્ણવાળી અને તેજો લેશ્યાથી અધિક શુભ રસાદિવાળી છે. ૬ शुक्ललेश्या—આ લેશ્યાનો વર્ણ દુગ્ધથી પણ અધિક શ્વેત છે, અને અત્યંત શુભ ગંધ-રસ-સ્પર્શ યુક્ત છે.

એ પ્રમાણે પ્રથમની ૩ લેશ્યા અશુભ વર્ણાદિવાળી, અને અશુભ આત્મપરિણામમાં સહાયક હોવાથી ૩ अशुभलेश्या છે, અને છેલ્લી ૩ લેશ્યા શુભ વર્ણાદિવાળી તથા શુભ પરિણામમાં સ-હાયક હોવાથી ૩ शुभलेश्या છે.

(અયોગી ગુણસ્થાનવર્તિ સિવાયના) દરેક સંસારી જીવને દ્રવ્યલેશ્યા અને ભાવલેશ્યા બન્ને હોય છે, પરન્તુ તફાવત એ છે કે દેવ નારકોની દ્રવ્યલેશ્યા સદાકાળ એક જ કાયમ રહે છે, અને ભાવ લેશ્યા (આત્મ પરિણામરૂપ લેશ્યા) દરેક અન્તર્મુહુર્તે બદલાયા કરે છે. તથા (સર્વજ્ઞ સિવાયના) મનુષ્યોની અને તિર્યંચોની તો દ્રવ્ય લેશ્યા તથા ભાવ લેશ્યા બન્ને અન્તર્મુહૂર્તે અન્તર્મુહૂર્તે બદલાયા કરે છે. અહિં કઈ લેશ્યાઓથી કેવા પ્રકારના આત્મપરિણામ થાય છે, તે સંબંધિ શાસ્ત્રમાં જંબૂવૃક્ષનાં ફળ ખાનાર ૬ મુસાફરોનું દ્રષ્ટાન્ત તથા કોઇ ગામમાં ધાડ પાડવા જનાર ૬ ચોરનું દ્રષ્ટાન્ત કહેલું છે તે આ પ્રમાણે—

१ जंबूफल भक्षकनुं द्रष्टान्त—ચાલતાં ચાલતાં અરણ્યમાં આવી પડેલા અને ક્ષુધા તૃષાથી પીડાયલા ૬ મુસાફરો તે અરણ્યમાં પાકી

ત્વ એ નામની દૃષ્ટિ, અને શેષ (૧૬) દંડકોને વિષે ત્રણ દૃષ્ટિ હોય છે (इति द्रष्टिः) ॥ ૧૮ ॥

विशेषार्थः—ગર્ભજ તિર્યંચને આહારક સમુદ્ઘાત અને કેવલિ સમુદ્ઘાત સિવાયના પાંચ સમુદ્ઘાત હોય છે, કારણ કે તિર્યંચોને ચારિત્ર તથા પૂર્વલબ્ધિ (પૂર્વધરપણું) હોતું નથી, તેથી આહારક લબ્ધિ નથી, અને કેવળજ્ઞાન ન હોવાથી કેવલી સમુદ્ઘાત પણ નથી. પરન્તુ કેટલાક તિર્યંચપંચેન્દ્રિયો દેશવિરતિ ચારિત્રને અનુસરતા વ્રત નિયમ તથા તપશ્ચર્યા ગુણવાળા હોવાથી તેવા ગર્ભજ તિર્યંચોને વૈક્રિય લબ્ધિ અને તેજસ લબ્ધિ હોવાથી વૈક્રિય સમુદ્ઘાત અને તેજસ સમુદ્ઘાત હોઇ શકે છે.

એ પ્રમાણે ગર્ભજતિર્યંચની પેઠે દેવોને વૈક્રિય લબ્ધિ તથા તેજસ લબ્ધિ વ્રત તપશ્ચર્યાદિ ગુણોથી નહિં પણ તથાપ્રકારના ભવસ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે.

તથા નારક અને વાયુકાયને વેદના-કષાય-મરણ-અને વૈક્રિય એ ૪ સમુદ્ઘાત છે. ત્યાં વૈક્રિય લબ્ધિ એ બન્ને દંડકોમાં ભવ સ્વભાવથીજ હોય છે. પુનઃ વૈક્રિય લબ્ધિવાળા કેટલાક પર્યાપ્ત વાયુ કાય જીવો છે, અને તે દેવોથી અસંખ્ય ગુણ છે.

એ પ્રમાણે ૧ મનુષ્ય, ૧ ગર્ભજતિર્યંચ, ૧૩ દેવ, અને ૧ વાયુકાય મળી ૧૬ દંડકમાં સમુદ્ઘાત દ્વાર કહ્યું, અને બાકી રહેલા પૃથ્વીકાયાદિક ૪, અને વિકલેન્દ્રિયના ૩, એ ૭ દંડકમાં વેદના કષાય અને મરણ એ ૩-૩ સમુદ્ઘાત જાણવા, કારણ કે એ ૭ દંડકોમાં વૈક્રિય લબ્ધિનો પણ અભાવ છે.

॥ इति २४ दंडकेषु समुद्घाताः ॥

॥ ૨૪ દંડકમાં ૭ સમુદ્ઘાત ॥

૧ ગ૦ મનુષ્યને	૭	૧ નારકને	૪
૧ ગ૦ તિર્યંચને	૫	૧ વાયુને	૪
૧૩ દેવદંડકમાં	૫	૭ શેષ દંડકમાં	૩

હવે ૧૦ મા દૃષ્ટિદ્વારમાં વિકલેન્દ્રિયના ૩ દંડકને વિષે મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્ત્વ એ ૨ દૃષ્ટિ હોય છે, ત્યાં મિથ્યાત્વ દૃષ્ટિ તો સર્વ વિકલેન્દ્રિયોને સર્વ અવસ્થામાં છે, પરંતુ સમ્યક્ત્વ દૃષ્ટિ

તો કેટલાક વિકલેન્દ્રિયોમાંજ (સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વવાળો કોઇ જીવ અન્ય સ્થાનેથી આવી વિકલેન્દ્રિયપણે ઉત્પન્ન થયો હોય તે વખતે) અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં હોય છે, અને પર્યાપ્ત અવસ્થામાં તો અવશ્ય મિથ્યાદૃષ્ટિજ થાય છે.

તથા સ્થાવરના [1] પાંચે દંડકોમાં ૧ મિથ્યાત્વદૃષ્ટિજ હોય છે, અને શેષ ૧૬ દંડકના જીવો મિથ્યાત્વ-સમ્યક્ત્વ-અને મિશ્ર એ ત્રણે દૃષ્ટિવાળા છે, ત્યાં દરેક દંડકમાં કોણ કોણ જીવો કઇ કઇ દૃષ્ટિવાળા હોય તેનો વિચાર અન્ય ગ્રંથોથી જાણવો.

॥ इति २४ दंडकेषु दृष्टिः ॥

॥ ૨૪ દંડકમાં ૩ દૃષ્ટિ ॥

૩ વિકલેન્દ્રિયને	૨ (મિ૦-સાસ્વા૦)	૫ સ્થાવરને	૧ (મિથ્યા૦)
		૧૬ શેષદંડકમાં	૩

अवतरण—આ ગાથામાં સર્વ દંડકપદોમાં ૧૧ મું दर्शनद्वार કહેવાય છે.

थावर बि तिसु अचक्खू, चउरिंदिसु तद्दुगं सुए भणियं
मणुआ चउदंसणिणो, सेसेसु तिगं तिगं भणियं॥१९॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

स्थावरद्वित्रिष्वचक्षुश्चतुरिन्द्रियेषु तद्द्विकं श्रुते भणितं
मनुजाश्चतुर्दर्शनिनः शेषेसु त्रिकं त्रिकं भणितं ॥ १९ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

सुए थावर बि तिसु अचक्खू, चउरिंदिसु तद्दुगं भणियं
मणुआ चउ दंसणिण, सेसेसु तिगं तिगं भणियं ॥ १९ ॥

---

૧ કર્મગ્રંથના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો બાદર પૃથ્વી-અપ્-અને પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં પણ સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે, માટે તે અપેક્ષાએ સ્થાવરના ૩ દંડકમાં ૨ દૃષ્ટિ અને ૨ દંડકમાં ૧ દૃષ્ટિ કહી શકાય, પરન્તુ સિદ્ધાન્તમાં સર્વ એકેન્દ્રિયને સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વનો અભાવ કહ્યો છે, તેથી સિદ્ધાન્તની અપેક્ષાએ એકેન્દ્રિયના પાંચે દંડકમાં ૧ મિથ્યાત્વ દૃષ્ટિજ હોય છે.

શબ્દાર્થ:—

थावर=સ્થાવર જીવોને (માં)
वि=દ્વીન્દ્રિયને (માં)
तिसु=ત્રીન્દ્રિયોને વિષે
अचक्खु=અચક્ષુ દર્શન
चउरिंदिसु=ચતુરિન્દ્રિયોમાં
तद्=તે (દર્શન)
दुगं=બે
सुए=સિદ્ધાન્તમાં, શ્રુતમાં
भणियं=કહ્યાં છે

मणुआ=મનુષ્યો
चउ=ચાર
दंसणिणो=દર્શનવાળા
सेसेसु=શેષ (૧૫) દંડકોમાં
तिगं=ત્રણ દર્શન
तिगं=ત્રણ દર્શન
भणियं=કહ્યાં છે

गाथार्थ—(અથ દર્શનાનિ—) સિદ્ધાન્તમાં ૫ સ્થાવરમાં તથા દ્વીન્દ્રિય, અને ત્રીન્દ્રિયોમાં એક અચક્ષુ દર્શન કહ્યું છે, ચતુરિન્દ્રિય જીવોમાં તે બે દર્શન કહ્યાં છે, મનુષ્યો ચાર દર્શનવાળા છે, અને શેષ (૧૫) દંડકોમાં ત્રણ ત્રણ દર્શન કહ્યાં છે. (इति दर्शनद्वारम्) ॥ १९ ॥

विशेषार्थः—હવે ૧૧ મું દર્શન દ્વાર કહેવાય છે, ત્યાં સ્થાવરના ૫ દંડક, ૧ દ્વીન્દ્રિય, અને ૧ ત્રીન્દ્રિય એ ૭ દંડકમાં ૧ અચક્ષુ દર્શનજ હોય છે. તે અચક્ષુ દર્શન સ્પર્શ રસના ઘ્રાણ શ્રોત્ર અને મનના ભેદથી ૫ પ્રકારનું છે. તેમાં સ્થાવરના ૫ દંડકને વિષે સ્પર્શેન્દ્રિયનો સામાન્ય ઉપયોગ એજ અચક્ષુ દર્શન; દ્વીન્દ્રિયમાં સ્પર્શ અને રસના એ બે ઇન્દ્રિયોદ્વારા સામાન્ય ઉપયોગ રૂપ અચક્ષુ દર્શન; ત્રીન્દ્રિયને સ્પર્શ રસના અને ઘ્રાણ એ ૩ ઇન્દ્રિયો દ્વારા સામાન્ય ઉપયોગરૂપ અચક્ષુ દર્શન છે.

પ્રશ્ન:—ઇન્દ્રિયોના સામાન્ય ઉપયોગરૂપ અચક્ષુ દર્શન તો ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ હોઇ શકે, પરન્તુ તે પહેલાંની અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં અને માર્ગમાં વહેતો જીવ દર્શન રહિત હોય કે દર્શન સહિત હોય? કારણ કે ત્યાં ઇન્દ્રિયોનો અભાવ છે, અને એકેન્દ્રિયાદિકને મન છે નહિં.

ઉત્તર:—કોઇ પણ જીવ કોઇપણ સમયે દર્શન ગુણ રહિત

(તેમજ જ્ઞાનગુણ રહિત પણ) હોય નહિ (કારણ કે જીવના તે એ બે મુખ્ય ગુણ છે), માટે મતિજ્ઞાનના ક્ષયોપશમરૂપ સૂક્ષ્મ સામાન્ય ઉપયોગ તે અહિં સૂક્ષ્મ ભાવમનરૂપ અચક્ષુ દર્શન જાણવું, કારણ કે એકેન્દ્રિયાદિક અસંજ્ઞિઓને જો કે દ્રવ્ય મનનો અભાવ છે, તો પણ મતિજ્ઞાનના ક્ષયોપશમરૂપ ભાવ મન તો અવશ્ય છે.

તથા ચતુરિન્દ્રિય જીવોમાં ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુદર્શન બન્ને છે, કારણ કે ચતુરિન્દ્રિય જીવોને ચક્ષુ ઇન્દ્રિય પણ છે, તેથી સ્પર્શ રસના–અને ઘ્રાણેન્દ્રિયનો સામાન્ય ઉપયોગ તે અચક્ષુદર્શન અને ચક્ષુ દ્વારા સામાન્ય ઉપયોગ તે ચક્ષુ દર્શન છે, એ પ્રમાણે સિદ્ધાન્તમાં (શાસ્ત્રમાં) કહ્યું છે.

તથા ગર્ભજ મનુષ્યો યથાસંભવ ચારે દર્શનવાળા છે, ત્યાં અચક્ષુ દર્શન પૂર્વોક્ત રીતે પાંચ પ્રકારનું છે. ચક્ષુ ઇન્દ્રિય હોવાથી ચક્ષુ દર્શન છે, અને ચારિત્રાદિક ગુણથી પ્રાપ્ત કરેલ લબ્ધિ પ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાનવંતને (અને વિભંગજ્ઞાનીને) અવધિ દર્શન છે, અને કેવલિ ભગવંતને કેવળ દર્શન છે. એ પ્રમાણે ૯ દંડકમાં દર્શનદ્વાર કહ્યું અને બાકીના (દેવના ૧૩, નારકનો ૧, અને ગર્ભજતિર્યંચનો ૧ એ) ૧૫ દંડકમાં ચક્ષુદર્શન અચક્ષુ દર્શન અને અવધિ દર્શન એ ૩ દર્શન છે. ત્યાં ગર્ભજ તિર્યંચોને વ્રત તપશ્ચર્યાદિ ગુણથી લબ્ધિ પ્રત્યયિક છે, અને ૧૪ દંડકમાં ભવસ્વભાવે હોવાથી ભવપ્રત્યયિક અવધિ દર્શન છે. અહિં એક જીવ આશ્રયિ સમકાળે કોઇને ૧ અચક્ષુ દર્શન અથવા કેવળ દર્શન, કોઇને અચક્ષુ–ચક્ષુ ૨ દર્શન, અને કોઇને અવધિ સહિત ૩ દર્શન હોય પરન્તુ સમકાળે ૪ દર્શન કોઇ પણ જીવને ન હોય. ॥ इति २४ दंडकेषु दर्शनानि ॥

॥ ૨૪ દંડકમાં ૪ દર્શન ॥

૫ સ્થાવરને ૧ (અચક્ષુ૦)	૧ ચતુરિન્દ્રિયને ૨ (ચ૦–અચ૦)
૧ દ્વીન્દ્રિયને ૧ ,,	૧ ગ૦ મનુષ્ય ૪
૧ ત્રીન્દ્રિયને ૧ ,,	૧૫ શેષમાં ૩ (કેવલ૦ વિના)

अवतरणः—આ ગાથામાં સર્વ દંડકપદોને વિષે ૧૨–૧૩ મું જ્ઞાન–અજ્ઞાન દ્વાર કહેવાય છે.

अन्नाण नाण तिय तिय, सुरतिरिनिरए थिरे अनाणदुगं
नाणन्नाण दु विगले, मणुए पण नाण ति अनाणा॥२०॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

अज्ञानज्ञान (योः) त्रिकं त्रिकं, सुरतिर्यग्नैरयिकेषु स्थिरे अज्ञानद्विकं
ज्ञानाज्ञानद्विकं विकले, मनुजे पंच ज्ञानानि त्रीण्यज्ञानानि॥२०॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

सुर तिरि निरए तिय अनाण तिय नाण थिरे दुगं अनाण
विगले दु नाण अन्नाण, मणुए पण नाण ति अनाणा ॥२०॥

શબ્દાર્થ:—

अन्नाण=અજ્ઞાન
नाण=જ્ઞાન
तिय=ત્રણ
तिय=ત્રણ
सुर=દેવોને
तिरि=તિર્યંચોને
निरए=નારકોને
थिरे=સ્થાવરને વિષે
अनाण=અજ્ઞાન
दुगं=બે
नाण=જ્ઞાન
अन्नाण=અજ્ઞાન
दु=બે
विगले=વિકલેન્દ્રિયોને
मणुए=મનુષ્યને વિષે
पण=પાંચ
नाण=જ્ઞાન
ति=ત્રણ
अनाणा=અજ્ઞાન

ગાથાર્થ:—(अथ ज्ञानद्वारं—) દેવ તિર્યંચ અને નારકોને વિષે ત્રણ જ્ઞાન તથા ત્રણ અજ્ઞાન હોય છે. સ્થાવરને વિષે બે અજ્ઞાન હોય છે. વિકલેન્દ્રિયોને વિષ ૨ જ્ઞાન તથા ૨ અજ્ઞાન હોય છે, અને મનુષ્યને વિષે ૫ જ્ઞાન તથા ૩ અજ્ઞાન હોય છે.॥૨૦॥

વિશેષાર્થ—હવે ૧૨ મા ज्ञानद्वारमां તથા ૧૩ મા अज्ञानद्वारमां દેવના ૧૩ દંડક, ગર્ભજ તિર્યંચનો ૧ દંડક અને નારકનો ૧ દંડક એ ૧૫ દંડકમાં મતિઅજ્ઞાન-શ્રુત અજ્ઞાન-અને વિભંગજ્ઞાન એ ૩ અજ્ઞાન છે,

તથા મતિજ્ઞાન–શ્રુતજ્ઞાન–અવધિજ્ઞાન એ ૩ જ્ઞાન છે. ત્યાં સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવોને ૩ જ્ઞાન અને મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોને ૩ અજ્ઞાન જાણવાં. તેમાં પણ પ્રત્યેક જીવ આશ્રયિ વિચારતાં એક જીવને સમકાળે કોઇને અવધિજ્ઞાન રહિત ૨ જ્ઞાન હોય તો કોઇને અવધિજ્ઞાન સહિત ૩ જ્ઞાન હોય છે, પરન્તુ મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એ બે જ્ઞાન તો દરેક સમ્યક્દૃષ્ટિ છદ્મસ્થ જીવને સમકાળે અવશ્ય હોય છે. તે પ્રમાણે મિથ્યાદૃષ્ટિને મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન પણ સમકાળે અવશ્ય હોય છે; અને જો અવધિજ્ઞાનની લબ્ધિવાળો હોય તો તેવા મિથ્યાદૃષ્ટિને વિભંગજ્ઞાન સહિત ૩ અજ્ઞાન સમકાળે હોય છે.

તથા સ્થાવરના ૫ દંડકમાં દરેક જીવને સમકાળે મતિ અજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન એ બે *અજ્ઞાન હોય છે.

વિકલેન્દ્રિયના ૩ દંડકમાં ૨ જ્ઞાન અને ૨ અજ્ઞાન હોય છે. ત્યાં પૂર્વ ભવમાં મરણથી અન્તર્મુ૦ પ્હેલાં ઉપશમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ થઇને પુન: સમ્યક્ત્વથી પતિત થઇ, સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ સહિત મરણ પામી વિકલેન્દ્રિયપણે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં કિંચિત્ કાળ સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ વર્ત્તતું હોય છે, તેથી તે સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વની અપેક્ષાએ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં વિકલેન્દ્રિયો ૨ જ્ઞાનવાળા કહેવાય છે; અને ત્યારબાદ સંપૂર્ણ ભવ પર્યન્ત મિથ્યાદૃષ્ટિ હોવાથી ૨ અજ્ઞાનવાળા કહેવાય છે.

ગર્ભજ મનુષ્યના ૧ દંડકમાં ૫ જ્ઞાન અને ત્રણે અજ્ઞાન હોય છે, તે સમજવું સુગમ છે. તેમાં પણ ૧ મનુષ્યને સમકાળે તો યથાસંભવ ૨ અજ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન, ૧ જ્ઞાન (કેવળજ્ઞાન[1]), ૨ જ્ઞાન ૩ જ્ઞાન (મન:૦ વા અવ૦ સહિત), અથવા ૪ જ્ઞાન હોય છે.

---

* આ સિદ્ધાન્તનો અભિપ્રાય છે; અને કર્મગ્રંથમાં તો બા૦પર્યાપ્ત પૃથ્વી, અપ્કાય, અને પ્રત્યેક વનસ્પતિ એ ૩ દંડકમાં અને વિકલેન્દ્રિયોમાં પણ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે પરન્તુ સાસ્વાદન સમ્ય૦ને અજ્ઞાન રૂપે ગણી એ આઠે દંડકમાં ૨ અજ્ઞાન કહ્યાં છે.

૧ શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં આચારાંગાદિ શાસ્ત્રના જ્ઞાનીઓને શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું છે તેથી તેવા શાસ્ત્રજ્ઞાન રહિત જીવોને મતિજ્ઞાન રૂપ ૧ જ્ઞાન હોય એમ પણ કહ્યું છે.

પરંતુ સમકાળે ૫ જ્ઞાન હોય નહિં; તેમજ જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ બે પણ સમકાળે હોય નહિં ॥ इति २४ दंडकेषु ज्ञानाज्ञाने ॥

॥ ૨૪ દંડકમાં ૫ જ્ઞાન ૩ અજ્ઞાન ॥

૧૩ દેવ દંડકમાં	૩-૩	૫ સ્થાવરને	૨ અજ્ઞાન
૧ ગ૦ તિર્યંચને	૩-૩	૩ વિકલેન્દ્રિયને	૨-૨
૧ નારકને	૩-૩	૧ ગ૦ મનુષ્યને	૫-૩

अवतरण—હવે ચોવીસે દંડકપદમાં ૧૪ મું योगद्वार કહેવાનું છે તેથી પ્રથમ આ ગાથાને વિષે ૧૫ યોગનાં નામ કહે છે—

सच्चेअर मीस असच्चमोस मण वय विउव्वि आहारे
उरलं मीसा कम्मण, इय जोगा देसिया समए ॥२१॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

सत्येतरमिश्रासत्यमृषा, मनोवचसी वैक्रिय आहारकः
औदारिको मिश्राः कार्मण, एते योगा देशिताः समये ॥ २१ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

सच्च इअर मीस असच्च अमोस मण वय विउव्वि आहारे
उरलं मीसा कम्मण, इय जोगा समए देसिया ॥२१॥

શબ્દાર્થ:—

सच्च=સત્ય
इअर=ઇતર (અસત્ય)
मीस=મિશ્ર
असच्चमोस=અસત્યામૃષા (વ્યવહાર)
मण=મનો યોગ
वय=વચન યોગ
विउव्वि=વૈક્રિય કાયયોગ
आहारे=આહારક કાયયોગ
उरलं=ઔદારિક કાયયોગ
मीसा=(એ ત્રણે કાયના) મિશ્ર-યોગ
कम्मण=કાર્મણ યોગ (તૈજસ કાર્મણ યોગ)
इय=એ
जोगा=૧૫ યોગ
देसिया=દર્શાવ્યા છે, કહ્યા છે
समए=સિદ્ધાન્તમાં

ગાથાર્થ:—(अथ योगा) સત્ય–અસત્ય–મિશ્ર–અને અસત્યા મૃષા એ ચાર પ્રકારના મનોયોગ તથા ૪ પ્રકારના વચનયોગ છે. પુન: વૈક્રિય કાયયોગ, અહારક કાયયોગ અને ઔદારિક કાયયોગ, તેમજ એ ત્રણ કાયના ૩ મિશ્ર યોગ, તથા કાર્મણ (તૈજસ કાર્મણ) કાયયોગ એ પ્રમાણે ૧૫ યોગ શ્રી સિદ્ધાન્તમાં કહ્યા છે ॥ ૨૧ ॥

विशेषार्थ—એ ૧૫ યોગનું સ્વરૂપ દ્વારવર્ણનમાં કહ્યા પ્રમાણે જાણવું.

अवतरण—પૂર્વ ગાથામાં ૧૫ યોગનાં નામ કહીને હવે આ ગાથામાં સર્વ દંડકપદને વિષે તે ૧૫ યોગ જે રીતે સંભવે તે રીત કહે છે.

इक्कारस सुर निरए, तिरिएसु तेर पनर मणुएसु
विगले चउ पण वाए, जोगतिगं थावरे होइ ॥२२॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

एकादश सुरनैरयिकयोस्तिर्यक्षु त्रयोदश पंचदश मनुजेषु
विकले चत्वारः पंच वाते (यो), योगत्रिकं स्थावरे भवति ॥२२॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

सुर निरए इक्कारस, तिरिएसु तेर मणुएसु पनर
विगले चउ वाए पण थावरे तिगं जोग होइ ॥ २२ ॥

શબ્દાર્થ:—

इक्कारस=અગિઆર યોગ
सुर=દેવને વિષે
निरए=નારકને વિષે
तिरिएसु=તિર્યંચોમાં
तेर=તેર યોગ
पनर=પંદર યોગ
मणुएसु=મનુષ્યોમાં

विगले=વિકલેન્દ્રિયમાં
चउ=ચાર યોગ
पण=પાંચ યોગ
वाए=વાયુકાયમાં
जोग=યોગ
तिगं=ત્રણ
थावरे=સ્થાવરને વિષે
होइ=હોય છે.

ગાથાર્થ—દેવ અને નારકને વિષે ૧૧ યોગ, ગર્ભજ તિર્યંચોમાં ૧૩ યોગ, ગર્ભજ મનુષ્યોમાં ૧૫ યોગ, વિકલેન્દ્રિયમાં ૪ યોગ, વાયુકાયમાં ૫ યોગ અને સ્થાવરમાં ૩ યોગ હોય છે (इति योग द्वारम्) ॥ ૨૨ ॥

વિશેષાર્થ—હવે ૨૪ દંડકમાં ૧૫ યોગ કહેવાય છે તે આ પ્રમાણે—દેવના ૧૩ અને નારકનો ૧ મળી ૧૪ દંડકમાં મનના ૪ વચનના ૪ મળી ૮ યોગ તથા વૈક્રિય-વૈક્રિયમિશ્ર અને કાર્મણ યોગ એ ૩ કાયયોગ સહિત ૧૧ યોગ છે. એ યોગ કયા કયા વખતે હોય તેનું * સ્વરૂપ ગ્રન્થાન્તરથી જાણવું.

તથા ગર્ભજ તિર્યંચના ૧ દંડકમાં ઔદારિક અને ઔદારિક મિશ્ર એ બે કાય યોગ સહિત (પૂર્વોક્ત ૧૧ યોગ મળી) ૧૩ યોગ છે, અને ગર્ભજ મનુષ્યમાં સર્વે ૧૫ યોગ છે.

વિકલેન્દ્રિયોના ૩ દંડકમાં ઔદારિક-ઔદારિક મિશ્ર-તૈજસકા-

---

* અહિં ૧૫ યોગ ક્યારે ક્યારે હોય તેની સંક્ષિપ્ત વિગત—૪ મનો યોગ મનઃપર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ પર્યાપ્ત અવસ્થામાં હોય, ૪ વચન યોગ પણ પર્યાપ્ત અવસ્થામાં હોય, ઔદારિક વૈક્રિય અને આહારક એ ત્રણ પોતપોતાની પર્યાપ્ત અવસ્થામાં હોય, ઔદારિકમિશ્ર ઉત્પત્તિના બીજા સમયથી અપર્યાપ્ત અવસ્થા સુધી (અને કેટલાક આચાર્યોના મતે શરીર પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થતા સુધી) અને કેવલિ સમુદ્ઘાતમાં ૨-૬-૭ મા સમયે. એ પ્રમાણે ઔ૦ મિશ્ર યોગ કર્મગ્રંથના અભિપ્રાયથી ૨ પ્રકારે છે, અને સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાયે ઉત્તર વૈક્રિયના તથા આહારકના પ્રારંભમાં પણ હોવાથી ૪ પ્રકારે છે). વૈક્રિયમિશ્રયોગ મૂળ વૈ૦ ની અપેક્ષાએ ઉત્પત્તિના બીજા સમયથી અપર્યાપ્ત અવસ્થા સુધી, અને તિર્યંચ મનુષ્યના ઉત્તર વૈક્રિયના પ્રારંભે અને સંહરણમાં. ગ્રંથ (એમ કર્મના અભિપ્રાયે ૩ પ્રકારે અને સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાયે ઉત્તર વૈક્રિયના પ્રારંભમાં વૈક્રિય મિશ્ર નહિ તેથી ૨ પ્રકારે છે). આહારકમિશ્ર આહારક દેહના પ્રારંભે અને સંહરણમાં. (ઇતિ કર્મ૦, અભિપ્રાયઃ અને સિદ્ધાન્તમાં પ્રારંભ રહિત ૧ પ્રકાર). તથા તૈજસકાર્મણ યોગ વક્ર ગતિએ પરભવમાં જતાં ૧-૨-૩ સમય સુધી, કેવલિ સમુદ્ઘાતમાં ૩ જો ૪ થો ૫ મો એ ત્રણ સમય સુધી, અને ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે પણ.

ર્મણ એ ત્રણ કાયયોગ અને અસત્યામૃષા (વ્યવહાર) નામનો ૧ વચન યોગ મળી ૪ યોગ છે.

વાયુકાયના ૧ દંડકમાં ઔદારિક–ઔદારિક મિશ્ર, વૈક્રિય–વૈક્રિય મિશ્ર અને કાર્મણ એ ૫ પ્રકારના કાયયોગ છે, કારણ કે કેટલાક બાદર પર્યાપ્ત વાયુ જીવો વૈક્રિય લબ્ધિવાળા હોય છે.

સ્થાવરના ૫ દંડકમાં ઔદા૦–ઔદા૦ મિશ્ર અને કાર્મણ એ ૩ કાયયોગજ હોય છે. ॥ इति २४ दंडकेषु योगाः ॥

॥ ૨૪ દંડકમાં ૧૫ યોગ ॥

૧૩ દેવ દંડકમાં	૧૧	૩ વિકલે૦ ને	૪
૧ નારકને	૧૧	૧ વાયુને	૫
૧ ગ૦ તિર્યંચને	૧૩	૪ સ્થાવરને	૩
૧ ગ૦ મનુષ્યને	૧૫		

अवतरण—હવે ચોવીશ દંડકપદોમાં ૧૫ મું उपयोग द्वार કહેવાનું છે તેથી આ ગાથામાં પ્રથમ ૧૨ પ્રકારના ઉપયોગ કયા કયા ? તે કહે છે.

ति अनाण नाण पण चउ, दंसण बार जिअलक्ख-णुवओगा
इय बारस उवओगा, भणिया तेलुक्कदंसीहिं ॥२३॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

त्रीण्यज्ञानानि ज्ञानानि पंच चत्वारि दर्शनानि द्वादश जीवलक्षणोपयोगा एते द्वादश उपयोगा भणिता त्रिलोकदर्शिभिः ॥२३॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

ति अनाण पण नाण चउ दंसण बार जिअ लक्खण उवओगा
इय बारस उवओगा तेलुक्कदंसीहिं भणिया ॥ २३ ॥

ગએલા જાંબૂના ઝુમખાઓથી લચી પડતું (નમી ગયેલું) એક સુંદર જાંબૂવૃક્ષ દેખીને તેનાં જાંબૂ ખાવાની ઇચ્છાથી પરસ્પર વિચાર કરવા લાગ્યા કે આ જાંબૂ ઘણા ઉંચા વૃક્ષ ઉપર રહેલાં છે તે કેવી રીતે લેવાં? ત્યારે તે ૬ મુસાફરમાંના એકે અભિપ્રાય આપ્યો કે આ વૃક્ષને મૂળમાંથી ઉખેડી નીચે પાડીએ (એ પરિણામ કૃષ્ણલેશ્યાનો જાણવો), ત્યારે બીજાએ કહ્યું કે મૂળથી ન ઉખેડતાં થડ ઉપરની મોટી મોટી શાખાઓ તોડી પાડીએ (એ નીલલેશ્યાનો પરિણામ), ત્યાં ત્રીજાએ કહ્યું કે વૃક્ષની ન્હાની ન્હાની શાખાઓ નીચે પાડીએ (એ કાપોતલેશ્યાનો પરિણામ), ચોથાએ કહ્યું ફળના ગુચ્છા-ઝુમખાજ તોડી નીચે નાખીએ (એ તેજોલેશ્યાનો પરિણામ), પાંચમાએ કહ્યું આખા ઝુમખા તોડવાનું પ્રયોજન નથી, પરન્તુ ઝુમખામાંથી ફળોજ ચુંટી ચુંટીને નીચે નાખો (એ પદ્મલેશ્યાનો પરિણામ), અને છઠ્ઠાએ કહ્યું કે વૃક્ષ ઉપર ચઢીને ફળો ચુંટવા કરતાં આ જમીન ઉપર પોતાની મેળે પડેલાં ફળોજ વીણી વીણીને આપણી ક્ષુધા શમાવીએ, કારણ કે ક્ષુધાની શાન્તિ એજ આપણો મુખ્ય ઉદ્દેશ એથી પણ જળવાય છે તો નાહક વૃક્ષછેદનના પાપમાં શા માટે પડવું? (એ શુક્લલેશ્યાનો પરિણામ જાણવો).

૨ છ ચોરનું દૃષ્ટાન્ત—કોઈ ગામમાં ધાડ પાડવા માટે જતા ૬ ચોરો માર્ગમાં વિચાર કરે છે, ત્યાં એકે કહ્યું કે ગામમાં પેસતાં મનુષ્ય અથવા પશુ જે કોઈ મલે તે સર્વને હણવા (એ કૃષ્ણલેશ્યાનો પરિણામ), બીજાએ કહ્યું કે પશુઓનો શો અપરાધ? માટે એકલા મનુષ્યોનેજ હણવા (એ નીલલેશ્યાનો પરિણામ), ત્રીજાએ કહ્યું કે મનુષ્યોમાં પણ રાંક એવી સ્ત્રી જાતિને શા માટે હણવી? કેવળ પુરૂષોનેજ હણવા (એ કાપોતલેશ્યાનો પરિણામ), ચોથાએ કહ્યું સર્વ પુરૂષોને હણવાનું શું પ્રયોજન? જેટલા શસ્ત્રવાળા હોય તે પુરૂષોનેજ હણવા (એ તેજોલેશ્યાનો પરિણામ), પાંચમાએ કહ્યું સર્વ શસ્ત્રધારી પુરૂષોમાં પણ જેઓ આપણાથી ડરીને નાસી જતા હોય અથવા સ્હામા ન થતા હોય તેવાઓને હણવાનું પ્રયોજન નથી, કેવળ આપણી સ્હામે થનારા શસ્ત્રધારી પુરૂષોને હણવા (એ પદ્મલેશ્યાનો પરિણામ), ત્યારે છઠ્ઠા ચોરે કહ્યું કે એક તો ચોરીનું મહાપાપ કરવું અને બીજું મનુષ્યોની હિંસા કરવી એ બમણા પાપનું પ્રયોજન નથી. આપણે ચોરી કરવા આવ્યા છીએ

શબ્દાર્થઃ—

ति=ત્રણ	लक्खण=લક્ષણ રૂપ
अनाण=અજ્ઞાન	उवओगा=ઉપયોગ
नाण=જ્ઞાન	इय=એ, પૂર્વોક્ત
पण=પાંચ	बारस=બાર
चउ=ચાર	उवओगा=ઉપયોગ
दंसण=દર્શન	भणिया=કહ્યા છે
बार=બાર	तेलुक=ત્રણ લોક, (ત્રણ જગતના)
जिअ=જીવના	दंसीहिं=દર્શિઓએ, દેખનારાઓએ.

गाथार्थः— (अथ उपयोगाः-) ૩ અજ્ઞાન, ૫ જ્ઞાન, અને ૪ દર્શન એ ૧૨ જીવનાં લક્ષણ રૂપ ઉપયોગ છે, અને તે ૧૨ ઉપયોગ ત્રણ જગતના પદાર્થો દેખનાર શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતોએ કહ્યા છે ॥ ૨૩ ॥

विशेपार्थ—સુગમ છે, અને ૧૨ ઉપયોગનું સ્વરૂપ દ્વારવર્ણનમાં કહેલ ૮ જ્ઞાન અને ૪ દર્શન પ્રમાણે જાણવું.

अवतरणः—પૂર્વ ગાથામાં ૧૨ પ્રકારના ઉપયોગ કયા કયા? તે દર્શાવીને હવે આ ગાથામાં તે ૧૨ પ્રકારના ઉપયોગ ૨૪ દંડકપદોને વિષે જે રીતે સંભવે તે રીતે કહે છે.

उवओगा मणुएसु, बारस नव निरय तिरिय देवेसु
विगलदुगे पण छक्कं, चउरिंदिसु थावरे तियगं ॥२४॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

उपयोगा मनुजेषु, द्वादश नव नैरयिकतिर्यग्देवेषु
विकलद्विके पंच षट्कं चतुरिन्द्रियेषु स्थावरे त्रयः ॥२४॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

मणुएसु बारस उवओगा, निरय तिरिय देवेसु नव
विगल दुगे पण, चउरिंदिसु छक्कं, थावरे तियगं ॥२४॥

શબ્દાર્થ:—

उवओगा=ઉપયોગ	विगल=વિકલેન્દ્રિયના
मणुएसु=મનુષ્યોમાં	दुगे=દ્વિકમાં, ૨ ભેદમાં
बारस=બાર	पण=પાંચ ઉપયોગ
नव=નવ ઉપયોગ	छक्कं=છ ઉપયોગ
निरय=નારક જીવોમાં	चउरिंदिसु=ચતુરિન્દ્રિયોમાં
तिरिय=તિર્યંચોમાં	थावरे=સ્થાવરને વિષે, એકેન્દ્રિયોમાં
देवेसु=દેવોમાં	तियगं=ત્રણ ઉપયોગ

ગાથાર્થ—મનુષ્યોને વિષે ૧૨ ઉપયોગ છે, નારકજીવોમાં ૯ ઉપયોગ, દેવોમાં ૯ ઉપયોગ, (ચતુરિન્દ્રિય વિના શેષ દ્વીન્દ્રિય તથા ત્રીન્દ્રિય રૂપ) વિકલેન્દ્રિયના બે ભેદમાં ૫ ઉપયોગ, ચતુરિન્દ્રિયમાં ૬ ઉપયોગ, અને સ્થાવર (એકેન્દ્રિય) ને વિષે ૩ ઉપયોગ છે (इति उपयोग द्वारम्) ॥૨૪॥

વિશેષાર્થઃ—એ પૂર્વ ગાથામાં ૧૨ પ્રકારના ઉપયોગમાંથી ગર્ભજ મનુષ્યોને યથાસંભવ ૧૨ ઉપયોગ હોય છે, નારકના ૧ દંડકમાં મનઃપર્યવજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન રહિત ૯ ઉપયોગ હોય છે, તેમજ ગર્ભજ તિર્યંચમાં અને દેવના ૧૩ દંડકમાં પણ એજ ૯ ઉપયોગ હોય છે. દ્વીન્દ્રિય અને ત્રીન્દ્રિય એ બે વિકલેન્દ્રિયોમાં ૨ જ્ઞાન, ૨ અજ્ઞાન અને ૧ અચક્ષુ દર્શન એ ૫ ઉપયોગ છે, ચતુરિન્દ્રિયમાં એજ ૫ ઉપયોગ અને ૧ ચક્ષુદર્શન સહિત ૬ ઉપયોગ છે, અને સ્થાવરના પાંચે દંડકમાં ૨ અજ્ઞાન અને ૧ અચક્ષુ દર્શન સાહત ૩ ઉપયોગ છે. અહિં કયું જ્ઞાન તથા કયું અજ્ઞાન હોય તે જ્ઞાન અજ્ઞાનદ્વાર પ્રસંગે ૨૦ મી ગાથામાં કહેવાઇ ગયું છે. તથા એક જીવને સમકાળે કેટલા ઉપયોગ હોય? તે પણ ૧૯ મી તથા ૨૦ મી ગાથાના અર્થમાંથી સમજવા યોગ્ય છે. ॥ इति २४ दंडकेषु उपयोगाः ॥

॥ ૨૪ દંડકમાં ૧૨ ઉપયોગ ॥

૧ ગ૦ મનુષ્યને	૧૨	૧ દ્વીન્દ્રિયને	૫
૧ નારકને	૯	૧ ત્રીન્દ્રિયને	૫
૧ ગ૦ તિર્યંચને	૯	૧ ચતુરિન્દ્રિયને	૬
૧૩ દેવદંડકમાં	૯.	૫ સ્થાવરને	૩

અવતરણઃ—હવે ૨૪ દંડકપદોમાં ૧૬ મું ઉપપાત દ્વાર તથા ૧૭ મું ચ્યવન દ્વાર એ બે દ્વાર સાથે કહે છે. (અથવા આ ગાથામાં ઉપપાત દ્વાર કહે છે, અને હવે પછીની ગાથામાં ચ્યવન દ્વાર કહેશે એમ પણ જાણવું).

संखमसंखा समए, गब्भतिरि विगल नारय सुरा य
मणुआ नियमा संखा, वणणंता थावर असंखा ॥२५॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

संख्येया असंख्येयाः समये,गर्भजतिर्यग्विकलनारकसुराश्च
मनुजा नियमात्संख्येया, वना अनन्ताः स्थावरा असंख्येयाः॥२५॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

गब्भ तिरि विगल नारय य सुरा समए संखं असंखा
मणुआ नियमा संखा, वण अणंता थावर असंखा ॥२५॥

શબ્દાર્થ:—

संखं=સંખ્યાત
असंखा=અસંખ્યાત, અસંખ્ય
समए=એક સમયમાં
गब्भ तिरि=ગર્ભજ તિર્યંચ
विगल=વિકલેન્દ્રિયો
नारय=નારકો
सुरा=દેવો
य=અને,અથવા છંદપૂર્તિ માટે
मणुआ=મનુષ્યો
नियमा=નિયમથી, નિશ્ચય
संखा=સંખ્યાતજ
वण=વનસ્પતિ જીવો
अणंता=અનન્ત
थावर=સ્થાવર જીવો (એકેન્દ્રિયો)
असंखा=અસંખ્યાત, અસંખ્ય

ગાથાર્થ—(अथ उपपातः-) ગર્ભજ તિર્યંચ, વિકલેન્દ્રિયો, નારકો, અને દેવો એક સમયમાં સંખ્યાત અથવા અસંખ્યાત ઉત્પન્ન થાય છે (જન્મે છે). મનુષ્યો નિશ્ચય સંખ્યાતજ ઉત્પન્ન થાય છે, વનસ્પતિ જીવો (એક સમયમાં) અનન્ત ઉત્પન્ન થાય છે, અને સ્થાવરો એક સમયમાં અસંખ્યાત ઉત્પન્ન થાય છે ॥૨૫॥

વિશેષાર્થઃ—હવે ૧૬ મા ઉપપાત દ્વારમાં ગર્ભજ તિર્યંચનો ૧, વિકલેન્દ્રિયના ૩, સાત નારકનો ૧ અને દેવના ૧૩ દંડક મળીને ૧૮

દંડકના જીવો એક સમયમાં સમકાળે ૧-૨-૩ ઇત્યાદિ સંખ્યા વડે સંખ્યાત[1] ઉત્પન્ન થાય તેમજ અસંખ્યાત[2] પણ ઉત્પન્ન થાય, કારણ કે એ પ્રત્યેક દંડકના જીવો ઉત્કૃષ્ટથી *અસંખ્ય અસંખ્ય છે, માટે એક સમયમાં ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્ય પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

ગર્ભજ મનુષ્યો ૧ સમયમાં નિશ્ચયતઃ ૧-૨-૩ ઇત્યાદિ સંખ્યાવડે અવશ્ય સંખ્યાતજ ઉત્પન્ન થાય છે, પરન્તુ અસંખ્ય કે [3]અનન્ત ઉત્પન્ન ન થાય, કારણ કે ગર્ભજ મનુષ્યોની આ જગતમાં સર્વ સંખ્યા [4]૨૯ અંક જેટલી સંખ્યાતજ છે.

તથા સ્થાવરના પાંચ દંડકમાં ૧ વનસ્પતિકાય એક સમયમાં અનન્ત ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ કે સૂક્ષ્મ નિગોદ અને બાદર નિગોદ રૂપ વનસ્પતિ જીવો આ જગતમાં જઘન્યથી પણ અનન્ત છે, પરન્તુ અસંખ્યાત કે સંખ્યાત નથી. અહિં વિશેષ એ છે કે પ્રત્યેક વનસ્પતિ જીવો અનન્ત નથી પરન્તુ અસંખ્યજ છે માટે પ્રત્યેક વનસ્પતિ તો એક સમયમાં અસંખ્યજ ઉત્પન્ન થાય, અને શેષ ૪ સ્થાવરોના સૂક્ષ્મ અથવા બાદર જીવો પણ જગતમાં અસંખ્ય અસંખ્યજ છે, પરન્તુ અનન્ત કે સંખ્યાત નથી તેથી એ ૪ દંડકના જીવ ૧ સમયમાં સમકાળે (૧-૨-૩ ઇત્યાદિ સંખ્યાત નહિં પરન્તુ) અસંખ્યાત ઉત્પન્ન થાય છે.

अवतरण—આ ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં ઉપપાતદ્વાર વત્ ૧૭ મું ચ્યવનદ્વાર કહી ઉપસંહાર કરી (એ બે દ્વાર સંપૂર્ણ કરીને) ગાથાના ઉત્તરાર્ધથી ૧૮ મું સ્થિતિદ્વાર કહેવાના પ્રસંગમાં પ્રથમ એકેન્દ્રિયના ચાર દંડકપદને વિષે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-આયુષ્ય કહે છે.

૧-૨-૩. સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનન્ત એ અનુક્રમે અધિક અધિક સંખ્યાગણિતના ૩ ભેદનું સ્વરૂપ ચતુર્થ કર્મગ્રંથ આદિ ગ્રંથોથી જાણવું.

* દેવના વૈમાનિક દંડકમાં એટલું વિશેષ છે કે ૯મા કલ્પથી અનુત્તર સુધિના વૈમાનિક દેવોમાં ઉત્પત્તિ અને ચ્યવન એક સમયમાં સંખ્યાત સંખ્યાતનુંજ છે, કારણ કે એ દેવોની ગતિ આગતિ કેવળ ગર્ભજ મનુષ્યમાં છે. તથા સર્વાર્થમાં દેવસંખ્યા પણ સંખ્યાતજ છે.

૪. ૭૯૨૨૮૧૬૨, ૫૧૪૨૬૪૨, ૩૭૫૯૩૫૪, ૩૯૫૦૩૩૬ આ સંખ્યાએ ગર્ભજ મનુષ્યો હોય છે.

असन्नि नर असंखा, जह उववाए तहेव चवणेवि
बावीस सग ति दसवास–सहस्स उक्किट्ठ पुढवाई ॥२६॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

असंज्ञिनरा असंख्येया, यथोपपातस्तथैव च्यवनमपि
द्वाविंशतिसप्तत्रिदशवर्ष–सहस्रा उत्कृष्टं पृथ्व्यादयः ॥ २६ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

असन्नि नर असंखा, जह उववाए तह एव चवणे अवि
पुढवि आइ उक्किट्ठ बावीस सग ति दस सहस्स वास ॥२६॥

શબ્દાર્થ:—

असन्नि=અસંજ્ઞિ, સંમૂર્ચ્છિમ
नर=મનુષ્ય
असंखा=અસંખ્ય
जह=જેમ, જેવી રીતે, જે રીતે
उववाए=ઉપપાત દ્વાર
तह=તેવી રીતે, તેમ
एव=જ
चवणे=ચ્યવન દ્વાર
अवि=પણ
बावीस=બાવીસ (હજાર વર્ષ)
सग=સાત (હજાર વર્ષ)
ति=ત્રણ (હજાર વર્ષ)
दस=દશ (હજાર વર્ષ)
वास=વર્ષ
सहस्स=હજાર
उक्किट्ठ=ઉત્કૃષ્ટથી
पुढवाई=પૃથ્વીકાય વગેરે(પૃ૦–અપ્૦–વાયુ–વન૦).

गाथार्थः—અસંજ્ઞિ (સમ્મૂર્ચ્છિમ) મનુષ્યો એક સમયમાં અસંખ્યાત ઉત્પન્ન થાય છે. इति उपपातः ॥ अथ च्यवन–જે રીતે ઉપપાત દ્વાર કહ્યું તે રીતેજ ચ્યવનદ્વાર પણ કહેવું (इति च्यवन द्वारम्). अथ स्थिति द्वारम्—પૃથ્વીકાયની સ્થિતિ–આયુષ્ય ૨૨૦૦૦ વર્ષનું છે. અપ્કાયનું ૭૦૦૦ વર્ષનું છે. વાયુકાયનું આયુષ્ય ૩૦૦૦ વર્ષનું છે, અને વનસ્પતિકાયનું ૧૦૦૦૦ વર્ષનું છે.॥૨૬॥

विशेषार्थः—[1]અસંજ્ઞિ મનુષ્યો (સમ્મૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો) જેઓ

---

૧ આ પ્રકરણને વિષે દંડકના ભેદમાં અસંજ્ઞિ મનુષ્ય ગણ્યા નથી, તોપણ અહિં ઉત્પત્તિ–ચ્યવનના દ્વારમાં અસંજ્ઞિ મનુષ્ય ગણવાનું કારણ કે આ ગાથા પણ અન્ય ગ્રન્થમાંથી ઉદ્ધરાયેલી હશે માટે.

मनुष्यना अपवित्र (१४) स्थानोमां (विष्टा–मूत्र–प्रस्वेद विगेरेमां) उत्पन्न थाय छे ते आ जगतमां सर्व संख्याए असंख्यातज होय छे तेथी एक समयमां तेओनी उत्पत्ति पण समकाळे असंख्य जेटली छे. वळी आ सम्मूर्च्छिम मनुष्यो केटलीक वार २४ मुहूर्त्त सुधी बिल्कुल नथी होता एम पण बने छे.

॥ इति २४ दंडकेषु उपपातद्वारम् ॥

हवे १७ मा च्यवन द्वार मां सर्व दंडकोना च्यवननी–मरणनी समकाल संख्या पण १६ मा उपपातद्वारवत् सर्वांशे तुल्य जाणवी.

॥इति २४ दंडकेषु च्यवनद्वारम् ॥

॥ २४ दंडकमां समकाळे उपपात च्यवन संख्या ॥

१ ग० तिर्यंच	असंख्य	१ ग० मनुष्य	संख्यात
३ विकलेन्द्रिय	”	१ वनस्पति	अनन्त
१ नारक	”	४ स्थावर	असंख्य
१३ देव	”		

प्रसंगतः विरहद्वार.

हवे प्रसंगथी प्राप्त थयेल विरहद्वार कहेवाय छे ते आ प्रमाणे—

७ नारकना १ दंडकमां ओघथी १२ मुहूर्त्त, अने प्रत्येक नरक पृथ्वीमां विचारीए तो पहेली पृथ्वीमां २४ मुहूर्त्त, २ जीमां ७ दिवस, ३ जीमां १५ दिवस, ४ थीमां १ मास, ५ मीमां २ मास, ६ ठ्ठीमां ४ मास, ७ मीमां ६ मास, उत्कृष्ट [1]विरहकाळ छे, अने जघन्यथी १ समय छे.

चारे निकायना देवोमां ओघथी १२ मुहूर्त्त, अने भिन्न भिन्न विचारीए तो १० भवनपतिमां, व्यन्तरमां, ज्योतिषीमां,

१ अर्थात् ज्यां जेटलो विरह कह्यो छे, त्यां तेटला काळ सुधी कोइ नवो जीव उत्पन्न थाय नहिं ते उपपात विरह, अने तेटला काळ सुधी ते दंडकमांथी कोइ पण जीव मरण न पामे ते च्यवन विरह.

(એ ૧૨ દંડકમાં) પ્રત્યેકમાં ૨૪ મુહૂર્ત્તનો વિરહ છે. તથા વૈમાનિક દેવોમાં સામાન્યથી ૨૪ મુહૂર્ત્તનો છે, અને ભિન્ન ભિન્ન વિચારતાં ૧-૨ કલ્પમાં ૨૪ મુહૂર્ત્ત, ૩ જા કલ્પે ૯ દિવસ ૨૦ મુહૂર્ત્ત, ૪ થા કલ્પે ૧૨ દિવસ ૧૦ મુહૂર્ત્ત, ૫ મા કલ્પે ૨૨ાા દિવસ, છઠ્ઠે ૪૫ દિવસ, ૭ મે ૮૦ દિવસ, ૮ મે ૧૦૦ દિવસ, નવમે ૧૦ માસ, ૧૦ મે ૧૧ માસ, ૧૧-૧૨ મે ૧૦૦ વર્ષ (લગભગ), પ્હેલા ૩ ગ્રૈવેયકે ૧૦૦૦ વર્ષની અંદર, બીજા ૩ ગ્રૈવેયકે ૧ લાખ વર્ષની અંદર, ત્રીજા ગ્રૈવેયકે ૧ ક્રોડ વર્ષની અંદર, ૪ અનુત્તરોમાં પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ, તથા સર્વાર્થે પલ્યોપમનો સંખ્યાતમો ભાગ ઉત્કૃષ્ટ વિરહ છે, અને સર્વત્ર જઘન્ય વિરહ ૧ સમય છે.

ગર્ભજ તિર્યંચમાં ૧૨ મુહૂર્ત્ત, ગર્ભજ મનુષ્યમાં ૧૨ મુહૂર્ત્ત, ૫ એકેન્દ્રિયોમાં વિરહકાળ નથી, અ ૩ વિકલેન્દ્રિયોમાં પ્રત્યેકમાં એકેક મુહૂર્ત્ત વિરહકાળ છે. સવત્ર જઘન્ય વિરહ (૫ એકેન્દ્રિય વિના) ૧ સમય છે.॥ इति प्रसंगतः २४ दंडकेषु विरहः ॥

॥ ૨૪ દંડકોમાં સ્થિતિદ્વાર ॥

હવે ૧૮ મા સ્થિતિદ્વારને વિષે પ્રથમ પૃથ્વીકાયનું ૨૨૦૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય કહ્યું તે બાદર પર્યાપ્ત ખર પૃથ્વીકાયનું (રત્ન મણિ વિગેરેનું) જાણવું. એ મણિ રત્ન વિગેરે નક્કર પૃથ્વીઓ તેવા પ્રકારના નિરાબાધ સ્થાનમાં રહેલી હોય તો એટલા વર્ષ સુધી જીવે છે, અને શેષ પૃથ્વીઓનું એથી ન્યૂન [1]અનેક પ્રકારનું જાણવું. એ પ્રમાણેજ બાદર પર્યાપ્ત અપ્કાય, બાદર પર્યાપ્ત વાયુકાય, અને પર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું અનુક્રમે ૭૦૦૦-૩૦૦૦-૧૦૦૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય તે પણ તેવા પ્રકારના નિરાબાધ સ્થાનમાં રહેલા સ્થિર અપ્કાયાદિકનું જાણવું.

अवतरण—પૂર્વ ગાથામાં પૃથ્વી-અપ્-વાયુ-અને વનસ્પતિ એ ૪ દંડકપદમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યદ્વાર કહીને આ ગાથામાં અગ્નિ-મનુષ્ય-તિર્યંચ-વૈમાનિક-નારક-વ્યન્તર અને જ્યોતિષી એ ૭ દંડકપદમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય કહે છે.

---

૧ જેમકે-સોનાનું ૧૦૦૦ વર્ષ, ખડીનું ૧૨૦૦૦ વર્ષ, રેતીનું ૧૪૦૦૦ વર્ષ, મણસિલનું ૧૬૦૦૦ વર્ષ, કાંકરાનું ૧૮૦૦૦ વર્ષ ઇત્યાદિ આયુષ્ય નિરાબાધ સ્થાનમાં રહેલ સુવર્ણઆદિકનું કહ્યું છે.

तिदिणग्गि तिपल्लाऊ,नरतिरि सुरनिरय सागर तितीसा
वंतर पल्लं जोइस-वरिसलक्खाहियं पलियं ॥२७॥

संस्कृत अनुवाद.

त्रिदिनोऽग्निस्त्रिपल्यायुष्कौ नरतिर्यंचौ सुरनैरयिकौ सागरत्रयस्त्रिंशत्कौ
व्यन्तरस्य पल्यं, ज्योतिषो वर्षलक्षाधिकं पल्यं ॥२७॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

अग्गि ति दिण नर तिरि ति पल्ल आऊ सुर निरय तितीसा सागर
वंतर पल्लं जोइस लक्ख वरिस अहियं पलियं ॥२७॥

શબ્દાર્થ:—

ति दिण=ત્રણ દિવસ
अग्गि=અગ્નિકાયનું
ति पल्ल=ત્રણ પલ્યોપમ
आऊ=આયુષ્ય
नर=(ગર્ભજ) મનુષ્યનું
तिरि=(ગર્ભજ) તિર્યંચનું
सुर=દેવનું
निरय=નારકનું
सागर=સાગરોપમ
तितीसा=તેત્રીસ
वंतर=વ્યન્તરનું
पल्ल=એક પલ્યોપમ
जोइस=જ્યોતિષીનું
वरिस=વર્ષ
लक्ख=એક લાખ
अहिय=અધિક
पलियं=પલ્યોપમ

गाथार्थः—અગ્નિકાયનું આયુષ્ય ૩ દિવસ,ગર્ભજ મનુષ્યનું તથા ગર્ભજ તિર્યંચનું આયુષ્ય ૩ પલ્યોપમ, વૈમાનિક દેવ તથા નારકનું આયુષ્ય ૩૩ સાગરોપમ, વ્યન્તર દેવોનું આયુષ્ય ૧ પલ્યોપમ, અને જ્યોતિષી દેવોનું આયુષ્ય ૧ લાખ વર્ષ અધિક ૧ પલ્યોપમનું છે. ॥ ૨૭ ॥

विशेषार्थः—નિરાબાધ સ્થાનમાં રહેલા બાદર પર્યાપ્ત અગ્નિકાયનું આયુષ્ય ૩ દિવસનું છે.

પ્રશ્નઃ—દ્વારિકા નગરીનો દાહ-અગ્નિ ૬ માસ સુધી રહેલો સંભળાય છે તો તે રીતે અગ્નિનું ૬ માસ જેટલું અધિક આયુષ્ય કેમ નહિ ?

ઉત્તર:—એ રીતે વિચારતાં તો પર્વતો અને પૃથ્વીઓ અનેક ક્રોડ વર્ષથી છે, નદીઓ અને સમુદ્રો અનેક ક્રોડ વર્ષોના છે, તો તે પૃથ્વીકાય અને અપ્કાયનું આયુષ્ય ૨૨૦૦૦ તથા ૭૦૦૦ વર્ષનું કેમ ગણાય? માટે અહિં તો તે તે કાયના પિંડનું આયુષ્ય કહેવાતું નથી પરન્તુ તે પિંડમાંના પૃથ્વીકાયાદિ એકેક જીવનું જ આયુષ્ય કહેવાય છે. તે કારણથી તે દ્વારકાનો અગ્નિ ૬ માસ રહ્યો તે અનેક વાર અનેક અગ્નિ જીવોના જન્મ મરણના પ્રવાહથી રહ્યો છે, માટે અગ્નિના ૧ જીવનું આયુષ્ય શ્રી સર્વજ્ઞોએ ૩ દિવસનું દેખ્યું છે, એમ જાણવું.

તથા મનુષ્યોનું અને તિર્યંચોનું આયુ: ૩ પલ્યોપમ કહ્યું તે દેવકુરૂ ઉત્તરકુરૂના ઉત્કૃષ્ટ આયુવાળા યુગલિક મનુષ્યો તથા યુગલિક તિર્યંચોનું અને ભરત ઐરવતમાં પ્હેલા આરાને વિષે વર્ત્તતા યુગલિક મનુષ્ય તિર્યંચોનું જાણવું. શેષ મનુષ્ય તિર્યંચોનું આયુષ્ય તેથી ન્યૂન અનેક પ્રકારનું છે.

તથા વૈમાનિક દેવનું આયુષ્ય ૩૩ સાગરોપમ છે, તે ૫ અનુત્તર વિમાનના દેવ તથા સાતમી પૃથ્વીના નારકોના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની અપેક્ષાએ છે, અને શેષ વૈમાનિક દેવોનું તથા શેષ પૃથ્વીના નારકોનું આયુષ્ય તેથી ન્યૂન અનેક પ્રકારનું છે.

તથા વ્યન્તરોનું ૧ પલ્યોપમ આયુષ્ય છે, તે વ્યન્તરની ૧૬ નિકાયના પુરૂષદેવોનું છે, પરન્તુ દેવીઓનું તો ઉત્કૃષ્ટ ૦॥ પલ્યોપમ છે. તેમજ જ્યોતિષીમાં ૧ લાખ વર્ષ અધિક ૧ પલ્યોપમ આયુષ્ય છે તે ચન્દ્રના વિમાનવાસી પુરૂષદેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે તથા ચન્દ્રનું પોતાનું (ઇન્દ્રનું) પણ છે એમ જાણવું.

अवतरण—આયુષ્ય દ્વાર કહેવાના પ્રસંગમાં પૂર્વે ૧૧ દંડકપદોમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય કહ્યું, અને હવે આ ગાથામાં શેષ ૧૦ અસુરકુમાર વગેરે અને ૩ વિકલેન્દ્રિય એ ૧૩ દંડકપદને વિષે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય કહેવાય છે.

असुराण अहिय अयरं, देसूण दुपल्लयं नव निकाए
बारस वासुणपणदिण, छम्मासुक्किट्ठ विगलाऊ ॥२८॥

संस्कृत અનુવાદ.

असुराणामधिकमतरं, देशोनद्विपल्यं नवनिकायेषु
द्वादशवर्षोनपंचाशद्दिनषण्मासा उत्कृष्टं विकलायुः ॥२८॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

असुराण अयरं अहिय, नव निकाए देस ऊण दु पल्लयं
विगल उक्किट्ठ आउ, वारस वास ऊणपण दिण छ मास॥२८॥

શબ્દાર્થ:—

असुराण=અસુરકુમારોનું
आहिय=કંઇક અધિક (પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક)
अयरं=૧ સાગરોપમ
देसूण=કંઇક ન્યૂન (પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ ન્યૂન)
दु पल्लयं=બે પલ્યોપમ
नव=નવ (નાગકુમાર વગેરે)
निकाए=નિકાયને વિષે
बारस=બાર
वास=વર્ષ
उणपण=ઓગણપચાસ
दिण=દિવસ
छम्मास=૬ માસ
उक्किट्ठ=ઉત્કૃષ્ટ
विगल=વિકલેન્દ્રિયનું
आऊ=આયુષ્ય

गाथार्थ—અસુરકુમારોનું આયુષ્ય ૧ સાગરોપમથી કંઇક અધિક (પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક) છે. શેષ નાગકુમાર વિગેરે ૯ નિકાયોનું આયુષ્ય કંઇક ન્યૂન (પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ ન્યૂન) ૨ પલ્યોપમ છે. અને વિકલેન્દ્રિયોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય (અનુક્રમે) ૧૨ વર્ષ, ૪૯ દિવસ, અને ૬ માસનું છે ॥૨૮॥

विशेषार्थ—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે.

॥ ૨૪ દંડકમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય-સ્થિતિ ॥

૧ પૃથ્વીકાયનું	૨૨૦૦૦ વર્ષ
૧ અપ્કાયનુ	૭૦૦૦ વર્ષ
૧ વાયુકાયનું	૩૦૦૦ વર્ષ
૧ વનસ્પતિનું	૧૦૦૦૦ વર્ષ
૧ અગ્નિકાયનું	૩ દિવસ
૧ વ્યન્તરનું	૧ પલ્યોપમ
૧ જ્યોતિષીનુ	૧ પલ્યોપમ અને ૧ લાખ વર્ષ
૧ અસુર૦નું	સાધિક ૧ સાગરો૦
૯ ભવન૦નું	દેશોન ૨ પલ્યો૦

તો કેવળ ધનમાલ લૂંટીને ચાલ્યા જવું, પરન્તુ કોઇનો પણ ઘાત ન કરવો (એ શુક્લલેશ્યાનો પરિણામ જાણવો).

॥ (૮) ઇન્દ્રિય ૫ ॥

इन्द्र એટલે આત્મા તેનું જે લિંગ-ચિન્હ તે इन्द्रिय કહેવાય. તે દ્રવ્યથી અને [1]ભાવથી એમ ૨ પ્રકારની છે, તે દરેક પુનઃ સ્પર્શ ઇન્દ્રિય રસના ઇન્દ્રિય ઇત્યાદિ ભેદથી પાંચ પાંચ પ્રકારની છે. આ પ્રકરણમાં પાંચ પ્રકારની [2]દ્રવ્યેન્દ્રિયોનું પ્રયોજન છે. ત્યાં સ્પર્શેન્દ્રિય સિવાયની ૪ દ્રવ્યેન્દ્રિયો બાહ્ય આકાર વાળી અને અભ્યન્તર આકારવાળી એમ બે બે પ્રકારની અને સ્પર્શેન્દ્રિય એકજ (અભ્યન્તર) પ્રકારની છે તે આ પ્રમાણે—

૧ સ્પર્શેન્દ્રિય—બહાર દેખાતી ત્વચા (ચામડી) ને લોક સ્પર્શેન્દ્રિય કહે છે તે સ્પર્શેન્દ્રિય નથી, કારણ કે એ (ત્વચા) શીત ઉષ્ણ આદિ વિષયજ્ઞાન કરાવી શકતી નથી, વિષયજ્ઞાન કરાવનારી સ્પર્શેન્દ્રિય તો જૂદીજ છે, અને તે સ્પર્શેન્દ્રિય આ ત્વચામાં વ્યાપ્ત થઇને (ફેલાઇને-પથરાઇને) રહી છે માટે લોકો એ ત્વચાનેજ સ્પર્શેન્દ્રિય વાસ્તવિક માને છે તે તેમ નથી, પરન્તુ એ ત્વચાના ઉપલા અને અંદરના સર્વ ભાગમાં અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું અતિશય પાતળું સ્પર્શેન્દ્રિયના પુદ્ગલોનું પડ એવી રીતે [3]પથરાઇ--ફેલાઇ રહ્યું છે કે જેથી દેખાતા નાક કાન ચક્ષુ અને જીહ્વા ઇત્યાદિ શરીરના સર્વે અવયવો સ્પર્શેન્દ્રિય યુક્ત થયેલા છે, એજ પુદ્ગલો શીત ઉષ્ણ ઇત્યાદિ સ્પર્શવિષયનું જ્ઞાન કરાવનારા છે, અને તે શરીરની ઉપર તથા અંદરના સર્વ ભાગમાં વ્યાપ્ત અને અદ્રશ્ય હોવાથી अभ्यन्तर निर्वृत्ति (અંતરાકાર) સ્પર્શેન્દ્રિય કહેવાય છે. જેમ સર્વના શરીર આકાર જૂદા જૂદા

---

૧ ઇન્દ્રિયાવરણનો ક્ષયોપશમ અને દ્રવ્યેન્દ્રિય દ્વારા પ્રવર્તતો ઉપયોગ એમ ૨ પ્રકારની ભાવેન્દ્રિય.

૨ આત્માને વિષયબોધ કરાવવાની શક્તિવાળા અતિ સ્વચ્છ પુદ્ગલો રૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય છે.

૩ ચાંદીના પત્રાના પોકળતાવાળા પૂતળાને સોનાના ગિલિટવાળા રસમાં બોળવાથી જેમ અંદરથી અને બહારથી સુવર્ણ વ્યાપ્ત થઈ જાય છે તેવી રીતે આ સ્પર્શેન્દ્રિય દેહમાં વ્યાપ્ત થઇ છે.

૧ ગ૦ મનુષ્યનું	૩ પલ્યોપમ	૧ દ્વીન્દ્રિયનું	૧૨ વર્ષ
૧ ગ૦ તિર્યંચનું	,,	૧ ત્રીન્દ્રિયનું	૪૯ દિવસ
૧ વૈમાનિક દેવનું	૩૩ સાગરોપમ	૧ ચતુરિન્દ્રિયનું	૬ માસ
૧ નારકનું	,,		

અવતરણ—પૂર્વે ૨૪ દંડકપદોમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય કહ્યું, અને હવે ૨૪ દંડકપદોમાં જઘન્ય આયુષ્ય કહેવાના પ્રસંગમાં પ્રથમ આ ગાથાને વિષે (પૃથ્વીકાય આદિ ૫ દંડક, વિકલેન્દ્રિયના ૩ દંડક, મનુષ્યનો ૧ દંડક, તિર્યંચનો ૧ દંડક, ભવનપતિના ૧૦ દંડક, નારકનો ૧ દંડક તથા વ્યન્તરનો ૧ દંડક એ) ૨૨ દંડકપદોમાં જઘન્ય આયુષ્ય કહે છે.

पुढवाइ दस पयाणं, अंतमुहुत्तं जहन्न आउठिई
दससहसवरिसठिइआ, भवणाहिवनिरयवंतरिया॥२९॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

पृथ्व्यादिदशपदाना-मन्तर्मुहूर्तं जघन्यायुःस्थितिः
दशसहस्रवर्षस्थितिका, भवनाधिपनैरयिकव्यन्तराः ॥२९॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

पुढवि आइ दस पयाणं जहन्न आउठिइ अंतमुहुत्तं
भवणाहिव निरय वंतरिया, दस सहस वरिस ठिइआ ॥२९॥

શબ્દાર્થઃ—

पुढवाइ (पुढवि आइ)=પૃથ્વીકાય વિગેરે
दस पयाणं=દશ પદોનું (૧૦ દંડકપદોનું)
अंतमुहुत्तं=અન્તર્મુહૂર્ત
जहन्न=જઘન્ય
आउठिई=આયુષ્યસ્થિતિ
दससहस=દશ હજાર
वरिस=વર્ષ
ठिइआ=સ્થિતિવાળા, આયુષ્ય-વાળા
भवणाहिव=ભવનાધિપ, ભવનપતિ
निरय=નારકો
वंतरियां=વ્યન્તરો

ગાથાર્થઃ—પૃથ્વીકાય વગેરે ૧૦ દંડકપદોની જઘન્ય આયુષ્ય-

સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્ત પ્રમાણ છે, તથા ભવનપતિ નારક અને વ્યન્તરો જઘન્યથી ૧૦૦૦૦ વર્ષના આયુષ્યવાળા છે. ॥ ૨૯ ॥

વિશેષાર્થઃ—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે. વિશેષ એજ કે અહિં ૧૦ પદ કહ્યાં તે પૃથ્વી-અપ્-અગ્નિ-વાયુ-વનસ્પતિ-દ્વીન્દ્રિય-ત્રીન્દ્રિય-ચતુરિન્દ્રિય-ગર્ભજતિર્યંચ અને ગર્ભજ મનુષ્ય એ ૧૦ દંડક જાણવા. આગળની કહેવાતી ગાથાઓમાં જ્યાં જ્યાં ૧૦ પદ કહેવાય ત્યાં ત્યાં એ ૧૦ દંડક જાણવા.

અવતરણ—પૂર્વે ૨૨ દંડકપદોમાં જઘન્ય આયુષ્ય કહ્યું અને હવે આ ગાથાના પૂર્વાર્ધને વિષે શેષ ૨ દંડકમાં જઘન્ય આયુષ્ય કહેશે, તથા ગાથાના ઉત્તરાર્ધથી દંડકોમાં ૧૯ મું પર્યાપ્તિ દ્વાર કહેવાનો પ્રસંગ હોવાથી અહિં ૨૧ દંડકપદોમાં પર્યાપ્તિ કહેશે.

वेमाणिय जोइसिया, पल्लतयट्ठंस आउआ हुंति
सुरनरतिरिनिरएसु, छ पज्जत्ती थावरे चउगं ॥३०॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

वैमानिकज्योतिष्काः, पल्यतदष्टांशायुष्का भवन्ति
सुरनरतिर्यग्नैरयिकेषु, षट् पर्याप्तयः स्थावरे चतुष्कम् ॥३०॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

वेमाणिय जोइसिया पल्ल तय अट्ठ अंस आउआ हुंति
सुर नर तिरि निरएसु, छ पज्जत्ती थावरे चउगं ॥३०॥

શબ્દાર્થઃ—

वेमाणिय=વૈમાનિક દેવો
जोइसिया=જ્યોતિષી દેવો
पल्ल=એક પલ્યોપમ
तय=તેના (પલ્યોપમના)
अट्ठंस=આઠમો ભાગ
आउआ=આયુષ્યવાળા
हुंति=હોય છે

सुर=દેવ
नर=મનુષ્ય (ગ૦ મનુષ્ય)
तिरि=તિર્યંચ (ગ૦ તિર્યંચ)
निरएसु=નારક જીવોમાં
छ पज्जत्ती=૬ પર્યાપ્તિ
थावरे=સ્થાવર જીવોમાં
चउगं=૪ પર્યાપ્તિ

गाथार्थः—વૈમાનિક દેવો જઘન્યથી ૧ પલ્યોપમ આયુષ્યવાળા, અને જ્યોતિષી દેવો તે પલ્યોપમના આઠમો ભાગ જેટલા (૧/૮ પલ્યો૦)જઘન્ય આયુષ્યવાળા હોય છે. ॥इति आयुष्यस्थिति द्वारम्॥ (अथ पर्याप्तिः—) દેવ, ગ૦ મનુષ્ય, ગ૦ તિર્યંચ અને નારક જીવોમાં ૬ પર્યાપ્તિ હોય છે, અને સ્થાવર જીવોને (ભાષા પર્યાપ્તિ અને મનઃ પર્યાપ્તિ રહિત) ૪ પર્યાપ્તિ હોય છે. ॥૩૦॥

विशेषार्थ—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે. વિશેષ એજ કે વૈમાનિકોનું જઘન્ય આયુષ્ય ૧ પલ્યોપમ છે તે સૌધર્મકલ્પના પ્હેલા પ્રતરના દેવોની અપેક્ષાએ છે, તથા જ્યોતિષીઓનું જઘન્ય આયુષ્ય ૧/૮ પલ્યોપમ છે તે તારાની દેવીઓનું છે, પરન્તુ ગ્રંથોમાં તો સાધિક ૧/૮ પલ્યોપમ એટલે પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ સાહત એક અષ્ટમાંશ પલ્યોપમ કહ્યું છે, અને તે કિંચિત્ અધિકતાની અહિં વિવક્ષા નથી એમ જાણવું.　　॥ इति २४ दंडकेषु स्थितिः ॥

॥ ૨૪ દંડકમાં જઘન્ય આયુષ્ય ॥

૧૦ પૃથ્વીકાયાદિ	અન્તર્મુ૦	૧ વ્યન્તર	”
૧૦ ભવનપતિ	૧૦૦૦૦ વર્ષ	૧ વૈમાનિકનું	૧ પલ્ય
૧ નારક	”	૧ જ્યોતિષી	૧/૮ પલ્યો૦

॥ ૨૪ દંડકમાં પર્યાપ્તિ દ્વાર ॥

દેવના ૧૩, ગ૦ તિર્યંચનો ૧, ગ૦ મનુષ્યનો ૧ અને સાત નારકનો ૧ એ ૧૬ દંડકોમાં આહાર-શરીર-ઇન્દ્રિય-શ્વાસોચ્છ્વાસ-ભાષા-અને મન એ છએ પર્યાપ્તિ હોય છે, તથા સ્થાવરના ૫ દંડકોમાં ભાષા અને મન રહિત ૪ પર્યાપ્તિ છે.

अवतरण—પૂર્વે ૨૧ દંડકપદોમાં પર્યાપ્તિ કહી અને હવે આ ગાથામાં શેષ ૩ દંડકમાં પર્યાપ્તિ કહીને ત્યારબાદ સર્વ દંડકપદોમાં ૨૦ મું किमाहार द्वार કહેશે.

विगले पंच पज्जत्ती, छद्दिसिआहार होइ सव्वेसिं
पणगाइपए भयणा, अह सन्नितियं भणिस्सामि ॥३१॥

संस्कृत अनुवाद.

विकले पंच पर्याप्तयः षट्दिगाहारो भवति सर्वेषां
पनकादिपदे भजना, अथ संज्ञात्रिकं भणिष्यामि ॥३१॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

विगले पंच पज्जत्ती, सव्वेसि छ दिसि आहार होइ
पणग आइ पए भयणा, अह सन्नितियं भणिस्सामि ॥३१॥

શબ્દાર્થ:

विगले=વિકલેન્દ્રિયોમાં
पंच=પાંચ
पज्जत्ती=પર્યાપ્તિઓ
छद्दिसि=૬ દિશિનો
आहार=આહાર
होइ=હોય છે
सव्वेसिं=સર્વ દંડકના જીવોને
पणगाइ=સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ આદિ(૫)
पए=(દંડક) પદમાં
भयणा=ભજના, હોય ન હોય, અનિયમ
अह=હવે
सन्नि=સંજ્ઞા
तियं=ત્રણ
भणिस्सामि=કહીશ

गाथार्थ—વિકલેન્દ્રિયોને ૫ પર્યાપ્તિ હોય છે. ॥ इति पर्याप्तिः॥ (अथ किमाहारः-) સર્વે દંડકપદના જીવોને છએ દિશિથી આહાર પ્રાપ્તિ થાય છે, પરન્તુ વનસ્પતિ આદિ ૫ એકેન્દ્રિયના દંડકોમાં ભજના છે (અર્થાત્ ૬ દિશિથી જ આહાર પ્રાપ્તિ થાય એવો નિયમ નથી). ॥ इति किमाहारः ॥ (अथ संज्ञाः-) હવે દંડકપદોમાં ૩ સંજ્ઞાનું ૨૧ મું દ્વાર કહીશ. ॥ ૩૧ ॥

विशेषार्थ—વિકલેન્દ્રિયોને મનઃપર્યાપ્તિ સિવાય ૫ પર્યાપ્તિ હોય છે. ॥ इति २४ दंडकेषु पर्याप्तिः ॥

॥ ૨૪ દંડકમાં ૬ પર્યાપ્તિ ॥

૧૩ દેવને	૬	૧ નારકને	૬
૧ ગ૦ મનુષ્યને	૬	૫ સ્થાવરને	૪
૧ ગ૦ તિર્યંચને	૬	૩ વિકલે૦ ને	૫

॥ ૨૪ દંડકમાં દિગાહાર દ્વાર ॥

હવે ૨૦ મા किमाहार દ્વારમાં ચોવીસે દંડકના જીવોને છએ દિશિથી આહાર પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે ૬ દિશિનો આહાર લોકાકાશની અંદરના ભાગમાં હોય છે, અને લોકાકાશની અંદરના ભાગમાં ચોવીસે દંડકના જીવો રહેલા છે, પરન્તુ (पणगाइ पए भयणा) પનક આદિ એટલે સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ આદિ પાંચ (પદોમાં એટલે) દંડકોમાં, અર્થાત્ સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ, સૂક્ષ્મ વાયુ, [1]બાદર વાયુ, સૂક્ષ્મ અગ્નિ, સૂક્ષ્મ અપ્કાય, અને સૂક્ષ્મ પૃથ્વી એ (૫ સૂક્ષ્મ અને ૧ બાદર મળી ૬ પ્રકારના જીવોમાં, પરન્તુ વાયુ બે વાર ગણવાથી દંડક તો ૫ જ થાય છે તેથી એ) ૫ દંડકોમાં ૭ દિશિના આહારની ભજના એટલે અનિયમ જાણવો, અર્થાત્ એ ૬ દંડકોમાં ૬ દિશિનો જ આહાર હોય એવો નિયમ નથી, કારણ કે ૬-૫-૪-૩ દિશિનો પણ આહાર હોય છે તે આ પ્રમાણે—

લોકાકાશના પર્યન્ત ભાગે રહેલા એ પાંચ દંડકોને (દિગાહાર દ્વારના વર્ણનમાં કહ્યા પ્રમાણે) ૩-૪-૫ દિશિનો આહાર હોય છે, અને પર્યન્ત ભાગ છોડીને અથવા પર્યન્ત ભાગથી સ્હેજ પણ ખસીને લોકાકાશની અંદરના ભાગમાં રહેલા એ પાંચે દંડકોને ૬ દિશિનો આહાર હોય છે. ત્યાં પૂર્વાદિ ૪ દિશિ, તથા ઊર્ધ્વ (ઉપર), અને અધઃ (નીચે) એ ૬ દિશિ જાણવી. ૪ વિદિશાઓમાંથી (ખૂણાઓમાંથી) પુદ્ગલગ્રહણ થતું નથી માટે ચાર વિદિશિથી આહાર કહ્યો નથી. ॥ इति २४ दंडकेषु किमाहार ॥

॥ ૨૪ દંડકમાં ૬ દિશિનો આહાર ॥

૧૯ દંડકમાં ૬ દિશિનો	૫ સ્થાવરને ૩-૪-૫-૬ દિશિનો

अवतरण—હવે ૨૧ મું संज्ञिद्वार કહેવાના પ્રસંગમાં આ ગાથાને વિષે ગર્ભજ મનુષ્ય સિવાયના ૨૩ દંડકપદમાં સંજ્ઞા કહે છે—

चउविहसुरतिरिएसु, निरएसु य दीहकालिगी सन्ना
विगले हेउवएसा, सन्नारहिया थिरा सव्वे ॥२३॥

---

[1] લોકના પર્યન્ત ભાગે બાદર વાયુ સિવાય બીજા બાદર એકેન્દ્રિયો ન હોવાથી અહિં કેવળ બાદર વાયુ જ કહ્યો છે, કારણ કે એકેન્દ્રિયના ૨૨ ભેદમાંથી લોક પર્યન્તે ૧૨ જીવભેદ છે, અને ૧૦ ભેદ છે નહિં.

સંસ્કૃત અનુવાદ.

चतुर्विधसुरतिर्यक्षु, नैरयिकेषु च दीर्घकालिकी संज्ञा
विकले हेतूपदेशिकी, संज्ञारहिताः स्थिराः सर्वे ॥३२॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

चउ विह सुर तिरिएसु य निरएसु दीहकालिगी सन्ना
विगले हेउवएसा, सव्वे थिरा सन्ना रहिया ॥३२॥

શબ્દાર્થ:—

चउविह=ચાર પ્રકારના
सुर=દેવોમાં (ને)
तिरिएसु=તિર્યંચોમાં (ને)
निरएसु=નારકોમાં
दीहकालिगी=દીર્ઘકાલિકી
सन्ना=સંજ્ઞા
विगले=વિકલેન્દ્રિયોમાં
हेउवएसा=હેતૂપદેશિકી સંજ્ઞ
सन्ना=સંજ્ઞા
रहिया=રહિત
थिरा=સ્થાવરો
सव्वे=સર્વે

गाथार्थः—ચાર પ્રકારના (ચારે નિકાયના) દેવોને તથા નારકોને દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા હોય છે. વિકલેન્દ્રિયોને હેતૂપદેશિકી સંજ્ઞા હોય છે, અને સર્વે સ્થાવરો સંજ્ઞા રહિત હોય છે ॥૩૨॥

विशेषार्थः—હવે ૨૧ મા સંજ્ઞાદ્વાર માં ચારે નિકાયના દેવના ૧૩ દંડક, ગર્ભજ તિર્યંચનો ૧ દંડક, અને સાત નારકનો ૧ દંડક, એ ૧૫ દંડકના જીવોમાં ૧ દીઘકાલિકી સંજ્ઞા કહી છે, કારણ કે એ જીવોને મનઃપર્યાપ્તિ હોવાથી વિશિષ્ટ મનોવિજ્ઞાનના બળ વડે ભૂતકાળમાં આ કાર્યનું પરિણામ શું આવ્યું હશે? ભાવીકાળમાં શું આવશે? ઈત્યાદિ દીર્ઘકાળનો વિચાર કરવા રૂપ વિશિષ્ટ જ્ઞાનસંજ્ઞા હોય છે, તથા મનઃપર્યાપ્તિના અભાવે વિકલેન્દ્રિયો તો વર્તમાન સમયનાંજ સુખ દુઃખનો વિચાર કરવાની જ્ઞાનસંજ્ઞાવાળા હોવાથી તેઓને હેતુવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા હોય છે,અને સ્થાવરો તો અવ્યક્ત ચૈતન્યવાળા હોવાથી તે સર્વેને સંજ્ઞા રહિતજ કહ્યા છે, કારણ કે આ ત્રણ સંજ્ઞાઓ સ્પષ્ટ ચૈતન્ય વાળી છે.

પ્રશ્ન:—એકેન્દ્રિયોને આહારસંજ્ઞા આદિ ૧૦ સંજ્ઞાઓ પૂર્વે કહી છે, તથા વિકલેન્દ્રિયોને તે ૧૦ ઉપરાંત અલ્પ સ્પષ્ટ ચતન્ય

લક્ષણવાળી હેતુવાદોપ૦ સંજ્ઞા પણ છે, તો એકેન્દ્રિયો અને વિકલેન્દ્રિયો તે તે સંજ્ઞાઓવાળા હોવાથી સંજ્ઞિ કેમ ન ગણાય?

ઉત્તરઃ—જો કે એકેન્દ્રિયાદિકોને આહારાદિ સંજ્ઞા છે, તો પણ અસ્પષ્ટ ચૈતન્યવાળી છે, માટે તે સંજ્ઞાથી અહિ સંજ્ઞિપણું ઇષ્ટ નથી, અને વિકલેન્દ્રિયાદિકને જો કે હેતૂપ૦ સંજ્ઞા છે, પરન્તુ અલ્પ સ્પષ્ટ ચૈતન્યવાળી હોવાથી (તેવી સંજ્ઞાવડે) સંજ્ઞિ ગણાય નહિ, કારણ કે અલ્પ ધન વડે ધનવાન કહેવાય નહિં, અને અલ્પરૂપવડે રૂપવાન પણ ગણાય નહિં, પરન્તુ ઘણા ધનવડે ધનવાન અને ઘણા રૂપવડે રૂપવાન ગણાય એ વ્યવહારને અનુસરીને દ્વીન્દ્રિયાદિ અસંજ્ઞિ ગણાય છે.

પ્રશ્નઃ—ત્રણે કાળની વિચાર સંજ્ઞાવાળા દેવાદિક દંડકોમાં ૧ દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા કહી તો તેઓને વર્ત્તમાનકાળના વિષયવાળી હેતૂપ૦ સંજ્ઞા પણ પ્રાપ્ત થઈ તો બે સંજ્ઞા કેમ ન કહી.

ઉત્તરઃ—જેમ ક્રોડપતિ શાહુકાર પાસે લાખ રૂપિઆ છે, તો પણ લખપતિ ન કહેવાય તેમ દીર્ઘ૦ સંજ્ઞાવાળાને હેતૂપ૦ સંજ્ઞા અંતર્ગત હોવાથી જૂદી ન ગણાય.

अवतरण—પૂર્વે ૨૩ દંડકપદોમાં સંજ્ઞા કહીને હવે આ ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં બાકી રહેલા મનુષ્યના ૧ દંડકમાં સંજ્ઞાદ્વાર કહીને ત્યાર બાદ ૨૨ મું गतिद्वार અને ૨૩ મું आगतिद्वार કહેવાના પ્રસંગમાં આ ગાથાના ઉત્તરાર્ધને વિષે પ્રથમ દેવના ૧૩ દંડકપદ આગતિ કહે છે.

मणुआण दीहकालिय, दिट्ठीवाओवएसिआ केवि
पजपणतिरिमणुअच्चिय, चउविहदेवेसु गच्छंति॥२३॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

मनुजानां दीर्घकालिकी, दृष्टिवादोपदेशिकाः केऽपि
पर्याप्तपंचेन्द्रियतिर्यग्मनुजा एव चतुर्विधदेवेषु गच्छन्ति ॥२३॥

અન્વયસહિતપદચ્છેદ

मणुआण दीहकालिय, के दिट्ठीवाओवएसिआ अवि
पज पण तिरि मणुअ च्चिय, चउ विह देवेसु गच्छंति ॥२३॥

શબ્દાર્થ:—

मणुआण=મનુષ્યોને
दीहकालिय=દીર્ઘકાલિકી
दिट्ठीवाओवएसिआ=દ્રષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા.
के=કેટલાએક
अवि=પણ
पज=પર્યાપ્ત
पण=પંચેન્દ્રિય
तिरि= તર્યંચ
मणुअ=મનુષ્યો
च्चिय=નિશ્ચય,જ
चउविह=ચાર પ્રકારના
देवेसु=દેવોમાં
गच्छंति=જાય છે

गाथार्थः—મનુષ્યોને દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા હોય છે, અને કેટલાક મનુષ્યો દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞાવાળા પણ હોય છે, इति संज्ञिद्वारम् (अथ आगति गतिः–) પર્યાપ્ત પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો તથા પર્યા૦પંચે૦ મનુષ્યોજ ચારે પ્રકારના દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. इति देवानां *आगतिः ॥ २३ ॥

विशेषार्थः—મનુષ્યોને વિશિષ્ટ મનોવિજ્ઞાન હોવાથી દીર્ઘકાલકી સંજ્ઞા તો છેજ પરન્તુ તે ઉપરાન્ત કેટલાક મનુષ્યોને દ્રષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા પણ છે, કારણ કે મનુષ્યોમાંના કેટલાક સમ્યગ દ્રષ્ટિ હોઇને શ્રુતજ્ઞાનના વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમવાળા હોય છે, તેથી દ્વાદશાંગીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, અને દેશવિરતિ તથા સર્વવિરતિ ચારિત્ર ગ્રહણ કરીને યથાયોગ્ય અહિત માર્ગનો ત્યાગ કરી હિત માર્ગ અંગીકાર કરે છે. વળી કેટલાક [1]તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોને પણ

* દ્વારોના અનુક્રમમાં પ્રથમ ગતિદ્વાર અને ત્યારબાદ આગતિદ્વાર કહ્યું છે, પરન્તુ અહિ દ્વારાવતારના પ્રસંગમાં સર્વત્ર દરેક દંડકે પ્હેલી આગતિ અને પછી ગતિ કહેશે.

૧ દંડક પ્રકરણની અવચૂરિમાં તથા વૃત્તિમાં પણ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોને દ્રષ્ટિવાદ સંજ્ઞા કહી છે, પરન્તુ અલ્પપણાથી અવિવક્ષિત ગણી છે.

સમ્યગ્દ્રષ્ટિપણું તથા દેશવિરતિ ચારિત્ર (રૂપ હેયોપાદેય પણું) હોવાથી દ્રષ્ટિવાદો૦ સંજ્ઞા છે, પરન્તુ તે અલ્પ હોવાથી શાસ્ત્રમાં કહી નથી. તથા કેવળ સમ્યગ્દ્રષ્ટિપણાની [2]અપેક્ષાએ દેવાદિક ચારે ગતિવાળા દ્રષ્ટિવાદોપ૦ સંજ્ઞાવાળા છે, પરન્તુ વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાન તથા હેયોપાદેયના અભાવે તેઓને આ સંજ્ઞાની મુખ્યતા ગણી નથી. ॥ इति २४ दंडकेषु संज्ञात्रिकम् ॥

॥ ૨૪ દંડકમાં ૩ સંજ્ઞા ॥

૧૩ દેવમાં	૧ (દીર્ઘકા૦)	૩ વિકલેં૦ને ૧	(હેતૂપ૦)
૧ ગ૦તિર્યંચને	,,	૫ સ્થાવરને	૦
૧ નારકને	,,	૧ ગ૦મનુષ્યને	૨(દીર્ઘ૦-દૃષ્ટિ૦)

૨૪ દંડકમાં ગતિ આગતિ દ્વાર.

હવે ૨૨ મું ગતિ द्वार તથા ૨૩ મું આગતિ द्वार ૨૪ દંડકમાં કહેવાય છે, ત્યાં પ્રથમ દેવનું આગતિ દ્વાર કહે છે તે આ પ્રમાણે- પર્યાપ્ત ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો તથા પ૦ગ૦ મનુષ્યોજ ૪ પ્રકારના દેવમાં (૧૦ ભવનપતિ-૧ વ્યન્તર-૧ જ્યોતિષી-અને ૧ વૈમાનિક રૂપ ૧૩ દંડકમાં) ઉત્પન્ન થાય છે, એમ સામાન્ય કહ્યું છે પરન્તુ વિશેષતઃ ૫૬૩ ભેદની ગત્યાગતિમાં કહેવાશે. इति देवस्य आगतिः ।

अवतरण—પૂર્વ ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં દેવોને વિષે કયા કયા દંડકના જીવો ઉત્પન્ન થાય? તેરૂપ દેવમાં આગતિ દ્વાર કહીને હવે આ ગાથામાં देवोनुं गतिद्वार એટલે દેવો ચ્યવીને કયા કયા દંડકમાં ઉત્પન્ન થાય? તે કહે છે.

संखाउ पज्जपणिंदि–तिरियनरेसु तहेव पज्जत्ते
भूदगपत्तेयवणे, एएसु च्चिय सुरागमणं ॥२४॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

संख्येयायुष्कपर्याप्तपचेन्द्रिय–तिर्यग्नरेषु तथैव पर्याप्तेषु
भूदकप्रत्येकवनेषु, एतेष्वेव सुरागमनम् ॥२४॥

---

[2] એ અપેક્ષાથીજ શાસ્ત્રમાં સર્વ મિથ્યાદ્રષ્ટિને અસંજ્ઞિ કહ્યા છે.

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

संख आउ पज्ज पणिंदि तिरिय नरेसु तह एव पज्जत्ते
भू दग पत्तेय वणे एएसु च्चिय सुर आगमणं ॥३४॥

શબ્દાર્થ:—

संखाउ (संख आउ)=સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા.
पज्ज=પર્યાપ્ત
पणिंदि=પંચેન્દ્રિય
तिरिय=તિર્યંચો (માં)
नरेसु=મનુષ્યોમાં
तहेव=તેમજ
पज्जत्ते=પર્યાપ્ત
भू=પૃથ્વીકાય(માં)
दग=અપ્કાય(માં)
पत्तेय=પ્રત્યેક
वणे=વનસ્પતિ કાયમાં
एएसु=એ (૫) દંડકપદમાં
च्चिय=નિશ્ચય, જ.
सुर=દેવો(નું ની)
आगमणं=આગમન, ગતિ.

ગાથાર્થ—સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા પર્યાપ્ત પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં તથા (એજ વિશેષણવાળા) મનુષ્યોમાં તેમજ પર્યાપ્ત (બાદર) પૃથ્વીકાયમાં, પર્યાપ્ત (બાદર) અપ્કાયમાં અને પર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં એ (પાંચ) દંડકોમાંજ દેવોની ગતિ–ઉત્પત્તિ હોય છે **॥ इति देवानां गतिः ॥३४॥**

विशेषार्थः—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે.

अवतरणः—પૂર્વે દેવોના ૧૩ દંડકની પ્રથમ આગતિ અને ત્યારબાદ ગતિ કહીને હવે આ ગાથામાં સાત નરકના ૧ દંડકની પ્રથમ આગતિ અને ત્યારબાદ ગતિ કહે છે.

पज्जत्तसंखगब्भय--तिरियनरा निरयसत्तगे जंति
निरउवट्टा एएसु, उववज्जंति न सेसेसु ॥३५॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

पर्याप्तसंख्येयायुर्गर्भजतिर्यग्नरा नरकसप्तके यान्ति
नरकोद्वृत्ता एतेषूपपद्यन्ते न शेषेसु ॥३५॥

છે, તેમ અભ્યન્તર સ્પર્શેન્દ્રિયના આકાર પણ શરીરના આકાર પ્રમાણે જૂદા જૂદા[૪] છે. આ સ્પર્શેન્દ્રિય શીત-ઉષ્ણ-સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ-મૃદુ-કર્કશ-લઘુ-અને ગુરૂ એ આઠ પ્રકારનો વિષય જાણી શકે છે.

૨ રસનેન્દ્રિય—દેખાતી જીવ્હા તે (બાહ્ય આકારવાળી) વાહ્યનિવૃત્તિ રસનેન્દ્રિય છે, અને એજ જીવ્હામાં વ્યાપ્ત થયેલ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડા પાતળા પડવાળી અભ્યન્તર નિવૃત્તિ રસનેન્દ્રિય છે, તેજ તિક્ત (તીખો)-કટુ (કડવો) આમ્લ (ખાટો)-કષાય (તૂરો)-અને મધુર રસ રૂપ પાંચ પ્રકારનો વિષય ગ્રહણ કરે છે. તેનો આકાર ઘાસ ઉખેડવાના ખુરપલા સરખો છે, અને બાહ્યનિર્વૃત્તિ રસનેન્દ્રિયનો આકાર તો દેખીતોજ છે.

૩ ઘ્રાણેન્દ્રિય—દેખાતી નાસિકા તે વાહ્યનિવૃત્તિ ઘ્રાણેન્દ્રિય છે, અને એ નાસિકાના છીદ્રમાં પડઘમના (વાજીંત્ર વિશેષના) આકારવાળી અને અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી પાતળી તથા તેટલીજ લાંબી પ્હોળી હોવાથી ચક્ષુવડે ન દેખી શકાય એવી અભ્યન્તર નિવૃત્તિ ઘ્રાણેન્દ્રિય છે, તેજ સુગંધ અને દુર્ગંધ એ ૨ પ્રકારના ગંધવિષયને ગ્રહણ કરે છે.

૪ ચક્ષુરિન્દ્રિય--આંખનો શ્વેત ડોળો, કાળી કીકી, અને કીકીમાંનો તારો એ વાહ્યનિવૃત્તિ ચક્ષુ ઇન્દ્રિય છે, તે દેખી શકતી નથી પરન્તુ ચન્દ્રના આકારવાળી અને અંગુલીના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડી લંબાઈ પ્હોળાઈ અને જાડાઇવાળી અતિ સ્વચ્છ પુદ્દગલાત્મક જે અભ્યન્તરનિવૃત્તિ ચક્ષુ ઇન્દ્રિય છે તેજ શ્વેત-પીત-રક્ત-નીલ-અને કૃષ્ણ એ ૫ પ્રકારના વર્ણ વિષયને (રૂપને) ગ્રહણ કરે છે.

૫ શ્રોત્રેન્દ્રિય—દેખાતી કર્ણપર્પટિકા (કાનપાપડી) ઇત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન આકારવાળી વાહ્યનિવૃત્તિ શ્રોત્રેન્દ્રિય છે, અને એજ કાનના છિદ્રમાં અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડી અદ્રશ્ય અભ્યન્તર નિવૃત્તિ શ્રોત્રેન્દ્રિય કદંબપુષ્પના આકારવાળી છે. તેજ શબ્દ પુદ્દગ-

---

૪ શરીરનો બાહ્ય આકાર અને સ્પર્શેન્દ્રિયનો (અભ્ય૦ સ્પર્શે૦નો) આકાર સર્વ પ્રાણિઓમાં એક સરખો હોવાથી શાસ્ત્રકારોએ આગળ કહેવાતી શેષ ચાર ઇન્દ્રિયોના બે ભેદવત્ સ્પર્શેન્દ્રિયના અભ્ય૦ નિર્વૃત્તિ અને બાહ્ય નિર્વૃત્તિ એ નામથી બે જૂદા ભેદ માન્યા નથી, પરન્તુ શરીર અને સ્પર્શેન્દ્રિય એ બે વસ્તુ તો જૂદીજ માની છે.

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

पज्जत्त संख गब्भय तिरिय नरा निरय सतगे जंति
निरय उवट्टा एएसु उववज्जंति सेसेसु न ॥३५॥

शब्दार्थ:—

पज्जत्त=પર્યાપ્ત
संख=સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા.
गब्भय=ગર્ભજ
तिरिय=તિર્યંચો
नरा=મનુષ્યો
निरय=નરક
सत्तगे=સાતમાં
जंति=જાય છે.
निरय=નરકથી
उवट्टा=નિકળેલા, ઉદ્વર્તેલા.
एएसु=એ (બે) દંડકોમાં
उववज्जंति=ઉત્પન્ન થાય છે
न=નહિં
सेसेसु=શેષ દંડકોમાં

गाथार्थ—પર્યાપ્તા સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા અને ગર્ભજ (એ ત્રણ વિશેષણવાળા) તિર્યંચો તથા (એ ત્રણ વિશેષણવાળા) મનુષ્યો સાતે નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે ॥ इति नारकस्य आगतिः॥ તથા નરકમાંથી નિકળેલા નારકો એજ બે દંડકમાં ઉત્પન્ન થાય છે, પણ બીજા કોઇ દંડકમાં ઉત્પન્ન થતા નથી ॥ इति नारकस्य गतिः ॥ ३५ ॥

विशेषार्थः—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે,

अवतरण—આ ગાથામાં પૃથ્વીકાય અપ્કાય અને વનસ્પતિકાય એ ૩ દંડકની આગતિ (એટલે એ ૩ દંડકમાં કયા દંડકના જીવો ઉત્પન્ન થાય તે) કહે છે.

पुढवी आउ वणस्सइ–मज्झे नारयविवज्जिया जीवा
सव्वे उववज्जंति, निय निय कम्माणुमाणेणं ॥३६॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

पृथिव्यब्वनस्पतिमध्ये नारकविवर्जिता जीवाः
सर्वे उत्पद्यन्ते, निजनिजकर्मानुमानेन ॥ ३६ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

पुढवी आउ वणस्सइ मज्झे नारय विवज्जिया सव्वे जीवा
नियं नियं कम्म अणुमाणेणं उववज्जंति ॥ ३६ ॥

શબ્દાર્થ:—

पुढवी=પૃથ્વીકાય
आउ=અપ્કાય
वणस्सइ=વનસ્પતિકાય
मज्झे=મધ્યે, માં, ને વિષે.
नारय=નારક
विवज्जिया=વિવર્જિત, રહિત, સિવાયના, વિના
जीवा=જીવો
सव्वे=સર્વે (૨૩ દંડકના) જીવો
उवज्जंति=ઉત્પન્ન થાય છે.
नियं नियं=પોતપોતાના
कम्म=કર્મના
अणुमाणेणं=અનુમાનથી, અનુસારે, પ્રમાણે.

गाथार्थः—પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, અને વનસ્પતિકાય (એ ૩ દંડક) માં નારક (ના ૧ દંડક) વિના સર્વે (૨૩) દંડકના જીવો પોતપોતાના કર્મને અનુસારે ઉત્પન્ન થાય છે. इति पृथ्वीअप् वनस्पतिषु आगतिः ॥ ३६ ॥

विशेषार्थः—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે.

अवतरण—પૂર્વ ગાથામાં પૃથ્વી-અપ્-અને વનસ્પતિ એ ૩ દંડકમાં આગતિ કહી, અને હવે આ ગાથામાં એજ ૩ દંડકોની ગતિ તથા અગ્નિકાય અને વાયુકાય એ બે દંડકમાં આગતિ કહે છે.

पुढवाइ दसपएसु, पुढवी आऊ वणस्सई जन्ति
पुढवाइ दसपएहि य तेऊ वाऊसु उववाओ ॥३७॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

पृथिव्यादिदशपदेषु, पृथिव्यब्वनस्पतयो यान्ति
पृथिव्यादिदशपदेभ्यश्च, तेजोवाय्वोरुपपातः ॥ ३७ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

पुढवी आऊ वणस्सई पुढवी आइ दस पएसु जन्ति
य तेऊ वाऊसु पुढवी आइ दसपएहि उववाओ ॥ ३७ ॥

શબ્દાર્થઃ—

पुढवाइ=પૃથ્વીકાય વગેરે
दस=દશ
पएसु=પદોમાં (દંડકોમાં).
पुढवी=પૃથ્વી
आऊ=અપ્કાય
वणस्सई=વનસ્પતિ
जंति=જાય છે, ઉપજે છે.
पुढवाइ=પૃથ્વીકાય વગેરે
दस=દશ
पएहि=પદમાંથી (દંડકોમાંથી નિકળેલા જીવો)
तेऊ=અગ્નિકાયને વિષે
वाऊसु=વાયુકાયને વિષે
उववाओ=ઉપપાત, ઉપજવું

ગાથાર્થઃ—પૃથ્વીકાય અપ્કાય અને વનસ્પતિકાય એ ત્રણ દંડકના જીવો પૃથ્વીકાય વગેરે ૧૦ દંડકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. (इति पृ० अप्० वन० गतिः) ॥ તથા અગ્નિકાય અને વાયુકાય એ ૨ દંડકમાં પૃથ્વીકાય આદિ ૧૦ દંડકમાંથી નિકળેલા જીવોનું ઊપજવું થાય છે. (इति अग्निवाय्वोः आगतिः) ॥ ३७ ॥

विशेषार्थ—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે, પરન્તુ ૧૦ દંડક તે ૫ એકેન્દ્રિય, ૩ વિકલેન્દ્રિય, ૧ ગ૦ તિર્યંચ, અને ૧ ગર્ભજ મનુષ્ય એ અનુક્રમે ૧૦ પદ અથવા ૧૦ દંડક જાણવા.

अवतरण—પૂર્વ ગાથામાં અગ્નિ અને વાયુ એ બે દંડકોમાં આગતિ કહી, અને હવે આ ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં અગ્નિ-વાયુની ગતિ તથા ઉત્તરાર્ધમાં વિકલેન્દ્રિયના દંડકોની આગતિ તથા ગતિ કહે છે.

तेऊवाऊ गमणं, पुढवीपमुहंमि होइ पयनवगे
पुढवाइठाणदसगा, विगलाइतियं तहिं जंति ॥ ३८ ॥

संस्कृत અનુવાદ

तेजोवायुगमनं, पृथ्वीप्रमुखे भवति पदनवके ।
पृथ्व्यादिस्थानदशकाद्, (विकलत्रिके) विकलादित्रिकं तत्र यान्ति ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

तेऊ वाऊ गमणं, पुढवी पमुहंमि पय नवगे होइ
पुढवी आइ ठाण दसगा (विगलतिगे) विगलाइ तियं
तहिं जंति ॥३८॥

શબ્દાર્થ.

तेऊ=અગ્નિકાય (નું ની)
वाऊ=વાયુકાય (નું ની)
गमणं=ગમન, ગતિ, ઉત્પત્તિ.
पुढवी=પૃથ્વિકાય
पमुहंमि=વગેરે (માં)
होइ=છે
पय=પદ, દંડક (ને વિશે)
नवगे=નવમાં, નવ
पुढवाइ=પૃથ્વીકાય વગેરે
ठाण=સ્થાન, દંડક (માંથી)
दसगा=દશમાંથી, દશ.
विगलाइ=વિકલેન્દ્રિય
तियं= ત્રક, ત્રણ.
तहिं=ત્યાં પૃથ્વી આદિ ૧૦ પદમાં
जंति=જાય છે.

ગાથાર્થ—અગ્નિકાય અને વાયુકાય એ બે દંડકની ઉત્પત્તિ પૃથ્વિકાય વિગેરે નવ દંડકોમાં હોય છે. (इति अग्निवाय्वोर्गतिः) ॥ પૃથ્વીકાય વગેરે ૧૦ દંડકપદોમાંથી નિકળેલા જીવો વિકલેન્દ્રિયના ૩ દંડકમાં ઉત્પન્ન થાય છે (इति विकलेन्द्रियस्य आगतिः) તથા વિકલેન્દ્રિયના ૩ દંડકના જીવો પુનઃ ત્યાં પૃથ્વીકાય વગેરે ૧૦ દંડકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. (इति विकलेन्द्रियस्य गतिः) ॥ ૩૮ ॥

विशेषार्थः—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે.

गमणागमणं गब्भय–तिरियाणं सयलजीवठाणेसु ॥
सव्वत्थ जंति मणुआ, तेऊवाऊहिं नो जंते ॥ ३९ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

गमनागमनं गर्भज–तिरश्चां सकलजीवस्थानेषु
सर्वत्र यान्ति मनुजास्तेजोवायुभ्यां नो यान्ति ॥ ३९ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

गब्भय तिरियाणं गमण आगमणं सयल जीव ठाणेसु
मणुआ सव्वत्थ जंति, तेऊ वाऊहिं नो जंति ॥ ३९ ॥

શબ્દાર્થઃ—

गमण=ગમન, ગતિ, ઉત્પત્તિ.
आगमणं=આગમન, આગતિ.
गब्भय=ગર્ભજ
तिरियाणं=તિર્યંચોનું (ની)
सयल=સકલ, સર્વ.
जीवठाणेसु=જીવસ્થાનોમાં, જીવભેદોમાં, દંડકોમાં.
सव्वत्थ=સર્વત્ર, સર્વ દંડકપદોમાં
जंति=જાય છે, ઉત્પન્ન થાય છે.
मणुआ=(ગર્ભજ) મનુષ્યો
तेऊ=અગ્નિકાય (માંથી)
वाऊहिं=વાયુકાયમાંથી
नो=નહિ
जंति=જાય છે, ઉત્પન્ન થાય છે.

गाथार्थः—ગર્ભજ તિર્યંચોની ગતિ આગતિ સર્વદંડકોમાં છે. (इति गण्तिर्यग्गतिः आगतिः) ॥ તથા ગર્ભજ મનુષ્યો સર્વ દંડકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે (इति ग०मनुष्यस्य गतिः ॥ પરન્તુ અગ્નિકાય અને વાયુકાય એ બે દંડકના જીવો મનુષ્યમાં આવતા નથી (જેથી ૨૨ દંડકના જીવોજ મનુષ્યમાં ઉપજે છે.) (इति ग० मनुष्यस्य आगति) ॥ ३९ ॥

विशेषार्थ—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે.

॥ ૫૬૩ જીવભેદની ગતિ આગતિ ॥

		નારકના ૧૪ ભેદમાં	આગતિ	ગતિ
૧	પર્યાપ્ત	રત્નપ્રભા	૨૫ થી	૨૦ માં
૧	,,	શર્કરા૦	૨૦ થી	૨૦ માં
૧	,,	વાલુકા૦	૧૯ થી	૨૦ માં

૧	,,	પંકપ્રભા	૧૮ થી	૨૦ માં
૧	,,	ધૂમપ્રભા	૧૭ થી	૨૦ માં
૧	,,	તમઃપ્રભા	૧૬ થી	૨૦ માં
૧	,,	તમસ્તમ૦	૧૬ થી	૫ માં
૭	,,	*અપર્યાપ્ત નારક	પર્યાપ્તવત્	૦[1] માં

દેવના ૧૯૮ ભેદમ

૫૧	ભવન૦ ૧૦, પરમા૦ ૧૫, વ્યન્તર ૧૬, તિર્યગ્જૃંભક ૧૦ એ પર્યાપ્ત	૧૧૧ થી	૨૩ માં
૧૦	પર્યાપ્ત જ્યોતિષી	૫૦ થી	૨૩ માં
૧	,, સૌધર્મ	૫૦ થી	૨૩ માં
૧	,, સૌધર્મકિલ્બિ૦	૫૦ થી	૨૩ માં
૧	,, ઇશાન	૪૦ થી	૨૩ માં
૬	,, સનત૦થી સહસ્રાર	૨૦ થી	૨૦ માં
૯	,, લોકાન્તિક	૨૦ થી	૨૦ માં
૨	,, સનત્ કિલ્બિ૦, લાંતક કિલ્બિ૦	૨૦ થી	૨૦ માં
૧૮	પર્યાપ્ત આનતથી સર્વાર્થ સુધીના	૧૫ થી	૧૫ માં
૯૯	*અપ૦ દેવ૦	પર્યાપ્તવત્	૦

તિર્યંચના ૪૮ ભેદમાં

૩	બા૦ ૫૦ પૃથ્વી, ,, અપ્, ,, પ્રત્યે૦વન૦	૨૪૩ થી	૧૭૯ માં

---

* નારક અને દેવના ભેદમાં અપર્યાપ્ત કહ્યા તે કરણ અપર્યાપ્ત જાણવા, પરન્તુ લબ્ધિ :અપર્યાપ્ત નહિ. શેષ સર્વ અપર્યાપ્ત ભેદમાં લબ્ધિ અપર્યાપ્ત જાણવા.

૧ નારક અને દેવો અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં મરણ પામતા નથી માટે ગતિને સ્થાને ૦ શૂન્ય છે

૨	બા૦ ૫૦ અગ્નિ ,, વાયુ	૧૭૯ થી	૪૮ માં
૧૧	પૃથ્વ્યાદિના શેષ[2] (૧૧) ભેદમાં	૧૯૯ થી	૧૭૯ માં
૬	અગ્નિ-વાયુના શેષ[3] (૬) ભેદમાં	૪૮ થી	૪૮ માં
૬	વિકલેન્દ્રિય	૧૭૯ થી	૧૯૯ માં
૧૦	સમ્મૂ૦ તિ૦ પંચે૦	૧૭૯ થી	૩૯૫ માં
૧	૫૦ ગ૦ જલચર	૨૬૭ થી	૫૨૭ માં
૧	,, સ્થલચર	૨૬૭ થી	૫૨૧ માં
૧	,, ખેચર	૨૬૭ થી	૫૧૯ માં
૧	,, ઉરઃસર્પ	૨૬૭ થી	૫૨૩ માં
૧	,, ભુજસર્પ	૨૬૭ થી	૫૧૭ માં
૫	અ૫૦ ગ૦ તિ૦ પંચે૦	૧૭૯ થી	૧૭૯ માં

મનુષ્યના ૩૦૩ ભેદમાં.

૧૫	પર્યાપ્ત કર્મભૂમિના	૨૭૬ થી	૫૬૩ માં
૧૫	અ૫૦ કર્મ૦ ના	૧૭૧ થી	૧૭૯ માં
૫	પર્યાપ્ત હિમવંતના	૨૦ થી	૧૨૬ માં
૫	,, હિરણ્ય૦ ના	૨૦ થી	૧૨૬ માં
૫	,, હરિવર્ષના	૨૦ થી	૧૨૮ માં
૫	,, રમ્યકના	,,	,,
૫	,, ઉત્તરકુરુના	,,	,,
૫	,, દેવકુરુના	,,	,,
૫૬	,, અન્તર્દ્વીપના	૨૫ થી	૧૦૨ માં

૨ પૃથ્વીઆદિ ૩ સૂક્ષ્મના પર્યાપ્ત અપર્યાપ્ત ગણવાથી ૬ ભેદ, ૧ બા૦ અ૫૦ પૃથ્વી, ૧ બા૦ અ૫૦ અપ, ૧ બા૦ અ૫૦ સાધારણ વનસ્પતિ, ૧ બા૦ પર્યાપ્ત સાધા૦ વનસ્પતિ, ૧ બા૦ અ૫૦ પ્રત્યેક વન૦

૩ સૂક્ષ્મ અગ્નિ અને વાયુના પર્યાપ્ત અપર્યાપ્ત ગણતાં ૪, તથા ૧ બા૦ અ૫૦ અગ્નિ, ૧ બા૦ અ૫૦ વાયુ.

૮૬	અપ૦	સર્વે યુગલિક	૪૦ અથવા તેતેક્ષેત્રવત્)	૫૦
૧૦૧	સમ્મૂ૦	મનુષ્ય	૧૭૧ થી	૧૭૯ માં
		યુગલિક ચતુષ્પદ—	તે તે ક્ષેત્રના યુગ૦ મનુષ્યવત્	
		યુગલિક ખેચર (અન્તર્દ્વીપવત્)	— ૨૫ થી	૧૦૨ માં

અહિં યુગલિક ચતુષ્પદોનું આયુષ્ય ૩૦ અકર્મભૂમિ અને ૫૬ અન્તર્દ્વીપતુલ્ય પણ છે, અને યુગલિક ખેચરોનું આયુષ્ય તો ૫૬ અન્તર્દ્વીપતુલ્યજ છે, માટે તે તે ક્ષેત્રોના યુગલિક મનુષ્યોવત્ યુગલિક ચતુષ્પદની અને ખેચરની આગતિ ગતિ કહેવી. અને જલચર, ઉરઃસર્પ, અને ભુજસર્પ તો યુગલિક હોયજ નહિં.

ગત્યાગતિના અંકની સમજ.

૫ પર્યાપ્ત ગર્ભજ (જલચર, સ્થલચર, ખેચર, ઉરઃપરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પ) તિર્યંચ.

૧૫ પર્યાપ્ત ગર્ભજ ૧૫ કર્મભૂમિના મનુષ્ય

૧૬ ૧૫ કર્મ૦ના મનુષ્ય, ૧ પર્યાપ્ત ગર્ભજ જલચર

૧૭ ૧૫ કર્મ૦ના મનુષ્ય, ૧ ૫૦ ગ૦ જલચર, ૧ ૫૦ ગ૦ ઉરઃપરિસર્પ.

૧૮ ૧૫ કર્મ૦ મનુષ્ય, ૧ ૫૦ ગ૦ જલ૦, ૧ ૫૦ ગ૦ સ્થલ૦, ૧ ૫૦ ગ૦ ઉરઃ પરિસર્પ.

૧૯ ૧૫ કર્મ૦ મનુષ્ય, ૪ જલ૦ સ્થલ૦ ખે૦ ઉરઃ૦ એ ચાર ગર્ભજ પર્યાપ્ત.

૨૦ ૧૫ કર્મ૦ મનુષ્ય, ૫ પર્યાપ્ત ગર્ભજ (જલચરાદિ) તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય.

૪—૫ અપર્યાપ્ત યુગલિક મનુષ્યો મરણ પામતા નથી માટે ગતિને સ્થાને ૦ શૂન્ય છે. તેમજ યુગલિક મનુષ્યના સંબંધમાં લબ્ધિ અપર્યાપ્તપણું છે નહિ તેથી આગતિ પણ નથી, અથવા કરણ અપર્યાપ્તપણું સ્વીકારીએ તો આગતિ તે તે ક્ષેત્રના પર્યાપ્ત યુગલિક વત્ કહેવી.

૨૩ ૧૫ કર્મ૦ મનુષ્ય, ૫ પર્યા૦ ગ૦ તિર્યંચ, ૩ પૃથ્વી-અપ્ પ્રત્યેક વનસ્પતિ એ ત્રણે બાદર પર્યાપ્ત,

૨૫ ૧૫ કર્મ૦ મનુષ્ય, ૫ પર્યા૦ ગ૦ તિર્યંચ, ૫ પર્યા૦ સમ્મ૦ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય.

૪૦ ૧૫ કર્મ૦ મનુષ્ય, ૫ ગર્ભજ પર્યાપ્ત તિર્યંચ, ૨૦ પર્યાપ્ત અકર્મભૂમિ (૫ હિમવંત ૫ હિરણ્યવત રહિત) ના ગર્ભજ મનુષ્ય.

૪૮ તિર્યંચના સર્વ ભેદ.

૫૦ ૧૫ કર્મ૦ મનુષ્ય, ૩૦ અકર્મ૦ ના યુગલિક મનુષ્ય, ૫ ગર્ભજ પર્યાપ્ત તિર્યંચ

૧૦૨ ૧૦ ભવનપતિ, ૧૫ પરમાધામી, ૧૬ વ્યન્તર, ૧૦ તિર્યગ્ જંભકદેવ એ ૫૧ દેવ પર્યાપ્ત અને ૫૧ અપર્યાપ્ત મળી ૧૦૨. એ પાતાલવાસી ૫૧ દેવના ભેદ જાણવા.

૧૧૧ ૧૦૧ ગર્ભજ પર્યાપ્ત મનુષ્ય, ૧૦ પર્યાપ્ત તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય. (૫ ગ૦-૫ સમ્મૂ૦)

૧૨૬ ૧૦૨ પાતાલવાસી દેવ, ૨૦ જ્યોતિષી ભેદ, ૨ સૌધર્મ કિલ્બિષિક પર્યા૦ અપર્યા૦ અને ૨ સૌધર્મદેવ પર્યાપ્ત તથા અપર્યાપ્ત.

૧૨૮ ૨ ઇશાન દેવ પર્યાપ્ત તથા અપર્યાપ્ત અને ૧૨૬ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે.

૧૭૧ ૩૦ કર્મ૦ મનુષ્ય, ૧૦૧ સમ્મૂ૦ મનુષ્ય, ૪૦ તિર્યંચ (૪ અગ્નિકાય અને ૪ વાયુકાય રહિત સૂક્ષ્મ, બાદર, પર્યાપ્ત અપર્યાપ્ત.)

૧૭૯ ૩૦ કર્મ૦ મનુષ્ય, ૧૦૧ સમ્મૂ૦ મનુષ્ય. અને ૪૮ તિર્યંચ.

૨૪૩ ૩૦ કર્મ૦ મનુષ્ય, ૧૦૧ સમ્મૂ૦મનુષ્ય, ૪૮ તિર્યંચ, ૫૧ પર્યાપ્ત પાતાલવાસીદેવ, ૧૦ પર્યા૦ જ્યોતિષી, ૨ પર્યા૦ સૌધર્મ ઇશાનદેવ, ૧ પર્યાપ્ત સૌધર્મ કિલ્બિષિક.

૨૬૭ ૩૦ કર્મ૦ મનુષ્ય, ૧૦૧ સમ્મૂ૦ મનુષ્ય, ૪૮ તિર્યંચ, ૮૧ સહસ્રાર સુધીના પર્યાપ્ત દેવ (૯-૧૦-૧૧-૧૨મો કલ્પ અને ૧૪ કલ્પાતીત એ ૧૮ રહિત).

૨૭૬ ૩૦ કર્મ૦ મનુષ્ય; ૧૦૧ સમ્મૂ૦ મનુષ્ય, ૯૯ પર્યાપ્તદેવ, ૬ તમઃપ્રભા સુધીના (૬ પૃથ્વીના) પર્યાપ્ત નારક, અને ૪૦ તિર્યંચ (૪ અગ્નિ-૪ વાયુ રહિત.)

૩૯૫ ૩૦ કર્મ૦ મનુષ્ય, ૧૦૧ સમ્મૂ૦ મનુષ્ય, ૪૮ તિર્યંચ, ૧૧૨ અન્તર્દ્વીપ મનુષ્ય, ૧૦૨ પાતાલવાસીદેવ, ૨ પ્હેલી પૃથ્વી ના નારક.

૫૧૭ ૩૦૩ મનુષ્ય. ૪ નારક (પ્હેલી બે પૃથ્વીના), ૪૮ તિર્યંચ, ૧૬૨ આઠમા કલ્પ સુધીના (પર્યા૦ અપર્યા૦) દેવ.

૫૧૯ (ત્રીજી પૃથ્વીના) ૨ નારક સહિત ૫૧૭

૫૨૧ (ત્રીજી ચોથી પૃથ્વીના) ૪ નારક સહિત ૫૧૭.

૫૨૩ (૩-૪-૫ પૃથ્વીના) ૬ નારક સહિત ૫૧૭

૫૨૭ ૩૦૩ મનુષ્ય, ૧૪ નારક, ૪૮ તિર્યંચ, ૧૬૨ આઠમા કલ્પ સુધીના દેવ,

૫૬૩ સર્વ જીવભેદ.

अवतरण—આ ગાથામાં સર્વ દંડકપદાને વિષે ૨૪ મું वेद द्वार કહેવાય છે.

वेयतिय तिरिनरेसु, इत्थी पुरिसो य चउविहसुरेसु
थिरविगलनारएसु, नपुंसवेओ हवइ एगो ॥ ४० ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

वेदत्रिकं तिर्यग्नरयोः, स्त्री पुरुषश्च चतुर्विधसुरेषु
स्थिरविकलनारकेषु, नपुंसकवेदो भवत्येकः ॥ ४० ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

तिरि नरेसु तिय वेय, चउ विह सुरेसु इत्थी य पुरिसो
थिर विगल नारएसु, एगो नपुंस वेओ हवइ ॥ ४० ॥

લોને ગ્રહણ કરી શકે છે. એ પ્રમાણે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના પ્રત્યેકના આકાર જીવોને જૂદા જૂદા હોય છે, પરન્તુ વિષય ગ્રહણ કરનાર અભ્યન્તરનિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિયના આકાર તો સર્વ જીવને એક સરખાજ હોય છે.

॥ (૯) સમુદ્ઘાત (૨)-૭ ॥

જીવ સમુદ્ઘાત અને અજીવ સમુદ્ઘાત એમ ૨ પ્રકારના સમુદ્ઘાત છે; ત્યાં આગળ કહેવાતા કેવલિ સમુદ્ઘાતની પદ્ધતિ પ્રમાણે કોઇક અનંત પરમાણુઓનો બનેલો અનન્ત પ્રદેશી સ્કંધ તથાવિધ વિશ્રસા પરિણામ વડે (સ્વાભાવિક રીતે) ચાર સમયમાં સંપૂર્ણ લોકાકાશમાં વ્યાપ્ત થઇ પુનઃ બીજા ચાર સમયમાં અનુક્રમે સંહરાઇ મૂળ અવસ્થાવાળો એટલે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણનો થાય તે અહિં અજીવ સમુદ્ઘાત ગણાય. એ સંપૂર્ણ લોકાકાશમાં વ્યાપ્ત થવાની યોગ્યતાવાળા અથવા થયેલા પુદ્ગલસ્કંધો અનન્ત છે. અને તે સર્વે अचित्तमहास्कंधના નામથી ઓળખાય છે. ચાલુ પ્રકરણમાં અજીવ સમુદ્ઘાતનું પ્રયોજન નથી પરન્તુ જીવ સમુદ્ઘાતનુંજ પ્રયોજન છે માટે તે સાત પ્રકારના જીવ સમુદ્ઘાત કહેવાય છે.

सम्=એકી ભાવે (વેદનાદિકમાં તલ્લીનપણે) उत्=પ્રબલતાવડે અથવા અતિશયપણે કર્મપ્રદેશોનો જે घात=વિનાશ તે समुद्घात. આ સમુદ્ઘાતમાં (જાણી જોઇને બુદ્ધિપૂર્વક કરેલો અથવા સ્વાભાવિક રીતે પણ થયેલો) આત્મપ્રયત્ન અને તે તે કર્મની અધિક ઉદીરણા એ બે મુખ્ય વસ્તુ (મુખ્ય વિષય) છે. તેના ૭ ભેદની વિગત આ પ્રમાણે—

૧ **वेदना समुद्घात**—(અશાતા વેદનીયની) વેદનાવડે વ્યાકુલ થયેલો આત્મા પોતાના કેટલાક આત્મપ્રદેશો બહાર કાઢી ઉદર વગેરેના પોલાણ ભાગ પૂરી તથા ખભા વગેરેના આંતરા પૂરી શરીરની ઉંચાઇ અને જાડાઇ જેટલો એકસરખો દંડાકાર થાય અને તેમ થઇને પ્રબલ ઉદીરણા કરણવડે અશાતા વેદનીયના ઘણા કર્મપ્રદેશો ઉદયાવલિકામાં નાખી ઉદય આણી વિનાશ પમાડે તે.

૨ **कषाय समुद्घात**—કષાયવડે વ્યાકુળ થયેલો આત્મા (વેદના સમુ૦માં કહ્યા પ્રમાણે) દંડાકાર થઈ પ્રબલ ઉદીરણાવડે

શબ્દાર્થઃ—

वेय=વેદ	सुरेसु=દેવોમાં
तिय=ત્રણ	थिर=સ્થાવર, એકેન્દ્રિય (માં)
तिरि=તિર્યંચો (માં)	विगल=વિકલેન્દ્રિયો (માં)
नरेसु=મનુષ્યોમાં	नारएसु=નારકોમાં
इत्थी=સ્ત્રી વેદ	नपुंसवेओ=નપુંસક વેદ
पुरिसो=પુરૂષ વેદ	हवइ=છે
य=અને	एगो=એક
चउविह=ચાર પ્રકારના (૧૩ દંડકના)	

ગાથાર્થઃ—(अथ वेदाः-) તિર્યંચોમાં અને મનુષ્યોમાં ૩ વેદ છે, તથા ચારે પ્રકારના (=૧૩ દંડકના) દેવોમાં સ્ત્રીવેદ અને પુરૂષ વેદ (એ ૨ વેદ) છે, તથા સ્થાવર, વિકલેન્દ્રિય, અને નારકોમાં કેવળ એક નપુંસક વેદ છે. ॥ इति वेदाः ॥ ૪૦ ॥

વિશેષાર્થઃ—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે. વિશેષ એ છે કે—યુગલિક તિર્યંચો અને યુગલિક મનુષ્યોમાં નપુંસક વેદ નથી, તથા એકેન્દ્રિયોને પણ ૧૨ મી ગાથામાં મૈથુન વિગેરે સંજ્ઞા કહી છે, તેથી અસ્પષ્ટ નપુંસક વેદ છે, અને સનત્કુમારથી સર્વાર્થ સુધીના દેવોમાં ૧ પુરૂષવેદજ છે ॥ इति २४ दंडकेषु वेदाः ॥

॥ ૨૪ દંડકમાં ૩ વેદ, ॥

૧	ગ૦ તિર્યંચને	૩	૧૩ દેવમાં ૨ (સ્ત્રી૦ પુ૦)
૧	ગ૦ મનુષ્યને	૩	૯ શેષ દંડકમાં ૧ (નપું૦)

એ પ્રમાણે ૨૪ દંડકમાં ૨૪ દ્વાર કહ્યાબાદ હવે આ પ્રકરણમાં નહિં કહેવાયલા સમ્મૂ૦ તિર્યંચપંચેન્દ્રિયો તથા સમ્મૂ૦ મનુષ્યો એ બે જીવ ભેદમાં ૨૪ દ્વાર કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે—

॥ સમ્મૂર્ચ્છિમ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય તથા સમ્મૂ૦મનુષ્યમાં ૨૪ દ્વાર ॥

(૧) શરીર ૩—સર્વને ઔદારિક-તૈજસ-કાર્મણ એ ૩ શરીર હોય.

(૨) અવગાહના—સર્વ સમ્મૂર્ચ્છિમોની જઘન્ય અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના જલચરની ૧૦૦૦ યોજન, ચતુષ્પદની ગાઉ પૃથકત્વ (૨ થી ૯ ગાઉ), ખેચરની ધનુષ્ પૃથક્ત્વ (૨ થી ૯ ધનુષ્), ઉરઃ પરિસર્પની યોજન પૃથક્ત્વ (૨ થી × ૯ યોજન), અને ભુજપરિસર્પની ધનુષ્ પૃથક્ત્વ, તથા સમ્મૂ૦ મનુષ્યોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના પણ અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે.

(૩) સંઘયણ ૧—સર્વને ૧ છેવટ્ઠું સંઘયણ છે.

(૪) સંજ્ઞા ૪-૧૦—સર્વને ૪ અથવા ૧૦ સંજ્ઞા છે.

(૫) સંસ્થાન ૧—સર્વને ૧ હુંડક સંસ્થાન છે.

(૬) કષાય ૪—સર્વને ક્રોધ-માન-માયા-લોભ એ ચારે કષાય છે.

(૭) લેશ્યા ૩—કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત એ ૩ લેશ્યા સર્વને છે.

(૮) ઇન્દ્રિય ૫—પાંચે ઇન્દ્રિય છે.

(૯) સમુદ્ઘાત ૩—વેદના-મરણ-કષાય એ ૩ સમુદ્ઘાત છે.

(૧૦) દ્રષ્ટિ ૨—૧ મિથ્યા દ્રષ્ટિ અને ૧ સમ્યગ્ દ્રષ્ટિ એ ૨ દ્રષ્ટિ સમ્મૂ૦ તિ૦ પંચે૦ ને છે, ત્યાં અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં વિકલેન્દ્રિયવત્ સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વનો સદ્ભાવ હોવાથી સમ્યગ્ દ્રષ્ટિ કેટલાક સમ્મૂ૦ તિ૦ પંચે૦ ને હોય છે, અને પર્યાપ્ત અવસ્થામાં સર્વે મિથ્યાદ્રષ્ટિવાળા જ

× મહોરગ જાતિના સમ્મૂ૦ ઉરપરિસર્પો તો શતપૃથક્ત્વ (ઉત્કૃષ્ટ ૯૦૦) યોજન પ્રમાણના પણ હોય છે, પરન્તુ કોઇપણ અપેક્ષાથી તે અવગાહના શાસ્ત્રમાં ગણી નથી, પરન્તુ બૃ૦ સંગ્રહણિની વૃત્તિમાં લખેલી કોઇ આચાર્યકૃત ગાથામાં એ સમ્મૂ૦ મહોરગોની અપેક્ષાએ मच्छुरगा जोयण सहस्सं એ ચોથું પદ કહ્યું છે.

હોય છે. તથા સમ્મૂ૦ મનુષ્યને તો બન્ને અવસ્થામાં ૧ મિથ્યા દ્રષ્ટિજ છે.

(૧૧) દર્શન ૨—સર્વને ૧ ચક્ષુદર્શન અને ૧ અચક્ષુદર્શન એમ ૨ દર્શન છે.

(૧૨) જ્ઞાન ૨—શ્રી સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાય પ્રમાણે સાસ્વાદન સમ્યક્‍ત્વમાં જ્ઞાન માનેલું હોવાથી સિદ્ધાન્તમાં સમ્મૂ૦ તિ૦ પચે૦ ને અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં ૧ મતિજ્ઞાન ૧ શ્રુતજ્ઞાન એ ૨ જ્ઞાન કહ્યાં છે, અને કર્મગ્રન્થના અભિપ્રાય પ્રમાણે સાસ્વાદન સમ્યક્‍ત્વમાં અજ્ઞાન માનેલું હોવાથી સમ્મૂ૦ તિ૦ પચે૦ને જ્ઞાનનો અભાવ કહ્યો છે. તથા સમ્મૂ૦ મનુષ્યોને તો બન્ને અવસ્થામાં જ્ઞાનનો અભાવ છે.

(૧૩) અજ્ઞાન ૨—મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન એ ૨ અજ્ઞાન સર્વને હોય છે.

(૧૪) યોગ ૪—૧ અસત્યામૃષા વચનયોગ, ૧ ઔદારિક કાયયોગ, ૧ ઔદારિક મિશ્ર કાયયોગ, અને ૧ તૈજસકાર્મણ કાયયોગ એ ૪ યોગ સર્વને હોય.

(૧૫) ઉપયોગ ૬—જ્ઞાનદ્વારમા કહ્યા પ્રમાણે સિદ્ધાન્તમતે મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાન-શ્રુતઅજ્ઞાન-ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુદર્શન એ ૬ ઉપયોગ હોય, અને કર્મગ્રન્થમતે ૨ જ્ઞાન રહિત ૪ ઉપયોગ હોય. (ત્યાં ૬ ઉપયોગ અપર્યા૦ અવસ્થામાં જ હોય અને પર્યાપ્ત અવસ્થામાં ૪ ઉપયોગ હોય.) તથા સમ્મૂ૦ મનુષ્યોને તો ઉભયમતે ૪ ઉપયોગજ હોય.

(૧૬) ઉપપાત—એક સમયમાં જઘન્યથી ૧-૨-૩ અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાત ઉત્પન્ન થાય.

(૧૭) ચ્યવન—એક સમયમાં જઘન્યથી ૧-૨-૩ અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાત મરણ પામે.

विरह—સમ્મૂ૦ તિ૦ પંચેન્દ્રિયના ૫ ભેદમાંના પ્રત્યેક ભેદમાં જઘન્ય વિરહ ૧ સમય, તથા ઉત્કૃષ્ટ વિરહ અન્તર્મુહૂર્ત્ત છે, અને સમ્મૂ૦ મનુષ્યોનો જઘન્ય વિરહ ૧ સમય તથા ઉ૦ વિરહ ૨૪ મુહૂર્ત્ત છે.

(૧૮) स्थिति—સમ્મૂ૦ જલચરનું આયુષ્ય ૧ પૂર્વક્રોડ વર્ષ, ચતુષ્પદનું ૮૪૦૦૦ વર્ષ, ઉરઃસર્પનું ૫૩૦૦૦ વર્ષ, ભુજસર્પનું ૪૨૦૦૦ વર્ષ, અને ખેચરનું ૭૨૦૦૦ વર્ષ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે. તથા એ સર્વેનું જઘન્ય આયુષ્ય અન્તર્મુહૂર્ત્ત છે, તથા સમ્મૂ૦ મનુષ્યનું તો જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બન્ને આયુષ્ય અન્તર્મુહૂર્ત્ત પ્રમાણ છે.

(૧૯) पर्याप्ति ५—સર્વને મનઃપર્યાપ્તિ વિના ૫ પર્યાપ્તિઓ છે, પરન્તુ તફાવત એ છે કે સમ્મૂ૦ તિ૦ પંચે૦ જીવો પાંચે પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરી શકે છે, અને સમ્મૂ૦ મનુષ્યો ૫ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા વિના (પ્રાયઃ ૩ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરીને) મરણ પામે છે.

(૨૦) किमाहार ६—સર્વને ૬ દિશિનો આહાર હોય છે, કારણ કે એ સમ્મૂર્ચ્છિમ પંચેન્દ્રિયો ત્રસનાડીમાંજ રહ્યા છે.

(૨૧) संज्ञा १—સર્વને ૧ હેતૂપદેશિકી સંજ્ઞા છે, શેષ ૨ નથી. જો કે આ સમ્મૂર્ચ્છિમોને કિંચિત્ દ્રવ્યમન છે તોપણ અલ્પતાની વિવક્ષાએ મનરહિત જાણવા.

(૨૨) गति २२—સમ્મૂર્ચ્છિમ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયો ચારે ગતિમાં ઉત્કૃષ્ટથી પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના આયુષ્ય સહિત ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં નરકગતિમાં જાય તો પ્હેલી રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ૪ થા પ્રતર સુધી જાય, દેવગતિમાં જાય તો ભવનપતિ અને વ્યન્તરમાં ઉત્પન્ન થાય, તે પણ પલ્યો૦ના અસં૦ મા ભાગના આયુષ્યવાળામાંજ. તથા મનુષ્યગતિમાં જાય તો ઉત્કૃષ્ટતઃ અકર્મભૂમિના યુગલિક થાય, અને કર્મભૂમિમાં સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા થાય. તથા તિર્યંચગ-

તિમાં જાય તોપણ અકર્મભૂમિના યુગલિક તિર્યંચ થાય, તેમજ એકેન્દ્રિયાદિ આઠ પદમાં, અસંજ્ઞિ તિર્યંચમાં, અને સમ્મૂ૦ મનુષ્યમાં પણ ઉત્પન્ન થાય, જેથી ગતિ ૨૨ દંડકમાં છે.

તથા સમ્મૂ૦ મનુષ્યો તો દેવગતિ નરકગતિમાં ઉત્પન્ન થતા નથી,અને તિર્યંચ તથા મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય છે તો યુગલિક મનુષ્ય અને યુગલિક તિર્યંચ સિવાયના સર્વ ભેદમાં ઉત્પન્ન થાય છે. જેથી ગતિ એકેન્દ્રિયાદિ ૧૦ પદમાં-દંડકમાંછે.

(૨૩) આગતિ ૮—પાંચે પ્રકારના સમ્મૂ૦ તિ૦ પંચેન્દ્રિયમાં એકેન્દ્રિયાદિ ૧૦ પદ આવીને ઉત્પન્ન થાય છે, અને સમ્મૂ૦ મનુષ્યમાં અગ્નિ તથા વાયુ એ બે પદ રહિત ૮ પદ (૩ એકેન્દ્રિય-૩ વિકલે૦-૧ ગ૦ તિ૦-૧ ગ૦ મનુ૦ એ ૮ દંડક) આવીને ઉત્પન્ન થાયછે

(૨૪) વેદ ૧—સર્વને ૧ નપુંસક વેદ હોય છે. તથા લિંગથી વિચારીએ તો સમ્મૂ૦ તિ૦ પંચેન્દ્રિયો ત્રણે લિંગવાળા હોય છે, અને સમ્મૂ૦ મનુષ્યો નપુંસક લિંગવાળા હોય છે.

(૨૫) અલ્પબહુત્વ—સમ્મૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો ગર્ભજ મનુષ્યથી અસંખ્ય ગુણ છે, અને બાદર અગ્નિકાયથી અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા છે. તથા સમ્મૂ૦ તિ૦ પંચેન્દ્રિયોનું અલ્પબહુત્વ ગર્ભજ તિર્યંચ પંચે૦ તુલ્ય જાણવું, કારણ કે સમ્મૂ૦ તિ૦ પંચે૦ નું અલ્પબહુત્વ શાસ્ત્રોમાં જૂદું માલૂમ પડતું નથી.

अवतरण—હવે દંડકપદોમાં ઉતારવા યોગ્ય ૨૪ દ્વારોમાં જો કે અલ્પબહુત્વ દ્વાર નથી, તો પણ જાણવામાં અતિ ઉપયોગી હોવાથી અહિં अल्पबहुत्व द्वार પણ ઉતારાય છે. (એટલે કયા દંડકના જીવો અલ્પ અને કયા દંડકના જીવો તેથી અધિક છે તે કહેવાય છે.)

पज्जमणु बायरग्गी, वेमाणिय भवण निरय वंतरिया
जोइस चउ पणतिरिया, बेइंदि तेइंदि भू आऊ॥४१॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

पर्याप्तमनुजबादराग्निवैमानिकभवनपतिनैरयिकव्यन्तरकाः
ज्योतिश्चतुष्पंचेन्द्रियतिर्यंचो, द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियभ्वापः ॥४१॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

पज्ज मणु बायर अग्गी, वेमाणिय भवण निरय वंतरिया
जोइस चउ पण तिरिया, बेइंदि तेइंदि भू आऊ ॥४१॥

શબ્દાર્થ:—

पज्ज=પર્યાપ્ત
मणु=મનુષ્ય
बायर=બાદર
अग्गी=અગ્નિ
वेमाणिय=વૈમાનિક દેવો
भवण=ભવનપતિ દેવો
निरय=નારક
वंतरिया=વ્યન્તર દેવો
जोइस=જ્યોતિષી દેવો
चउ=ચતુરિન્દ્રિય
पण=પંચેન્દ્રિય
तिरिया=તિર્યંચો
बेइंदि=દ્વીન્દ્રિયો
तेइंदि=ત્રીન્દ્રિયો
भू=પૃથ્વીકાય
आऊ-અપ્કાય

ગાથાર્થ:—પર્યાપ્ત મનુષ્યો સર્વથી અલ્પ છે, તેથી (પર્યાપ્ત મનુષ્યથી) બાદર અગ્નિકાયના જીવો અધિક+ છે, તેથી વૈમાનિક દેવો +અધિક છે, તેથી નારકો અધિક+ છે, તેથી વ્યન્તર દેવો અધિક+ છે, તેથી જ્યોતિષી દેવો +અધિક તેથી ચતુરિન્દ્રિય જીવો +અધિક છે તેથી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો [1]અધિક છે, તેથી દ્વીન્દ્રિયો [1]અધિક છે, તેથી ત્રીન્દ્રિયો અધિક[1] છે, તેથી પૃથ્વીકાય જીવો અધિક+ છે, તેથી અપ્કાય જીવો +અધિક છે ॥૪૧॥

+ આ નિશાનીને સ્થાને અધિક એટલે પૂર્વ સંખ્યાથી અસંખ્યાત ગુણ જીવો જાણવા.

૧ આ નિશાનીને સ્થાને અધિક એટલે પૂર્વસંખ્યાથી વિશેષાધિક (એટલે સંપૂર્ણ દ્વિગુણ નહિ) જીવો જાણવા.

अवतरणः—પૂર્વ ગાથામાં ૨૨ દંડકોનું અલ્પબહુત્વ કહીને હવે આ ગાથામાં બાકી રહેલા બે દંડકનું અલ્પબહુત્વ કહે છે, અને ગ્રન્થકર્તા આ ચોવીસ દંડકપદ દ્વારા ચોવીસ ભગવંતની કરેલી સ્તુતિ-વિજ્ઞપ્તિનો સારાંશ અથવા ઉદ્દેશ શું છે તે દર્શાવવા માટે હું (અથવા કોઇ પણ જીવ) એ ચોવીસ દંડકમાં કેટલી વાર ભમ્યો તે કહીને પોતાનું દુઃખ પ્રગટ કરે છે.

वाऊ वणस्सइ च्चिय, अहिया अहिया कमेणिमे हुंति
सव्वेवि इमे भावा, जिणा मए णंतसो पत्ता ॥४२॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

वायुर्वनस्पतिश्चैवाधिकाऽधिका क्रमेणेमे भवन्ति
सर्वेऽपीमे भावा हे जिना मयाऽनंतशः प्राप्ताः ॥४२॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

वाऊ वणस्सइ इमे कमेण च्चिय अहिया अहिया हुंति
(हे) जिणा इमे सव्वे अवि भावा मए अणंतसो पत्ता ॥४२॥

શબ્દાર્થઃ—

वाऊ=વાયુકાય
वणस्सइ=વનસ્પતિકાય
च्चिय=નિશ્ચય
अहिया अहिया=અધિક અધિક
कमेण=અનુક્રમે
इमे=એ (૨૪ દંડકપદો)
हुंति=છે
सव्वेऽवि=સર્વે પણ
इमे=એ (૨૪ દંડકરૂપ)
भावा=ભાવો
जिणा=હે જિનેશ્વરો!
मए=મેં
अणंतसो=અનન્તવાર
पत्ता=પ્રાપ્ત કર્યા છે

गाथार्थ—તેથી (અપ્કાયથી) વાયુકાય અધિક÷ છે, અને તેથી વનસ્પતિકાય +અધિક છે. એ પ્રમાણે એ ૨૪ દંડકો અનુક્રમે નિશ્ચય એક બીજાથી અધિક અધિક છે. ॥ इति अल्पबहुत्वं ॥ હે જીને-

÷ અસંખ્યગુણ. +અનન્તગુણ.

શ્વરો! એ ૨૪ દંડકરૂપ સર્વે ભાવ મેં (આ સંસારમાં) અનન્તવાર પ્રાપ્ત કર્યાં છે. ॥૪૨॥

વિશેષાર્થઃ—એ પ્રમાણે ૨૪ દંડકનું અલ્પબહુત્વ કહીને હવે ગ્રન્થકર્તા આ દંડક પ્રકરણના ઉદ્દેશ રૂપે પોતાનું દુઃખ પ્રગટ કરે છે કે હે શ્રી જિનેશ્વર ભગવંત! હું એ ૨૪ દંડકમાં અનન્તવાર ભમ્યો છું. અહિં સમજવા યોગ્ય એ છે કે આત્મધર્મ સન્મુખ નહિ થયેલા જીવોએ એ ૨૪ દંડકમાં અનન્તવાર ભ્રમણ કર્યું છે, ભ્રમણ કરે છે, અને હજી પણ અનન્તકાળ સુધી ભ્રમણ કરશે. કોઈપણ જીવભેદ પ્રાયઃ એવો નથી કે જેમાં જીવ અનંતવાર ન ભમ્યો હોય! કહ્યું છે કે—

न सा जाई न सा जोणी, न तं ठाणं न तं कुलं
न जाया न मुआ जत्थ, जीवा वार अणंतसो ॥१॥

અર્થઃ—એવી કોઇ જાતિ (એકેન્દ્રિયાદિ) નથી, (ચોરાશી લાખ યોનિમાંની) એવી કોઇ યોનિ નથી, એવું કોઇ સ્થાન–ક્ષેત્ર નથી, તેમ એવું કોઇ (કુલકોડીની સંખ્યામાં ગણાતું) કુલ નથી કે જે જાતિમાં યોનિમાં સ્થાનમાં અને કુલમાં સર્વ જીવો અનંતવાર ન જન્મ્યા હોય કે ન મરણ પામ્યા હોય, અર્થાત્ સર્વ જાતિમાં યોનિમાં સ્થાનમાં અને કુલમાં આ જીવ અથવા સર્વે જીવ અનંતવાર જન્મ્યા છે, અને મરણ પણ પામ્યા છે.

એ પ્રમાણે ૨૪ દંડકમાં ભ્રમણ કરવા સંબંધિ ગ્રંથકર્ત્તા પોતાનું આત્મદુઃખ પ્રગટ કરીને હવે શું કહેવા ઇચ્છે છે, તે આગળની ગાથામાં કહે છે—

અવતરણ—પૂર્વ ગાથામાં ૨૪ દંડકપદ દ્વારા ૨૪ જિનેશ્વરોની સ્તુતિના ઉદ્દેશમાં ગ્રન્થકર્ત્તાએ પોતાનું દુઃખ "હે શ્રી જિનેશ્વર ભગવંત! આ સર્વે ભાવ હું અનન્તવાર પામ્યો છું" એમ નિવેદન કર્યું, અને હવે આ ગાથામાં તે દુઃખથી છુટવા માટે ગ્રન્થકર્ત્તા પ્રાર્થના કરે છે.

संपइ तुम्ह भत्तस्स, दंडगपयभमणभग्गहियस्स
दंडतियविरय(इं)[१]सुलहं, लहु मम दिंतु मुक्खपयं ॥४२॥

संस्कृत અનુવાદ.

संप्रति तव भक्तस्य, दंडकपद्भ्रमणभग्नहृदयस्य
दंडत्रिकविरत(ति)सुलभं, लघु मम ददतु मोक्षपदम् ॥४२॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

संपइ दंडग पय भमण भग्ग हियस्स तुम्ह भत्तस्स मम लहु
तिय दंड विरय (इ) सुलहं मुक्खपयं दिंतु ॥ ४२ ॥

શબ્દાર્થ:—

संपइ=સંપ્રતિ, વર્ત્તમાન સમયે, હવે.
तुम्ह=તમારા
भत्तस्स=ભક્તને
दंडगपय=દંડકપદ (ને વિષે)
भमण=ભ્રમણ (કરવાથી)
भग्ग=ભગ્ન, ખેદ પામેલ, ખેદયુક્ત
हियस्य=હૃદયવાળા
दंडतिय=ત્રણ દંડની, ત્રણ યોગની
विरय(इ)=વિરક્ત, નિવૃત્ત થયેલા જીવોને, (અથવા વિરતિથી, નિવૃત્તિથી)
सुलहं=સુલભ, સહજે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય.
लहु=શીઘ્ર, જલ્દી
मम=મને
दिंतु=આપો
मुक्खपयं=મોક્ષપદ

ગાથાર્થ:—(હે શ્રી ૨૪ જિનેશ્વરો !) હવે ૨૪ દંડકપદોમાં પરિભ્રમણ કરવાથી ખેદયુક્ત થયેલા હૃદયવાળા તમારા ભક્ત (એવા) મને શીઘ્ર ત્રણ દંડથી વિરક્ત થયેલા જીવોને સુલભ (અથવા ત્રણ દંડની એટલે ત્રણ યોગની વિરતિથી સુલભ) એવું મોક્ષપદ આપો.

૧ આ ગ્રંથકર્ત્તાએ પોતે વિરય પદવડે " વિરક્ત થયેલા જીવોને " એવો અર્થ સ્વોપજ્ઞ અવચૂરિમાં લખ્યો છે, અને વૃત્તિકર્ત્તાએ વિરइ પદવડે "વિરતિથી" એવો અર્થ કર્યો છે. અને એ બન્ને અર્થ અનુકૂળજ છે.

વિશેષાર્થ:—પૂર્વ ગાથામાં ૨૪ દંડકમાં ભ્રમણ કરવારૂપ પોતાનું આત્મદુ:ખ શ્રી ૨૪ જિનેશ્વરોની આગળ પ્રગટ કરીને હવે (આ ગાથામાં) કહે છે કે " હે શ્રી ૨૪ જિનેશ્વરો ! હવે તે ૨૪ દંડકમાં ભ્રમણ કરવાથી અતિ ખેદ પામેલ હૃદયવાળા આ તમારા ભક્તને ત્રણ દંડની એટલે મનદંડ વચનદંડ અને કાયદંડની નિવૃત્તિથી (ત્યાગથી) સુલભ એવું મોક્ષપદ શીઘ્ર આપો"

ગ્રન્થકર્ત્તાની આ મોક્ષપદની પ્રાર્થનામાં ૧ દંડકભ્રમણથી ઉત્પન્ન થતો ખેદ, ૨ ત્રણ દંડનો ત્યાગ, અને ૩ (ત્રણ દંડના ત્યાગથીજ) મોક્ષપદની (જ) પ્રાપ્તિ, એ ૩ મુખ્ય વિષય છે, તે સંબંધિ સંક્ષિપ્ત સમજ આ પ્રમાણે—

૧ **दंडकभ्रमणथी खेद**—તિર્યંચગતિના ૯ દંડકમાં તથા નારકના ૧ દંડકમાં જે દુ:ખ છે તે સર્વને જાણીતું છે, તેમજ મનુષ્યના ૧ દંડકમાં સુખ અને દુ:ખ મિશ્ર છે, અને દેવગતિના ૧૩ દંડકમાં જો કે પૌદ્ગલિક સુખ છે તો પણ લોભવૃત્તિની અધિકતાથી ત્યાં પણ વાસ્તવિક દુ:ખ છે, કારણકે મનુષ્યોની માફક દેવોમાં પણ કલેશ—મારામારી—દેવાંગનાઓની ચોરી—પરસ્પર ઇર્ષ્યા ઇત્યાદિ હોવાથી દેવોની જીંદગી પણ આત્મસન્મુખ થયેલા જીવને સોનાની બેડીમાં નાખેલા કેદીની માફક દુ:ખ ઉપજાવનારી લાગે છે. એ પ્રમાણે કોઇપણ દંડકમાં વાસ્તવિક સુખ નથી, કેવળ મનુષ્યનાજ ૧ દંડકમાં જો મન વચન કાયાનો સંયમ જાળવે તો આત્મિક સુખમાં આગળ વધી અન્તે મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરે છે. માટે ૨૪ દંડકના ભ્રમણનો ખેદ અહિં ગ્રન્થકર્ત્તાએ પ્રગટ કર્યો—કહ્યો છે.

૨ **त्रण दंडनो त्याग**—સંસારની સર્વ ઉપાધિઓ અને સંસારભ્રમણનું મૂળ કારણ મન વચન કાયાના અશુભ યોગ છે, માટે તે ત્રણે પ્રકારના અશુભ યોગનો ત્યાગ થાય તોજ દંડકભ્રમણ સદાકાળને માટે નષ્ટ થાય, અને આત્મધર્મ પણ પ્રાપ્ત થાય. માટે એ નિશ્ચિત વાત છે કે મન વચન કાયાની અશુભ વૃત્તિઓ રોકાય તો જ મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ છે.

૩ **मोक्षपदनी इच्छा**—પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે જીવને સર્વ સ્થાને વાસ્તવિક દુ:ખજ છે, અને અનન્ત સુખનું ધામ (સ્થાન) તો કેવળ

કષાય મોહનીય કર્મના ઘણા કર્મપુદ્‌ગલો ઉદયાવલિકામાં નાખી ઉદય લાવી વિનાશ પમાડે (અને ઘણા નવા કર્મપ્રદેશો પણ બાંધે) તે.

૩ मरण समुद्‌घात—મરણાન્ત સમયે વ્યાકુલ થયેલો આત્મા મરણથી અન્તર્મુહૂર્ત પહેલાં પોતાના કેટલાક આત્મપ્રદેશોને શરીર બહાર કાઢી જ્યાં ઉત્પન્ન થવાનો છે તે સ્થાન સુધી સ્વદેહ પ્રમાણ જાડા દંડના આકારે લંબાવી (જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્ય યોજન સુધી લંબાવી) અન્તર્મુ૦ સુધી તેવી જ અવસ્થાએ રહી (કોઈ પુનઃ મૂળ શરીરમાં દાખલ થઇ પુનઃ એ રીતે જ દીર્ઘ દંડાકાર થઇ અવશ્ય) મરણ પામે તે. એ દંડઅવસ્થામાં આયુષ્ય કર્મના ઘણા પુદ્‌ગલોને પ્રબલ ઉદીરણાવડે ઉદયાવલિકામાં દાખલ કરી ઉદયમાં લાવી વિનાશ પમાડે છે. (અહિં નવીન કર્મગ્રહણ નથી).

૪ वैक्रिय समुद्‌घात—વૈક્રિય લબ્ધિવાળો આત્મા પોતાના આત્મપ્રદેશોને શરીર બહાર કાઢી ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાત યોજન દીર્ઘ અને સ્વશરીર પ્રમાણ જાડો દંડાકાર રચી પૂર્વોપાર્જીત વૈક્રિયનામકર્મના ઘણા પ્રદેશોને ઉદીરણાવડે ઉદયમાં લાવી વિનાશ કરવા સાથે રચવા ધારેલા વૈક્રિય શરીર યોગ્ય વૈક્રિય પુદ્‌ગલો ગ્રહણ કરી વૈક્રિય શરીર બનાવે તે.

૫ तैजस समुद्‌घात—તેજોલેશ્યાની લબ્ધિવાળો આત્મા પોતાના આત્મપ્રદેશોને શરીર બહાર કાઢી ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાત યોજન દીર્ઘ અને સ્વદેહ પ્રમાણ જાડો દંડાકાર રચી પૂર્વોપાર્જિત તૈજસનામકર્મના પ્રદેશોને પ્રબલ ઉદીરણાવડે ઉદયમાં લાવી નિર્જરવા સાથે તૈજસ પુદ્‌ગલોને ગ્રહણ કરી તેજોલેશ્યા અથવા શીતલેશ્યા મૂકે તે.

૬ आहारक समुद्‌घात—આહારક લબ્ધિવાળા ચૌદપૂર્વધર મુનિ મહાત્મા શ્રીજિનેશ્વરની સમવસરણાદિ ઋદ્ધિ દેખવા માટે અથવા શ્રુતજ્ઞાનમાં ઉપજેલા સૂક્ષ્મ સંદેહના નિવારણ માટે ઇત્યાદિ કારણથી પોતાના આત્મપ્રદેશો બહાર કાઢી ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાત યોજન દીર્ઘ અને સ્વદેહ પ્રમાણ સ્થૂલ દંડાકાર રચી પૂર્વોપાર્જિત આહારક નામકર્મના પુદ્‌ગલો પ્રબલ ઉદીરણાવડે ઉદયમાં લાવી

મોક્ષપદજ છે, માટે આત્મિક સુખના અભિલાષી જીવોને તો એ મોક્ષપદ જ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

अवतरणः—હવે ગ્રન્થ સમાપ્તિની આ છેલ્લી ગાથામાં ગ્રન્થ-કર્ત્તા પોતાનું નામ પોતાનો સમય અને ગ્રન્થની ઉપાદેયતા અથવા શ્રેષ્ઠતા દર્શાવે છે.

सिरि-जिणहंसमुणीसर-रज्जे सिरि-धवलचंदसीसेण
गजसारेण लिहिया, एसा विन्नत्ति अप्पहिया ॥४४॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

श्रीजिनहंसमुनीश्वरराज्ये श्रीधवलचन्द्रशिष्येण
गजसारेण लिखिता, एषा विज्ञप्तिरात्महिता ॥ ४४ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

सिरि जिणहंस मुणीसर (मुणि इसर) रज्जे सिरि धवलचंद सीसेण
गजसारेण अप्प हिया एसा विन्नत्ति लिहिया ॥४४॥

શબ્દાર્થ:—

सिरि=શ્રી
जिणहंस=જિનહંસ નામના
मुणीसर=(મુનિના ઈશ્વર) આ-ચાર્ય(ના)
रज्जे=રાજ્યમાં–શાસનમાં
सिरि=શ્રી
धवलचंद=ધવલચંદ્ર મુનિના
सीसेण=શિષ્યે
गजसारेण=ગજસાર મુનિએ
लिहिया=લખી, રચી
एसा=આ
विन्नत्ति=વિજ્ઞપ્તિ
अप्पहिया=આત્મહિતવાળી અથવા પોતાના હિતવાળી

गाथार्थ—શ્રી જિનહંસ નામના આચાર્યના રાજ્યમાં (શાસ-નમાં) શ્રી ધવલચન્દ્ર મુનિના શિષ્ય શ્રી ગજસાર મુનિએ આત્માને કલ્યાણકારી અથવા પોતાનું કલ્યાણ કરનારી આ વિજ્ઞપ્તિ (૨૪ દંડકપદો દ્વારા ૨૪ જિનેશ્વરોની સ્તુતિ રૂપ વિનંતિ) રચી છે. ॥૫૪॥

विशेषार्थः—આ પ્રકરણના કર્તા શ્રી ગજસાર મુનિ શ્રી જિન-હંસસૂરિ નામના આચાર્યના રાજ્યમાં–શાસનમાં થયા છે.

શ્રી જિનહંસસૂરિ ખરતરગચ્છના આચાર્ય હતા, તથા શ્રી ગજસાર મુનિ શ્રી ધવલચંદ્રમુનિના શિષ્ય હતા. તેઓ સંવિગ્નપંડિત શ્રી અભયોદયગણીની પાસે લાલન પાલન થયેલા (એટલે તેમની પાસે દીર્ઘકાળ રહેલા) હતા. તે શ્રી ગજસારમુનિએજ આ દંડક પ્રકરણના સ્વરૂપમાં શ્રી ૨૪ જિનેન્દ્રોની સ્તુતિ-વિજ્ઞપ્તિ-વિનંતિ કરી છે, અને તે વિજ્ઞપ્તિ અવશ્ય આત્મકલ્યાણવાળી છે, કારણ કે ગ્રન્થરચનામાં પર જીવનું કલ્યાણ ભજનીય-વિકલ્પે (અનિયત) છે, અને સ્વકલ્યાણ તો અવશ્ય છે, તે માટે કહ્યું છે કે—

न भवति हि धर्मः श्रोतुः, सर्वस्यैकान्ततो हितश्रवणात्
ब्रुवतोऽनुग्रहबुध्ध्या, वक्तुस्त्वेकान्ततो भवति ॥१॥

અર્થ:—કલ્યાણવચનો સાંભળવાથી સર્વ શ્રોતાઓને ધર્મ થાયજ એવો એકાન્ત નિયમ નથી, પરન્તુ અનુગ્રહ (ઉપકાર)-બુદ્ધિવડે કલ્યાણવચનો કહેનાર વક્તાને તો ધર્મ થાયજ એવો એકાન્ત-નિયમ છે. ॥૧॥ પુનઃ પણ કહ્યું છે કે—

अस्तु वा माऽस्तु वा वोधः, परेषां कर्मयोगतः
तथापि वक्तुर्महती, निर्ज्जरा गदिता जिनैः ॥२॥

અર્થ:—કર્મના યોગથી અન્ય જીવોને (શ્રોતાઓને) બોધ (જ્ઞાનપ્રાપ્તિ-ધર્મપ્રાપ્તિ) થાય અથવા ન પણ થાય, પરન્તુ શ્રી જિનેશ્વરોએ બોધવચનો કહેનારને તો અવશ્ય મહા નિર્જરા થાયજ એમ કહ્યું છે. ॥૨॥

ઉપર લખેલા દંડક પ્રકરણના અર્થમાં મતિદોષથી જાણ્યે વા અજાણ્યે જે સૂક્ષ્મ અથવા સ્થૂલ ભૂલચૂક રહી ગઇ હોય તે સજ્જનો સુધારીને વાંચશે એવી અમારી ભલામણ છે.

इति श्री जैनश्रेयस्करमंडलाख्यसंस्थान्तर्गतानेकधार्मिकव्यवहृतिसंचालकस्य महिसानाख्यनगरनिवासिनः श्रेष्ठिवर्यश्रीयुत वेणिचन्द्र-सुरचंद्रस्य सत्प्रेरणातः श्रीयुतानुपचन्द्रमलुकचन्द्रस्य विद्यार्थी-चंदुलाल-लिखितो दंडकप्रकरणविशेषार्थः

समाप्तः

॥ श्री जिनेन्द्राय नमो नमः ॥

श्रीजंबूद्वीप संग्रहणी.

અથવા

॥ श्री लघुसंग्रहणी प्रकरणम् ॥

अवतरणः—આ તિર્યગ્ લોકમાં(મધ્ય લોકમાં)રહેલા અસંખ્ય[1] દ્વીપ સમુદ્રોમાં સર્વથી પહેલો જંબૂદ્વીપ નામનો દ્વીપ[2] છે. તે દ્વીપમાં રહેલા અનેક શાશ્વત[3] પદાર્થોના સંગ્રહને કહેનાર આ [4]जंबूद्वीप संग्रहणी અથવા लघु संग्रहणी નામનું પ્રકરણ છે. તેના પ્રારંભમાં પ્રકરણના કર્તા श्री हरिभद्रसूरि[5] આ પ્હેલી ગાથાને વિષે શ્રી મહાવીર સ્વામિને નમસ્કાર કરવા રૂપ મંગલાચરણ કરીને [6]અનુબન્ધ ચતુષ્ટય કહે છે—

---

૧ અલ્પજ્ઞાનીથી જેની ગણત્રી ન થઇ શકે એટલા અનેક.

૨ જેની સર્વ બાજુએ ફરતું પાણી ફરી વળેલું હોય એવી જમીન તે દ્વીપ અથવા બેટ કહેવાય.

૩ જે પદાર્થોને કોઇએ બનાવ્યા નથી અને કોઈ કાળે વિનાશ પામવાના નથી તેવા અનાદિ કાળથી સ્વતઃસિદ્ધ (પોતાની મેળે બની રહેલા) એવા અકૃત્રિમ પદાર્થો તે શાશ્વત પદાર્થ કહેવાય.

૪ એ નામ વાસ્તવિક નામ છે. ૫ વર્ત્તમાન સમયમાં આ પ્રકરણ લઘુ સંગ્રહણીના નામથી ઓળખાય છે, અન્યથા (વર્ત્તમાન સમયમાં ભણવાના ઉપયોગમાં આવતું) જે બૃહત્સંગ્રહણી પ્રકરણ તેજ લઘુ સંગ્રહણી છે. ૫ શાસ્ત્રમાં યાકિનીપુત્ર તરીકે ઓળખાતા તે પ્રસિદ્ધ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ કે આ હરિભદ્રસૂરિ બીજા છે? તેનો સમ્યગ્ નિર્ણય જણાતો નથી.

૬ અનુબન્ધ ચતુષ્ટયની સમજ વિશેષાર્થમાંજ કહેવાશે.

नमिय जिणं सव्वन्नुं, जगपुज्जं जगगुरुं महावीरं
जंबूद्दीवपयत्थे; वुच्छं सुत्ता सपरहेऊ ॥१॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

नत्वा जिनं सर्वज्ञं, जगत्पूज्यं जगद्गुरुं महावीरं
जंबूद्वीपदार्थान्, वक्ष्ये सूत्रात्स्वपरहेतुम् ॥१॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

जिणं सव्वन्नुं जग पुज्जं जग गुरुं महावीरं नमिय
स पर हेउं जंबुद्दीव पयत्थे सुत्ता वुच्छं ॥१॥

શબ્દાર્થ:—

नमिय=નમસ્કાર કરીને
जिणं=જિનેશ્વરને, રાગદ્વેષ જીતનારને
सव्वन्नुं=સર્વજ્ઞ, સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા
जगपुज्जं=ત્રણ જગતને પૂજનિક
जगगुरुं=ત્રણ જગતના ગુરૂ
महावीरं=શ્રી મહાવીર પ્રભુને
जंबुद्दीव=જંબૂદ્વીપમાં રહેલા
पयत्थे=પદાર્થોને
वुच्छं=કહીશ
सुत्ता=સૂત્રમાંથી ઉદ્ધરીને અથવા સૂત્રને અનુસારે
स पर=પોતાના તથા પરના (બીજાના)
हेऊं=(કલ્યાણને) અર્થે, માટે

ગાથાર્થ:—જેણે સર્વ રાગદ્વેષ જીત્યા છે, એવા અને (તેથી) સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા, (અને તેથી) ત્રણ જગતમાં અત્યંત પૂજનિક થયેલા અને (તે કારણથીજ) ત્રણ જગતના ગુરૂ-સ્વામી શ્રી મહાવીર પ્રભુને નમસ્કાર કરીને પોતાના (મારા ગ્રંથકર્તાના) અને પરના (બીજા જીવોના કલ્યાણ અર્થે અથવા જ્ઞાનપ્રાપ્તિને) અર્થે આ જંબૂદ્વીપમાં રહેલા પદાર્થો (શાશ્વત પદાર્થો) હું સિદ્ધાન્તમાંથી ઉદ્ધરીને અથવા સિદ્ધાન્તને અનુસારે કહીશ ॥૧॥

વિશેષાર્થ:—આ તીર્છા લોકમાં (મધ્ય લોકમાં) અસંખ્યાત દ્વીપ અને અસંખ્યાત સમુદ્ર છે. તે સર્વેમાં પ્હેલો અને સર્વના મધ્ય ભાગમાં તથા તે અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રો વડે વીંટાયલો અને થાળી સરખા ગોળ આકારવાળો આ જંબૂદ્વીપ નામનો પ્હેલો દ્વીપ

છે કે જેમાં આપણે રહીએ છીએ. જંબુદ્વીપની ચારે બાજુએ (સર્વ બાજુએ) ફરતું લવણ સમુદ્રનું પાણી છે, તેથી દ્વીપ કહેવાય છે, અને આ દ્વીપમાં જંબૂવૃક્ષ નામનું એક મહાવૃક્ષ અને આસપાસ બીજાં અનેક નાનાં મોટાં (૧૨૦૫૦૧૨૦) જંબૂવૃક્ષોનું બનેલું એક મોટું જંબૂવન છે, તે વન અને વનમાંના સર્વે જંબૂવૃક્ષો શાશ્વત છે તેથી, અને દ્વીપનો અધિષ્ઠાતા अनादृत નામનો (અધિપતિ-નાયક) દેવ તે મુખ્ય મહા જંબૂવૃક્ષ ઉપર વસે[1] છે, તેથી આ દ્વીપનું નામ जंबूद्वीप પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. તે જંબૂદ્વીપમાં રહેલા શાશ્વત પદાર્થોનો કંઇક (અલ્પ) સંગ્રહ અથવા સ્વરૂપ આ પ્રકરણમાં કહેવાનું છે, માટે આ પ્રકરણનું નામ जंबूद्वीप संग्रहणी છે. ત્યાં આ પ્રકરણના कर्त्ता श्री हरिभद्रसूरि મહારાજ સદાકાળથી ચાલતી આવેલી आर्य મહાપુરૂષોની નીતિ (પદ્ધતિ રીતિ) પ્રમાણે પ્રકરણના પ્રારંભમાં પ્રથમ ઇષ્ટદેવ શ્રી મહાવીર સ્વામીને નમસ્કાર કરવા રૂપ मंगलाचरण કરે છે તે આ પ્રમાણે—

॥ મંગલાચરણ ॥

આ ગાથામાં नमिय जिणं सव्वन्नुं, जगपुज्जं जगगुरुं महावीरं એ વાક્યથી શ્રી મહાવીર પ્રભુનું મંગલાચરણ કર્યું છે. ત્યાં जिणं, सव्वन्नुं, जगपुज्जं અને जगगुरुं એ ૪ વિશેષણો વડે શ્રી મહાવીર પ્રભુના ૪ અતિશય[2] દર્શાવ્યા છે તે આ પ્રમાણે—

૧ जिणं (એટલે રાગ દ્વેષ આદિ અંતરંગ શત્રુને જીતનાર-જીતેલા હોવાથી શ્રી મહાવીર પ્રભુ जिन-जिनेश्वर કહેવાય) એ પદથી પ્રભુનો [3]अपायापगम अतिशय સૂચવ્યો.

૨ सव्वन्नुं (એટલે સર્વ ભાવના-પદાર્થના જાણ હોવાથી

૧ આ દ્વીપમાં જંબૂવૃક્ષના વન સરખું શાલ્મલીવૃક્ષનું પણ વન છે, પરન્તુ આ દ્વીપના અધિષ્ઠાયક દેવનો નિવાસ તે શાલ્મલીવૃક્ષ ઉપર નથી પરન્તુ જંબૂવૃક્ષ ઉપર જ છે માટે जंबूद्वीप નામ છે. અથવા એ શાશ્વત નામ છે.

૨ સર્વોત્કૃષ્ટ આશ્ચર્યકારી આત્મલબ્ધિ તે અતિશય.

૩ અંતરંગ શત્રુઓને જીતવાથી अपाय=ભાવકષ્ટનો अपगम=સર્વથા નાશ તે રૂપ અતિશય=સર્વોત્કૃષ્ટ આશ્ચર્યજનક આત્મશકિત.

શ્રી મહાવીર પ્રભુ સર્વજ્ઞ કહેવાય) એ પદથી પ્રભુનો જ્ઞાનાતિશય સૂચવ્યો.

૩ जगपुज्जं (ત્રણે જગતના જીવોને પૂજનિક હોવાથી શ્રી મહાવીર પ્રભુ जगत्पूज्य કહેવાય) એ પદથી પ્રભુનો પૂજા અતિશય સૂચવ્યો.

૪ जगगुरुं [=જગતના ચરાચર (સ્થાવર[1] અને જંગમ) ભાવોને કહેનાર[2] હોવાથી શ્રી મહાવીર પ્રભુ जगद्गुरु કહેવાય] એ પદથી પ્રભુનો વચન અતિશય સૂચવ્યો.

એવા ૪ વિશેષણથી ૪ અતિશયવાળા શ્રી महावीरं એટલે મહાવીર પ્રભુ કે જેમનું શાસન (ધર્મ-આજ્ઞા) ચાલુ કાળમાં (વર્તમાન કાળમાં) પ્રવર્ત્તી રહ્યું છે તેમને नमिय એટલે મન વચન કાયાથી નમસ્કાર કરીને (જંબૂદ્વીપના પદાર્થોનું સ્વરૂપ કહીશ).

॥ અનુબન્ધ ચતુષ્ટય ॥

પુનઃ દરેક ગ્રંથમાં [3]અભિધેય-અધિકારી-સંબંધ-અને પ્રયોજન એ ચાર અનુબંધ કહેવાની સર્વ ગ્રંથકર્ત્તાઓની શૈલી (પદ્ધતિ-રીતિ) પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં પણ અભિધેય-સંબંધ-અને પ્રયોજન તો સ્પષ્ટ રીતે કહેલાં છે, અને અધિકારી અધ્યાહારથી જાણવા યોગ્ય છે. તે આ પ્રમાણે—जंबूद्दीव पयत्थे वुच्छं (એટલે જંબૂદ્વીપના પદાર્થો કહીશ) એ વાકયથી अभिधेय अनुबंध[4] કહ્યો (અર્થાત્ આ ગ્રંથમાં શું વિષય કહેવાનો છે તે સૂચવ્યું). તથા તે જંબૂદ્વીપના પદાર્થો પણ મારી પોતાની બુદ્ધિવડે કલ્પના કરીને નહિં પરંતુ सुत्ता એટલે શ્રી [5]ગણધરાદિ મહાન્ જ્ઞાની આચાર્યોએ રચેલાં—

---

૧ चर એટલે જંગમ અર્થાત્ ચૈતન્યવાળા પદાર્થ, અને अचर એટલે સ્થાવર-જડ પદાર્થો.

૨ गृणाति=कथयति (કહે) તે गुरु એવી વ્યુત્પત્તિ હોવાથી.

૩ એ અભિધેય આદિ ચારેના અર્થ ચાલુ વિષયમાંજ કહેવાશે.

૪ ગ્રંથના પ્રારંભમાં કહેવા યોગ્ય વક્તવ્ય. ૫ શ્રી તીર્થંકર પ્રભુના પ્રથમ શિષ્ય કે જેઓ દ્વાદશાંગ શ્રુતજ્ઞાનની રચના કરે છે તે गणधर કહેવાય.

કહેલાં સૂત્ર-સિદ્ધાન્તને અનુસારે કહીશ, એ વાક્યથી-પદથી ×સંબંધ અનુવન્ધ સૂચવ્યો [એટલે આ પ્રકરણનો અર્થ સર્વજ્ઞની અવિચ્છિન્ન (અખંડ) પરંપરાથી ચાલ્યો આવે છે એમ દર્શાવ્યું]. તથા સપરહેઉં (એટલે આ ગ્રંથ મારા પોતાના જ્ઞાનાદિકની પ્રાપ્તિ અર્થે તેમજ બીજા પણ ભવ્ય જીવોને જ્ઞાનાદિકની પ્રાપ્તિ થાય તે અર્થે કહીશ, એ વાક્યથી [1]પ્રયોજન અનુવંધ સૂચવ્યો (એટલે ગ્રંથ રચવાનું કારણ શું ? તે કહ્યું). એ ૩ અનુબન્ધ ગાથામાં સ્પષ્ટ કહ્યા છે, અને ગ્રંથ ભણવાના અધિકારી જંબૂદ્વીપના પદાર્થો જાણવાની જિજ્ઞાસા (ઇચ્છા) વાળા ભવ્ય જીવો છે, એમ અધિકારી અનુવન્ધ ગાથામાં નથી કહ્યો તોપણ અધ્યાહારથી જાણવો. ॥૨॥

॥ જંબૂદ્વીપનું પ્રમાણ ॥

જંબૂદ્વીપની લંબાઇ તથા પ્હોળાઇ બન્ને (=વ્યાસ) ૧૦૦૦૦૦ (એક લાખ)યોજન છે, ઊંચાઈ [2]૯૯૦૦૦ યોજન છે, અને ઉંડાઇ [3]૧૦૦૦ યોજન છે, જેથી જાડાઇ પણ ૧૦૦૦૦૦ યોજન પ્રમાણ જાણવી.

☞ દિશાઓ સંબંધિ સૂચના.

આ પ્રકરણમાં (તેમજ શાસ્ત્રોમાં પ્રાયઃ ઘણા સ્થાને ક્ષેત્રસંબંધિ વર્ણનમાં) દિશાઓનો ક્રમ ક્ષેત્ર[4]દિશાની અપેક્ષાએ

× એ ગુરૂ પરંપરા રૂપ સંબંધ જાણવો, અને વાચ્ય વાચકાદિ ૩ પ્રકારના સંબંધ તો આ ગ્રંથ વાચક સાધન અને ઉપાય રૂપ છે, અને જંબૂદ્વીપના પદાર્થોનું જ્ઞાન અથવા અન્તિમ લક્ષ્ય મોક્ષ તે વાચ્ય સાધ્ય અને ઉપેય છે એ રીતે ૪ પ્રકારનો સંબંધ અનુબંધ જાણવો.

૧ આ પ્રયોજન અનુબન્ધના સ્થાને શ્રી જંબૂદ્વીપ સંગ્રહણીની વૃત્તિમાં સંબંધ અનુબન્ધ કહ્યો છે.

૨ મેરૂ પર્વતની ઊંચાઇની અપેક્ષાએ. ૩ અધોગ્રામની અપેક્ષાએ અથવા મેરૂ પર્વતની ઉંડાઇની અપેક્ષાએ પણ એ ઉંડાઈ જાણવી.

૪ કોઇ પણ ક્ષેત્રને અંગે જંબૂદ્વીપના વિજય દરવાજા તરફની દિશા તે પૂર્વ દિશા, વિજયંત દ્વાર તરફની દક્ષિણ, જયન્તદ્વાર તરફની પશ્ચિમ અને અપરાજિત દ્વાર તરફની દિશા તે ઉત્તર દિશા ગણવી તે ક્ષેત્રદિશિ કહેવાય, કારણ કે મેરૂની મધ્યના આઠ રુચક પ્રદેશોથી દિશાઓ સંબંધિ આકાશપ્રદેશની પંક્તિઓ એ ક્રમથીજ નીકળી છે.

ગણેલો છે, પરન્તુ દરેક ક્ષેત્રમાં તે તે ક્ષેત્રની પૂર્વાદિ સૂર્ય દિશાઓ પ્રમાણે ગણ્યો નથી, જેથી ઐરાવતની પૂર્વ દિશા તે (ભરતક્ષેત્રની અથવા ક્ષેત્રદિશિની અપેક્ષાએ) પશ્ચિમ દિશા, અને ઐરાવતની પશ્ચિમ દિશા તે ભરતક્ષેત્રની તથા ક્ષેત્રદિશિની અપેક્ષાએ પૂર્વ દિશા તરીકે શાસ્ત્રમાં ગણી છે તેથી આ પ્રકરણમાં પણ તેમજ ગણાશે.

મેરૂથી દક્ષિણનાં ભરતાદિ ક્ષેત્રની ક્ષેત્રદિશા અને સૂર્યદિશા બન્ને એક સરખી છે, પરન્તુ મેરૂથી ઉત્તરનાં ઐરાવતાદિ ક્ષેત્રોમાં સૂર્યદિશા ક્ષેત્રદિશાથી જૂદી પડે છે, અને તેથી જ દિશાનો ક્રમ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે છે.

अवतरणः—હવે જંબૂદ્વીપમાં કયા કયા શાશ્વત પદાર્થો કહેવાના છે, તે પદાર્થોનાં નામ આ બીજી ગાથામાં કહેવાય છે—

खंडा जोयण वासा, पव्वय कूडा य तित्थ सेढीओ;
विजय द्दह सलिलाओ, पिंडेसिं होइ संघयणी ॥२॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

खंडानि योजनवर्षाणि, पर्वतकूटाश्च तीर्थश्रेणयः
विजयद्रहसलिलाः, पिंड एतेषां भवति संग्रहणी ॥२॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

ગાથાવત્ સુગમ છે—પરંતુ एसिं पिंड संघयणी होइ ઇતિ.

શબ્દાર્થઃ—

खंडा=ખંડ, વિભાગ
जोयण=યોજન
वासा=વર્ષો-ક્ષેત્રો
पव्वय=પર્વતો
कूडा=કૂટ-શિખરો
य=અને; તથા
तित्थ=તીર્થ
सेढिओ=શ્રેણિઓ
विजय=વિજય, છ ખંડનો દેશ.
द्दह=દ્રહ, સરોવર
सलिलाओ=નદીઓ
पिंड=પિંડ, સંગ્રહ, સમૂહ
एसिं=એ ૧૦ પદાર્થોનો
होइ=છે
संघयणी=સંગ્રહણી

ગાથાર્થઃ—ખંડ, યોજન, ક્ષેત્ર, પર્વતો, કૂટ તથા તીર્થ, શ્રેણિઓ, વિજયો, સરોવરો અને નદીઓ એ ૧૦ પદાર્થોનો સંગ્રહ (આ પ્રકરણમાં કહેવાનો છે માટે આ ગ્રંથનું નામ) તે સંગ્રહણી પ્રકરણ કહેવાય છે. ॥૨॥ (એ ૧૦ પદાર્થો તે આ પ્રકરણમાં ૧૦ દ્વાર તરીકે જાણવાં).

વિશેષાર્થઃ—એ ખંડ આદિ ૧૦ પદાર્થોનું કિંચિત્ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે—

૧ खंड—ભરતક્ષેત્ર અથવા ઐરાવત ક્ષેત્ર જેવડો વિભાગ તે +ખંડ. તેવા કેટલા ખંડપ્રમાણનો આ જંબૂદ્વીપ છે? તે કહેવાશે.(સંક્ષિપ્ત ઉત્તર—૧૯૦ ખંડપ્રમાણનો).

૨ योजन—૧ યોજન લાંબો અને ૧ યોજન પ્હોળો એવો ભૂમિનો સમચોરસ ટુકડો તે યોજન. જંબૂદ્વીપની ભૂમિ તેવા કેટલા સમચોરસ પ્રમાણની છે ? તે આ પ્રકરણમાં કહેવાશે. (ઉત્તર-૭૯૦૫૬૯૪૧૫૦ યોજનથી અધિક).

૩ वर्ष—વર્ષ એટલે મનુષ્યની વસતિવાળાં ક્ષેત્ર. જંબૂદ્વીપમાં તેવાં ક્ષેત્ર કેટલાં છે ? તે કહેવાશે (ઉત્તર-૭)

૪ पर्वत—જંબૂદ્વીપમાં પર્વતો કેટલા છે ? તે કહેવાશે (ઉત્તર-૨૬૯).

૫ कूट—પર્વતનાં શિખરો તે ગિરિકૂટ, અને ભૂમિ ઉપર રહેલા શિખરની આકૃતિવાળા પર્વત તે ભૂમિકૂટ. તે જંબૂદ્વીપમાં કેટલા છે તે કહેવાશે. (ઉત્તર-૪૬૭ અને ૫૮)

૬ तीर्थ—જેને જીતવા માટે ચક્રવર્તિઓને અને વાસુદેવોને જળમાં ઉતરવું પડે છે, એવાં જળમાં રહેલાં દેવસ્થાનો તે તીર્થ કહેવાય. તેવાં તીર્થ આ જંબૂદ્વીપમાં કેટલાં છે? તે કહેવાશે (ઉત્તર-૧૦૨)

૭ श्रेणि—વૈતાઢ્ય પર્વતો ઉપર રહેલી વિદ્યાધરોના નગરની પંક્તિઓ તથા સૌધર્મેન્દ્ર અને ઈશાનેન્દ્રના લોકપાલના આભિયોગિક (સેવક) દેવોના નગરની પંક્તિઓ તે શ્રેણિ કહે-

---

+ અહિં ભરત જેવડો ખંડ તે ભરતક્ષેત્રની પ્હોળાઇ જેવડો જાણવો, પરન્તુ ભરતક્ષેત્રની લંબાઈ જેવડો ખંડ ન જાણવો.

વાય. જંબૂદ્વીપમાં તેવી શ્રેણિઓ કેટલી છે તે કહેવાશે (ઉત્તર–૬૮ અને ૬૮ કુલ ૧૩૬).

૮ વિજય—ચક્રવર્તિઓને જીતવા યોગ્ય ૬–૬ ખંડવાળાં ક્ષેત્ર તે વિજય. જંબૂદ્વીપમાં તેવાં વિજયક્ષેત્ર કેટલાં છે તે કહેવાશે. (ઉત્તર—૩૪).

૯ દ્રહ—દ્રહ એટલે સરોવર તે જંબૂદ્વીપમાં કેટલાં છે? તે કહેવાશે (ઉત્તર—૧૬).

૧૦ નદી—જંબૂદ્વીપમાં સર્વ નદીઓ કેટલી હોય? તે કહેવાશે (ઉત્તર—×૧૪૫૬૦૦૦). ॥ ૨ ॥

અવતરણઃ—પૂર્વગાથામાં કહેલાં ૧૦ દ્વારોમાંથી પ્રથમ ખંડદ્વાર અહિં ત્રીજી ચોથી અને પાંચમી એ ત્રણ ગાથાઓવડે કહેવાશે, ત્યાં પ્રથમ જંબૂદ્વીપ કેટલા ખંડ પ્રમાણનો છે? અને તે કેવી રીતે? તે સંબંધ આ ત્રીજી ગાથામાં કહે છે:—

णउअसयं खंडाणं, भरहपमाणेण भाइए लक्खे
अहवा णउअसयगुणं, भरहपमाणं हवइ लक्खं ॥ ३ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

नवति(त्यधिक) शतं खंडानां, भरतप्रमाणेन भाजिते लक्षे
अथवा नवति (त्यधिक) शतगुणं, भरतप्रमाणं भवति लक्षं ॥ ३ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

लक्खे भरह पमाणेणं भाइए, णउअ सयं खंडाणं
अहवा भरह पमाणं णउय सय गुणं लक्खं हवइ ॥ ३ ॥

× એ ૧૪૫૬૦૦૦ નદીઓમાં ભરત–ઐરવત ક્ષેત્રમાંની કુલ ૫૬૦૦૦ પરિવાર નદીઓ અશાશ્વતી છે, અને શેષ સર્વ નદીઓ શાશ્વતી છે. ભરત ઐરાવતની બે બે મહાનદી તો શાશ્વતીજ છે. શેષ ૯ પદાર્થોની કુલ સંખ્યા શાશ્વત છે.

નિર્જરવા સાથે આહારક શરીર યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી આહારક શરીર બનાવે તે.

૭ કેવલિ સમુદ્ઘાત—જે કેવલિ ભગવંતને નામ ગોત્ર અને વેદનીય એ ૩ કર્મની સ્થિતિ જો પોતાના આયુષ્ય કર્મની સ્થિતિથી અધિક ભોગવવી બાકી રહી હોય તો તે ત્રણે કર્મની સ્થિતિ આયુષ્ય જેટલી તુલ્ય બનાવવા માટે પોતાના આત્મપ્રદેશોને શરીર બહાર કાઢી પહેલે સમયે લોકના નીચેના છેડાથી ઉપરના છેડા સુધી ૧૪ રજ્જુ પ્રમાણ ઉંચો અને સ્વદેહ પ્રમાણ જાડો આત્મપ્રદેશોનો દંડાકાર રચી, બીજે સમયે ઉત્તરથી દક્ષિણ (અથવા પૂર્વથી પશ્ચિમ) લોકાન્તસુધી કપાટ આકાર બનાવી, ત્રીજે સમયે પૂર્વથી પશ્ચિમ (અથવા ઉત્તરથી દક્ષિણ) બીજો કપાટ આકાર બનાવવાથી મંથાન આકાર (ચાર પાંખવાળા રવૈયાનો આકાર) બનાવી, ચોથે સમયે ચાર આંતરા પૂરી (તે કેવલિ ભગવાનનો આત્મા) સંપૂર્ણ લોકાકાશમાં વ્યાપ્ત થઇ જાય. ત્યાર બાદ પાંચમે સમયે આંતરાના આત્મપ્રદેશો સંહરી, છઠ્ઠે સમયે મંથાન(ની બે પાંખ)ના આત્મપ્રદેશો સંહરી, સાતમે સમયે કપાટ સંહરી, આઠમે સમયે દંડ સંહરી પૂર્વવત્ સંપૂર્ણ દેહસ્થ થાય તે કેવલિ સમુદ્ઘાત. એમાં પૂર્વોક્ત ૩ કર્મનો પ્રબલ (ઉદીરણાદ્વારા નહિ પણ) અપવર્તના દ્વારા વિનાશ થાય છે.

એ પ્રમાણે ૧ કેવલિ સમુદ્ઘાત ૮ સમયનો છે અને શેષ ૬ સમુદ્ઘાત અન્તર્મુહૂર્ત કાળના છે. કષાય સમુદ્ઘાતમાં નવા કષાય કર્મપ્રદેશોનું અધિક ગ્રહણ અને પ્રાચીન કષાય કર્મનો (ગ્રહણઅપેક્ષાએ) અલ્પ વિનાશ છે. ૧-૩-૭ સમુદ્ઘાતમાં પૂર્વ કર્મનો વિનાશ છે, પણ નવું કર્મગ્રહણ નથી, અને ૪-૫-૬ સમુદ્ઘાતમાં પૂર્વોપાર્જિત કર્મનો વિનાશ છે, અને નવાં કર્મનું ગ્રહણ નથી પરન્તુ શરીર યોગ્ય પુદ્ગલોનું ગ્રહણ છે. તથા ૧-૨-૩ સમુદ્ઘાત જાણી જોઇને બુદ્ધિપૂર્વક કરી શકાતા નથી, પરન્તુ સ્વાભાવિક થાય છે તેથી अनाभोगिक (ઉપયોગ રહિત પણે થનારા) છે, અને શેષ ચારે સમુદ્ઘાત બુદ્ધિ પૂર્વક જાણી જોઇને કરાય છે માટે आभोगिक છે. તથા વેદના કષાય અને મરણ સમુદ્ઘાત દરેક વેદનાદિ પ્રસંગે (તે તે સમુ૦) હોય એવો નિયમ નથી, તેમજ દરેક કેવલિને કેવલિ સમુદ્ઘાતનો પણ નિયમ નથી, પરન્તુ વૈક્રિય આદિક ૩ ની રચનામાં તો વૈક્રિયાદિ ૩ સમુદ્ઘાત અવશ્ય હોય છે.

શબ્દાર્થ:—

णउअ=નેવું અધિક
सयं=સો
खंडाणं=ખંડ
भरह=ભરતના
पमाणेण=પ્રમાણવડે
भाइए=ભાગ્યે છતે, ભાગતાં,
लक्खे=એક લાખ (યોજન) ને
अहवा=અથવા
नउअसय= એક સો નેવું (વડે)
गुणं=ગુણેલું, ગુણતાં
भरह=ભરતક્ષેત્રનું (ના)
पमाण=પ્રમાણ, પ્રમાણને
हवइ=થાય છે.
लक्खं=એક લાખ યોજન.

ગાથાર્થ:—ભરતના પ્રમાણવડે (=૫૨૬ યોજન ૬ કળાવડે), જંબૂદ્વીપના ૧ લાખ યોજન (વિસ્તાર) ને ભાગતાં ૧૯૦ ખંડ-વિભાગ આવે છે. અથવા ભરતના પ્રમાણને ૧૯૦ વડે ગુણતાં (પણ) ૧ લાખ યોજન પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૩ ॥

વિશેષાર્થ—આ જંબૂદ્વીપમાં સર્વથી ન્હાનામાં ન્હાનાં ક્ષેત્ર ભરતક્ષેત્ર અને ઐરાવતક્ષેત્ર એ ૨ છે, અને તે ૫૨૬ યોજન ૬ ક[1]ળા પ્રમાણનાં છે. ત્યાં જંબૂદ્વીપ કેવડો મોટો છે? તે એ ન્હાનામાં ન્હાનાં ક્ષેત્રની ઉપમાથી અહિં સમજાવવાનો છે, માટે જંબૂદ્વીપને ભરતક્ષેત્ર અથવા ઐરાવતક્ષેત્રમાંના કોઈપણ એક ક્ષેત્ર સાથે અહિં સરખાવ્યો છે, અને તે સરખામણીમાં જંબૂદ્વીપને ૧૯૦ ખંડ જેવડો એટલે ૧૯૦ ભરતક્ષેત્ર જેવડો મોટો કહ્યો છે. હવે તે કેવી રીતે? તેનું કારણ ગાથામાં કહે છે કે—જંબૂદ્વીપનો વિસ્તાર ૧ લાખ યોજન છે, અને ભરતક્ષેત્રનું પ્રમાણ ૫૨૬ યોજન ૬ [1]કળા છે, તેથી તે ૧ લાખ યોજનને ૫૨૬ યોજન ૬ કળાવડે [2]ભાગીએ તો જંબૂદ્વીપ ૧૯૦ ખંડ પ્રમાણનો થાય છે. અથવા બીજી રીતે વિચાર કરીએ તો ભરતક્ષેત્રના વિસ્તારને (પ્રમાણને) ૧૯૦થી [3] ગુણીએ તો ૧ લાખ યોજન આવે છે, માટે ખાત્રી થાય છે કે જંબૂદ્વીપ ભરતક્ષેત્ર જેવડા ૧૯૦ ખંડ પ્રમાણનો છે. ॥ ૩ ॥

---

૧ એક યોજનનો ૧૯મો ભાગ તે કળા છે, માટે એક યોજનના ૧૯ ભાગ કરીએ તેવા ૬ ભાગ તે ૬ કળા કહેવાય.

૨ અહિં ભાગાકાર કરવાની સુગમતા માટે પ્રથમ ૫૨૬ યોજન ૬

अवतरणः—પૂર્વગાથામાં જંબૂદ્વીપ ૧૯૦ ખંડ પ્રમાણનો કહ્યો, ત્યાં જંબૂદ્વીપમાં કયું સ્થાન કેટલા ખંડ પ્રમાણનું છે? તે દર્શાવવા પૂર્વક પણ ૧૯૦ ખંડ સંપૂર્ણ કહેવાય છે. જંબૂદ્વીપના ૧૯૦ ખંડ જાણવાની આ ત્રીજી રીતિ.

***अहवेगखंड भरहे, दो हिमवंते अ हेमवइ चउरो**
अट्ठ महाहिमवंते, सोलस खंडाइं हरिवासे ॥ ४ ॥

કળાની સર્વ કળા કરવી અને ૧૯૦ યોજનની પણ કળા કરવી અને ત્યાર બાદ ભાગાકાર કરવો. ત્યાં પ્રથમ પર૬ યોજનની કળાઓ કરવાને પર૬ને ૧૯ વડે ગુણતાં (પર૬×૧૯=) ૯૯૯૪ કળા આવી. તેમાં પ્રથમની ૬ કળા મેળવતાં ૧૦૦૦૦ (દશ હજાર) કળા ભરતક્ષેત્રનું પ્રમાણ આવ્યું. ત્યાર બાદ જંબૂદ્વીપ ૧ લાખ યોજનનો છે તેની કળા કરવાને ૧ લાખને ૧૯ વડે ગુણતાં (૧૦૦૦૦૦× ૧૯=) ૧૯૦૦૦૦૦ (ઓગણીસ લાખ) કળા આવી તેને ભરતક્ષેત્રની ૧૦૦૦૦ કળા વડે ભાગતાં ૧૯૦ જવાબ આવ્યો, માટે ભરતક્ષેત્રથી જંબૂદ્વીપ ૧૯૦ ગણો મોટો થયો.

અંક સ્થાપના આ પ્રમાણે—

પર૬ યોજન	—૬ કળા	૧૯)૧૧૪૦(૬૦
× ૧૯૦	—૧૯૦	૧૧૪૦
=૯૯૯૪૦	—૧૧૪૦	૦૦૦૦
યોજન	કળા	

૯૯૯૪૦ યોજન
+૬૦ યોજન

૧૦૦૦૦૦ યોજનનો જંબૂદ્વીપ થયો.

—સૂચના—

અહિં × એ ગુણાકારનું ચિન્હ, + એ સર્વાળાનું ચિન્હ — એ બાદબાકીનું અથવા અધિકનું ચિન્હ, ÷ એ ભાગાકારનું ચિન્હ, = એ જવાબનું ચિન્હ આ પ્રકરણના ગણિતમાં પ્રસંગે પ્રસંગે આવશે માટે ધ્યાનમાં રાખવું.

* વર્તમાનમાં अहविगखंडे भरहे એવો પાઠ પ્રસિદ્ધ છે, પરન્તુ જંબૂ૦ સંગ્ર૦ વૃત્તિના આધારે अहवेग खंड भरहे પાઠ છે.

वत्तीसं पुण निसढे, मिलिया तेसट्ठि वीयपासेऽवि
चउसट्ठी उ विदेहे, तिरासिपिंडे उ णउअसयं ॥ ५ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

अथवैकखंडं भरते, द्वे हिमवति च हैमवते चत्वारः
अष्टौ महाहिमवंते, षोडश खंडानि हरिवर्षे ॥ ४ ॥

द्वात्रिंशत् पुनर्निषधे, मिलितास्त्रिषष्टिर्द्वितीयपार्श्वेऽपि
चतुःषष्टिस्तु विदेहे, त्रिराशिपिंडे तु नवति (त्यधिक)शतं ॥५॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

अहवा भरहे एग खंड, हिमवंते दो अ हेमवइ चउरो
महाहिमवंते अट्ठ, हरिवासे सोलस खंडाइं ॥ ४ ॥

पुण निसढे वत्तीसं, मिलिया तेसट्ठि वीय पासे अवि
उ विदेहे चउसट्ठी, तिरासि पिंडे उ णउय सयं ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ ૪ થી ગાથાનો.

अहव=અથવા
एग=એક
खंड=ખંડ
भरहे=ભરતક્ષેત્રમાં (ના)
दो=બે ખંડ
हिमवंते=હિમવંત પર્વતમાં(ના)
अ=અને
हेमवइ=હિમવંતક્ષેત્રમાં (ના)
चउरो=ચાર ખંડ
अट्ठ= ૮ ખંડ
महा हिमवंते=મહાહિમવંત પર્વતમાં (ના)
सोलस=સોલ
खंडाइं=ખંડ
हरिवासे=હરિવર્ષક્ષેત્રમાં

શબ્દાર્થ ૫ મી ગાથાનો.

वत्तीसं=બત્રીસખંડ
पुण=વળી
निसढे=નિષધપર્વતમાંના
मिलिया=સર્વ મળીને
तेसट्ठी=ત્રેસઠ ખંડ
वीय=બીજી-સ્હામી
पासे=બાજુએ
अवि=પણ
चउसट्ठी=ચોસઠ ખંડ
उ=વળી
विदेहे=મહાવિદેહક્ષેત્રમાં(ના)
ति=ત્રણ
राशि=રાશિ, અંકસમૂહ
पिंडे=એકઠા કરતાં
उ=વળી (અથવા છંદ-પૂર્તિ માટે)
णउअसयं=એકસો નેવું

ગાથાર્થઃ—અથવા ભરતક્ષેત્રમાં (ભરતક્ષેત્રનો) ૧ ખંડ, ક્ષુલ્લ (લઘુ) હિમવંતપર્વતના ૨ ખંડ, તથા હિમવંત ક્ષેત્રના ૪ ખંડ, મહાહિમવંત પર્વતના ૮ ખંડ, હરિવર્ષ ક્ષેત્રના ૧૬ ખંડ ॥૪॥ વળી નિષધપર્વતના ૩૨ ખંડ, એ પ્રમાણે સર્વ મળીને ૬૩ ખંડ (જેમ એક બાજુના ગણ્યા તેમ) બીજી સ્હામી બાજુએ પણ (૬૩ ખંડ છે), તથા મહાવિદેહ ક્ષેત્રના ૬૪ ખંડ છે તેથી એ ત્રણે રાશિને (૬૩+૬૩+૬૪ ને) એકત્ર કર્યાથી ૧૯૦ ખંડ (પ્રમાણનો જંબૂદ્વીપ) થાય છે. ॥૫॥ इति १ खंड द्वारम् ॥

વિશેષાર્થઃ—ગાથાર્થમાં કહ્યા પ્રમાણે ત્રીજી રીતે પણ જંબૂદ્વીપ ૧૯૦ ખંડ પ્રમાણનો ગણ્યો. ત્યાં ભરતક્ષેત્ર તરફના ૬૩ ખંડ ગાથામાં (અથવા ગાથાર્થમાં) ગણ્યા છે, અને સ્હામી બાજુના ૬૩ ખંડ નામપૂર્વક નથી ગણ્યા તે આ પ્રમાણે— [1]ઐરાવતક્ષેત્ર ૧ ખંડપ્રમાણનો, શિખરી પર્વત ૨ ખંડ પ્રમાણનો, હિરણ્યવંતક્ષેત્ર ૪ ખંડ પ્રમાણનું, રૂક્મિપર્વત ૮ ખંડ પ્રમાણનો, રમ્યક્ક્ષેત્ર

૧ અહિં અનુક્રમે ગણતાં ક્ષેત્ર અને પર્વતો બન્ને બાજુએ જંબૂદ્વીપમાં જે ક્રમથી રહ્યા છે તે ક્રમ પૂર્વકજ ગણેલા છે, અને એ ક્ષેત્રો તથા પર્વતો એટલા એટલા ખંડ પ્રમાણનાજ પ્હોળાઇવાળા છે એમ જાણવું, કારણ કે ખંડનું પ્રમાણ લંબાઇના ધોરણપર નથી પરન્તુ પ્હોળાઇના ધોરણપર છે

૧૬ ખંડ પ્રમાણનું અને નીલવંતપર્વત ૩૨ ખંડ પ્રમાણનો, એ પ્રમાણે ઐરવતક્ષેત્ર તરફના અનુક્રમે (૧+૨+૪+૮+૧૬+૩૨=) ૬૩ ખંડ થયા, માટે બે બાજુના ૬૩+૬૩ ખંડમાં મધ્યવર્તી (મધ્યમાં રહેલા) મહાવિદેહના ૬૪ ખંડ મેળવતાં ૧૯૦ ખંડ પ્રમાણનો આ જંબૂદ્વીપ છે. ॥ ૪ ॥ ॥ ૫ ॥ इति १ खंडद्वारम् ॥

अवतरण—પૂર્વે પ્હેલું ખંડદ્વાર કહ્યા બાદ હવે આ ૬-૭-૮-૯-૧૦ એ પાંચ ગાથાઓ વડે બીજું ક્ષેત્રફળ રૂપ योजनद्वार કહેવાય છે ત્યાં ક્ષેત્રફળનો યોજન કેવા પ્રકારનો ગણવાનો છે? અને તે ક્ષેત્રફળના યોજન કયા પ્રકારના ગણિતથી ગણી શકાય છે ? તે બે વાત આ ૬ ઠ્ઠી ગાથામાં દર્શાવે છે—

जोयणपरिमाणाइं, समचउरंसाइं इत्थ खंडाइं
लख्कस्स य परिहीए, तप्पायगुणे य ×हुंतेव ॥६॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

योजनप्रमाणानि समचतुरस्राण्यत्र खंडानि
लक्षस्य च परिधेस्तत्पादगुणिते च भवन्त्येव ॥ ३ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

इत्थ जोयण · परिमाणाइं समचउरंसाइं खंडाइं
य लख्खस्स परिहीए त प्पाय गुणे हुंति एव ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ

जोयण=એક યોજનના
परिमाणाइं=પ્રમાણવાળા
समचउरंसाइं=સમચોરસ
इत्थ=અહિં -જંબૂદ્વીપમાં
खंडाइं=ખંડ, જમીનના કકડા
लख्कस्स=લાખયોજનના
य=અને

परिहीए=પરિધિને
त=તે (લાખયોજન) ના
प्पाय=ચોથાભાગ વડે
गुणे=ગુણાકાર કર્યે છતે
य=(છંદપૂર્તિ માટે)
हुंति=થાય
एव=જ

× हुंतेवને સ્થાને તે हुंति પણ પાઠ છે.

ગાથાર્થઃ—આ જંબૂદ્વીપના એકેક યોજનના પ્રમાણવાળા સમચોરસ ખંડ (કેટલા થાય? એમ જાણવું) તે योजनद्वार એટલે क्षेत्रफल द्वार કહેવાય, અને તે (જંબૂદ્વીપના વિસ્તારરૂપ) ૧ લાખ યોજનના પરિધિને લાખના ચોથા ભાગ વડે ગુણતાંજ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૬॥

विशेषार्थः—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે.

अवतरणः—પૂર્વ ગાથામાં "લાખયોજનના પરિધિને લાખ યોજનના ચોથા ભાગે ગુણતાં જંબૂદ્વીપના સમચોરસ યોજનનું ગણિતપદ પ્રમાણ આવે" એમ કહ્યું, ત્યાં લાખ યોજનનો અગર ગમે તેટલા વ્યાસવાળી ગોળ વસ્તુનો પરિધિ (=ઘેરાવો) કેવી રીતે કાઢવો? તેની રીત પણ આ ૭ મી ગાથામાં દર્શાવે છે—

विक्खंभवग्गदहगुण—करणी वट्टस्स परिरओ होइ
विक्खंभपायगुणिओ, परिरओ तस्स गणियपयं ॥ ७॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

विष्कंभवर्गदशगुणकरणिवृत्तस्य परिरयो भवति
विष्कंभपादगुणितः परिरयस्तस्य गणितपदम् ॥ ७ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

विक्खंभ वग्ग दह गुण करणी वट्टस्स परिरओ होइ
परिरओ विक्खंभ पाय गुणिओ तस्स गणियपयं ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ:—

विक्खंभ=વિષ્કંભના (વ્યાસના)
वग्ग=વર્ગને
दह=દશવડે
गुण=ગુણકાર કરી
करणी=વર્ગમૂળ કરતાં
वट्टस्स=વૃત્ત (ગોળ) વસ્તુનો
परिरओ=પરિધિ(ઘેરાવો)
होइ=થાય છે
विक्खंभ=વિષ્કંભના
पाय=ચોથાભાગવડે
गुणिओ=ગુણેલો, ગુણતાં
परिरओ=પરિધિ, પરિધિને
तस्स=તે વૃત્ત પદાર્થનું
गणियपयं=ગણિતપદ, ક્ષેત્રફળ

ગાથાર્થઃ—(વૃત્ત પદાર્થના) વ્યાસનો વર્ગ કરી (તે વર્ગને) ૧૦ વડે ગુણીને તેનું વર્ગમૂળ કાઢે તો તે વૃત્તપદાર્થનો પરિધિ આવે છે, અને તે પરિધિને પુનઃ વિષ્કંભના—વ્યાસના ચોથા ભાગ વડે ગુણે તો તે વૃત્ત પદાર્થનું ગણિતપદ (=ક્ષેત્રફળ) આવે છે ॥ ૭ ॥

વિશેષાર્થઃ—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે, પરન્તુ વ્યાસ આદિ શબ્દના અર્થ આ પ્રમાણે.

સૂચના (ગણિતની પરિભાષા સંબંધિ).

આ પ્રકરણમાં વારંવાર ગણિતપરિભાષાના જે શબ્દો આવે છે તે શબ્દોનો ભાવાર્થ અહિં પ્રથમથીજ સમજી લેવો યોગ્ય છે—

विष्कंभ—વૃત્ત (ગોળ) પદાર્થની લંબાઇ અને પ્હોળાઇ બન્ને સરખીજ હોય છે, તે સરખી લંબાઈ પ્હોળાઇને विष्कंभ, व्यास અથવા वृत्तविष्कंभ કહેવામાં આવશે, અને ચોરસ વસ્તુની કેવળ પ્હોળાઈનેજ વિષ્કંભ કહેવામાં આવે છે પરન્તુ લંબાઇને નહિં.

वर्ग—બે સરખી સંખ્યાનો ગુણાકાર તે વર્ગ કહેવાય. જેમ ૪ નો વર્ગ (૪ × ૪ =) ૧૬. અથવા ૨૫ નો વર્ગ (૨૫×૨૫) ૬૨૫.

करणि (वर्गमूळ)—કોઇપણ સંખ્યા કઇ બે સરખી સંખ્યાના ગુણાકાર જેટલી છે ? એવી તેની મૂળ સંખ્યા શોધી કાઢવાની રીતિ અથવા તે મૂળ સંખ્યા તે વર્ગમૂળ કહેવાય. જેમ ૨૫૬ નું વર્ગમૂળ ૧૬ છે, કારણ કે ૧૬ ને ૧૬ વડે ગુણતાં ૨૫૬ આવે છે માટે. સિદ્ધાન્તમાં વર્ગમૂળનું નામ करणी કહ્યું છે.

गणितपद (=क्षेत्रफळ)—કોઇપણ માપ કેટલા સમચોરસ પ્રમાણનું ? છે તે શોધી કાઢવાની રીત અથવા તે જવાબ બન્ને ગણિતપદ અથવા ક્ષેત્રફળ કહેવાય. જેમ ૧૦ ફુટ પ્હોળા અને ૧૦ ફુટ લાંબા એવા પત્થરમાંથી (૧ ફુટ લાંબા અને ૧ ફુટ પ્હોળા એવા સમચોરસ ફુટવાળા કેટલા કકડા નીકળે ? ઉત્તર-(૧૦×૧૦ =)૧૦૦ કકડા નીકળે. તથા ૧૦ ફુટ વ્યાસવાળા ગોળ પત્થરમાંથી સમચોરસ ફુટના કેટલા કકડા નીકળે ? ઉત્તર-(દશનો પરિધિ સાધિક ૩૧॥ × દશનો ચોથો ભાગ ૨॥=) ૭૯ લગભગ કકડા નીકળે.

परिधि—વૃત્ત (ગોળ) પદાર્થનો ઘેરાવો અથવા છેલ્લી કિનારી તે परिधि અથવા परिघ કહેવાય.

त्रिज्या—વ્યાસનો અર્ધભાગ (= વર્તુલના મધ્યબિંદુથી પર્યન્તભાગ સુધીની=પરિધિ સુધીની રેખા.)

गणितचिन्ह— × ગુણાકારનું, + સરવાળાનું,—બાદબાકીનું અથવા અધિકનું, ÷ ભાગાકારનું, અને = આ ચિન્હ જવાબનું જાણવું.

अवतरणः—આ જંબૂદ્વીપ કેટલા સમચોરસ યોજનનો છે? તે જાણવાને પૂર્વ ગાથામાં સર્વ વૃત્ત-વર્તુલ પદાર્થોનો પરિધિ ઉપજાવવાની રીત દર્શાવી, હવે તે રીતિ પ્રમાણે ગણિત કરતાં આ જંબૂદ્વીપ જે ૧ લાખ યોજન વ્યાસવાળો છે તેનો પરિધિ કેટલો થાય? તે સ્પષ્ટ રીતે અંક પૂર્વક આ ગાથામાં દર્શાવે છે—

परिही तिलक्ख-सोलस-सहस्स दो य सय सत्तवीसहिय
कोसतिगट्ठावीसं, धणुसय तेरंगुलद्धहियं ॥ ८ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

परिधिस्त्रिलक्षाः षोडशसहस्राः द्वे च शते सप्तविंशत्यधिके
क्रोशत्रयमष्टाविंशं धनुःशतं त्रयोदशांगुलमर्द्धाधिकम् ॥ ८ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

परिही ति लक्ख सोलस सहस्स य दो सय सत्तवीस अहिया
तिग कोस सय अट्ठावीसं धणु अद्ध अहियं तेर अंगुल ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થઃ—

परिही=પરિધિ
ति लक्ख=ત્રણ લાખ
सोलस=સોળ
सहस्स=હજાર
दो=બે
सय=સો
सत्तवीस=સત્તાવીસ (યોજન)
अहिया=અધિક
कोस=ગાઉ
तिग=ત્રણ
अट्ठावीसं=અઠ્ઠાવીસ (એકસો અઠ્ઠાવીસ).
धणुसय=સો ધનુષ્
तेर=તેર
अंगुल=આંગળ
अद्ध=અર્ધ આંગળ
अहिय-અધિક

गाथार्थ—જંબૂદ્વીપનો પરિધિ ત્રણ લાખ સોળ હજાર બસો સત્તાવીસ અધિક યોજન, ત્રણ ગાઉ એકસો અઠ્ઠાવીસ ધનુષ અને

(અર્ધ અધિક તેર એટલે) સાડાતેર અંગુલ છે. (= ૩૧૬૨૨૭ યોજન-૩ ગાઉ-૧૨૮ ધનુષ-૧૩ાા અંગુલ). ાા ૭ ાા

વિશેષાર્થઃ—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે, પરન્તુ સાતમી ગાથામાં કહેલી રીતિ પ્રમાણે જંબૂદ્વીપના પરિધિનું અંકસ્થાપના પૂર્વક અંકગણિત આ પ્રમાણે—

૧૦૦૦૦૦ જંબૂદ્વીપનો વ્યાસ } વિષ્કંભનો વર્ગ કરવા માટે
×૧૦૦૦૦૦ જંબૂદ્વીપનો વ્યાસ } (विक्खंभ वग्ग એ વચનથી.)

૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ યોજન. જંબૂ૦ના વ્યાસનો વર્ગ (દશ અબજ થયો)
×૧૦ (दह गुण)એ વચનથી ૧૦ વડે ગુણતાં)

૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ યોજન. વર્ગમૂળ કાઢવા યોગ્ય *ભાજ્ય (સો અબજ) સંખ્યા આવી.

૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ વર્ગમૂળ કાઢવા માટે આંકડા સમ[1] વિષમ કર્યા. હવે એ ભાજય સંખ્યાનું વર્ગમૂળ નીચે પ્રમાણે કરવું.

૧લો *ભાજક-૩) ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ (૩ યોજન
+૩. −૯
૨ જો ભાજક=૬,૧)૦૧,૦૦(૧ યોજન
+૧. −૬૧
૩ જો ભાજક=૬૨,૬)૩૯,૦૦(૬ યોજન
+ ૬. −૩૭૫૬
૪ થો ભાજક=૬૩૨,૨)૧૪૪,૦૦(૨ યોજન
+૨ −૧૨૬૪૪
૫ મો ,, =૬૩૨૪,૨)૧૭૫૬,૦૦(૨ યોજન
+ ૨. −૧૨૬૪૮૪

} આ જવાબના સ્થાને આવેલા જુદાજુદા ૬ આંકડાને સરખી પંક્તિમાં ગોઠવતાં ૩૧૬૨૨૭ યોજન પરિધિ આવ્યો.

* જે રકમનો ભાગાકાર કરવો હોય તે રકમ भाज्य, અને જે રકમ વડે ભાજ્યને ભાગવો હોય તે રકમ भाजक, તથા આવેલો જવાબ તે भागाकार કહેવાય. ભાગાકારની સ્થાપનામાં ભાજ્ય રકમ મધ્યમાં, ભાજક રકમ ભાજ્યની જમણી બાજુએ અને ભાગાકારની (જવાબની) રકમ ભાજ્યની ડાબી બાજુએ ગોઠવાય છે.

૬ ઠ્ઠો ,, =૬૩૨૪૪;૭)૪૯૧૧૬,૦૦(૭ યોજન
+૭. -૪૪૨૭૧૨૯

૭ મો ,, =૬૩૨૪૫૪ ૪૮૪૪૭૧ યોજનના શેષ વધ્યા,
(સર્વાન્તિમ [2]ધ્રુવ ભાજક.)

હવે ગણિતમાં ૪૮૪૪૭૧ શેષ વધ્યા છે, તેથી આગળ ગાઉ-ધનુષ્-હાથ-આંગળ ઇત્યાદિક નાનાં નાનાં પ્રમાણ પણ કાઢી શકાય છે તે આ પ્રમાણે—

૪૮૪૪૭૧ વધેલા યોજનના શેષને
×૪ ચાર ગાઉનો ૧ યોજન હોવાથી (૪ વડે ગુણવા)

૬૩૨૪૫૪) ૧૯૩૭૮૮૪ (૩ ગાઉ આવ્યા.
૧૮૯૭૩૬૨

૪૦૫૨૨ ગાઉ શેષ વધ્યા.
×૨૦૦૦ બે હજાર ધનુષનો ૧ ગાઉ હોવાથી.

૬૩૨૪૫૪)૮૧૦૪૪૦૦૦(૧૨૮ ધનુષ્
-૬૩૨૪૫૪

૧૭૭૯૮૬૦
-૧૨૬૪૯૦૮

૫૧૪૯૫૨૦
-૫૦૫૯૬૩૨

૮૯૮૮૮ ધનુષ્ના શેષ વધ્યા.

---

૧ છેલ્લા આંકડાથી પ્રારંભીને ઉલટા ક્રમ પ્રમાણે વચ્ચે એકેક આંકડો છોડી દરેક ત્રીજા આંકડા ઉપર । । । આવી નિશાનીઓથી આંકડાઓને સમ વિષમ કરવાનું કારણ કે તે નિશાની સુધીનાજ આંકડાનો સાથે ભાગાકાર કરવો અથવા ભાગાકારમાં વારંવાર નીચે ઉતારવા. એમાં નિશાનીવાળો આંકડો વિષમ અને નિશાની રહિત અંક સમ કહેવાય. અહિં ત્રણ અથવા ત્રણથી વધુ આંકડાવાળી સંખ્યાનેજ સમવિષમ કરવાની જરૂર હોય છે, એક અથવા બે આંકડાવાળી સંખ્યાને નહિં.

૨ આગળ ગાઉ વિગેરે પ્રમાણો કાઢવામાં આજ ભાજક સર્વત્ર કામમાં આવે છે, માટે એ ૬૩૨૪૫૪ ધ્રુવ ભાજક કહેવાય.

॥ (૧૦) દ્રષ્ટિ ૩ ॥

જેના વડે પદાર્થોનું સત્ય અથવા અસત્ય સ્વરૂપ દ્રશ્યતે= દેખાય તે દૃષ્ટિ કહેવાય, તે દૃષ્ટિના ૩ ભેદ આ પ્રમાણે છે—

૧ મિથ્યાત્વ દ્રષ્ટિ—જેમ મદિરા પીધેલ મનુષ્ય માતાને સ્ત્રી જાણે અને સ્ત્રીને માતા જાણે એ પ્રમાણે મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મ રૂપ મદિરાના ઉન્માદથી જેનો વિવેક નાશ પામ્યો છે એવા વિવેકવિકલ (સત્યાસત્યનું સ્વરૂપ નહિ સમજનારા) જીવો સત્ (છતા) પદાર્થને અસત્ (અછતો એટલે નથી એવો) જાણે અને અસત્‌ને સત્ જાણે, ધર્મને અધર્મ જાણે અને અધર્મને ધર્મ જાણે ઇત્યાદિ રીતે વસ્તુ જે સ્વરૂપે હોય તે સ્વરૂપે ન સમજતાં વિપરીત સ્વરૂપે સમજે તે.

૨ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ—તે મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના ઉપશમથી (શાન્ત થવાથી), ક્ષયોપશમથી (ક્ષય તથા ઉપશમ થવાથી), અને ક્ષયથી (સંપૂર્ણ નાશ પામવાથી) સત્‌ને સત્ અને અસત્‌ને અસત્ એટલે વસ્તુ જેવા સ્વરૂપે છે તેવા સ્વરૂપે સમજે તે (ત્રણ પ્રકારની) સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે.

મિશ્રદ્રષ્ટિ—સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વના મિશ્રભાવ રૂપ મિશ્રમોહનીય કર્મના ઉદયથી જીવ વસ્તુતત્ત્વ સમજવામાં સંદિગ્ધ સરખો (ન સત્ય સમજે કે ન અસત્ય સમજે એવી અવસ્થાવાળો) હોય, અર્થાત્ સર્વજ્ઞે કહેલા તત્ત્વ પ્રત્યે રૂચિ નહિ તેમ અરૂચિ પણ નહિ એવો હોય તે મિશ્રદૃષ્ટિ કહેવાય.

॥ (૧૧) દર્શન ૪ ॥

દર્શન એટલે સામાન્ય ઉપયોગ. આ ઘટ છે પટ છે ઇત્યાદિ સામાન્ય બોધ તે દર્શન કહેવાય. ત્યાં ચક્ષુ ઇન્દ્રિય દ્વારા વસ્તુનો વર્ણ=રૂપ દેખવાથી જે સામાન્ય ઉપયોગ થાય તે ૧ ચક્ષુદર્શન, ચક્ષુ સિવાયની શેષ ૪ ઇન્દ્રિયો અને મન દ્વારા જે સામાન્ય ઉપયોગ થાય તે ૨ અચક્ષુદર્શન. અવધિ જ્ઞાનવાળા જીવને અવધિ જ્ઞાન વડે જાણવા યોગ્ય રૂપી પદાર્થોનો જે સામાન્ય ઉપયોગ થાય તે ૩ અવધિ દર્શન, અને કેવળ જ્ઞાની જીવનો રૂપી કે અરૂપી સર્વ પદાર્થો પ્રત્યે જે સામાન્ય ઉપયોગ પ્રવર્તે તે ૪ કેવલ દર્શન. દર્શનનું બીજું નામ નિરાકાર ઉપયોગ પણ છે.

×૪ ચાર હાથનો ૧ ધનુષ્ હોવાથી.

૬૩૨૪૫૪) ૩૫૯૫૫૨ (૦ હાથ (ભાગ ન ચાલવાથી ૦ આવી).
૦૦૦૦૦૦

૩૫૯૫૫૨ હાથ શેષ વધ્યા.
×૨૪ ચોવીસ અંગુલનો ૧ હાથ હોવાથી (૨૪ વડે ગુણવા).

૧૪૩૮૨૦૮
+૭૧૯૧૦૪

૬૩૨૪૫૪)૮૬૨૯૨૪૮(૧૩।। અંગુલ
−૬૩૨૪૫૪

૨૩૦૪૭૦
−૧૮૯૭૩૬૨

૦૪૦૭૩૪૬
−૩૧૬૨૨૭

−૯૧૧૧૯ અંગુલના શેષ ¹વધ્યા.

---

૧ એ વધેલા અંગુલના શેષને આઠ આઠ ગુણા કરી વારંવાર ધ્રુવ ભાજકથી ભાગતાં પુનઃ યવ-જૂ-લીખ-વાલાગ્ર-રથરેણુ, ત્રસરેણુ ઇત્યાદિ અનુક્રમે ન્હાનાં ન્હાનાં પ્રમાણુ (માપ) પણ આવે છે, પરન્તુ અહિં મૂળ ગાથાના અનુસારે એટલુંજ ગણિત ઉપયોગી છે.

વર્ગમૂળ શોધવાની રીતિ.

ઉપર દર્શાવેલી અંક સ્થાપના પ્રમાણે ભાજ્ય રકમને સમ વિષમ કર્યા બાદ સુલટા ક્રમ પ્રમાણે (પૂર્વાનુપૂર્વીએ) જે અંક ઉપર પહેલી નિશાની આવી હોય ત્યાં સુધીના એક અથવા બે ભેગા આંકડાનો ભાગાકાર કરવો. વળી તે ભાગાકાર કોઈ એવી રકમવડે કરવો કે જે રકમનો વર્ગ જ તે એક અથવા બે આંકડામાંથી બાદ જતો હોય.

અવતરણ—જંબૂદ્વીપનું ક્ષેત્રફળ જાણવા માટે પૂર્વ ગાથાઓમાં જંબૂદ્વીપનો પરિધિ ઉપજાવવાની રીતિ તથા પરિધિ કહીને હવે તે પરિધિને વિષ્કંભના ચોથા ભાગવડે ગુણતાં (જંબૂ૦નો વિષ્કંભ ૧ લાખ યોજન હોવાથી ૨૫૦૦૦ વડે ગુણતાં) જંબૂદ્વીપનું ક્ષેત્રફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે આ બે ગાથાઓમાં અંકપૂર્વક સ્પષ્ટ દર્શાવે છે—

પુનઃ તે શોધી કાઢેલી ભાજક રકમને ભાજકના સ્થાને (ભાજ્યની જમણી બાજુ) અને જવાબના સ્થાને (ભાજ્યની ડાબી બાજુએ) પણ સ્થાપવી, પુનઃ જવાબસ્થાને આવેલી રકમ ભાજકમાં (દર વખતે) ઉમેરવી અને ભાજકનો વર્ગ તે ભાજ્યના (એક અથવા બે) આંકડામાંથી બાદ કરી દેવો, શેષ વધે તેની સાથે બીજી નિશાની સુધીના ૨ આંકડા ઉતારી સ્થાપવા, આ બીજો ભાજ્ય થયો.

તે બીજા ભાજ્યને કોઈ એવી રકમ વડે ભાગવો કે જે રકમ જવાબસ્થાને ગોઠવાઇને પુનઃ પ્રથમના ભાજક (ના સરવાળા) સાથે પણ ગોઠવાઈ ને બનેલી ભાજક રકમ સાથે તેનો (જવાબ સ્થાને ગોઠવાયલા અંકવડે) ગુણાકાર થઈ બાદ જઈ શકે (ભાજ્યમાંથી બાદ કરી શકાય). એ પ્રમાણે બીજા ભાજ્યનો ભાગાકાર થતાં જે શેષ વધ્યા હોય તેની સાથે પુનઃ ત્રીજી નિશાની સુધીના ૨ આંકડા ઉતારવા. આ ત્રીજો ભાજ્ય થયો. પુનઃ બીજા ભાજ્યના જવાબ સ્થાને આવેલો જવાબ ભાજકમાં ઉમેરી દેવો.

ત્યારબાદ બીજા ભાજ્યના ભાગાકાર માટે જે રીતે રકમ શોધી કાઢી ભાગાકાર કર્યો હતો તે રીતે ત્રીજા ભાજ્ય સાથે ભાગાકાર પણ કોઇ એવી રકમ વડે કરવો કે તે રકમ જવાબસ્થાને ગોઠવાઈ ને પુનઃ ભાજક(ના સરવાળા) સાથે પણ ગોઠવાઈ ને બનેલા ભાજક સાથે તેનો (જવાબના અંકવડે) ગુણાકાર થઇ બાદ જઇ શકે. તેની રકમ વડે ભાગાકાર કરવાથી જે શેષ વધે તેની સાથે પુનઃ ચોથી નિશાનીવાળા ૨ આંકડા ઉતારી સ્થાપવા, આ ચોથો ભાજ્ય. થયો અને ભાજકમાં પુનઃ ત્રીજા ભાજ્યનો જવાબ ઉમેરી દેવો, જેથી ચોથો ભાજક બનાવી શકાય. એ પ્રમાણે નિશાનીઓ પૂર્ણ થતા સુધી એજ પદ્ધતિ ચાલુ રાખવાથી કોઇપણ ધારેલી સંખ્યાનું વર્ગમૂળ કાઢી શકાયછે.

ઉપરના ગણિતમાં પ્હેલો ભાજ્ય ૧૦, પહેલો ભાજક ૩ અને પ્હેલો જવાબ પણ ૩ છે. બીજો ભાજ્ય ૧૦૦, બીજો ભાજક ૬૧ અને બીજો જવાબ ૧ છે ઈત્યાદિ રીતે = નિશાની વાળા ભાજક છે.) (આ બે નિ-

सत्तेव य कोडिसया; णउआ छप्पन्न सयसहस्साइं
चउणउयं च सहस्सा, सयं दिवड्ढं च साहीयं ॥९॥
गाउयमेगं पनरस–धणूसया तह धणूणि पन्नरस
सट्ठिं च अंगुलाइं, जंबूदीवस्स गणियपयं ॥१०॥

संस्कृत अनुवाद.

सप्तैव च शतानि नवतिः षट्पंचाशच्छतसहस्राणि
चतुर्नवति च सहस्राणि शतं द्वितीयार्द्धं च साधिकम् ॥९॥
गव्यूतमेकं पंचदश धनुःशतानि तथा धनूंषि पंचदश
षष्ठिश्चांगुलानि जंबूद्वीपस्य गणितपदम् ॥१०॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

सत्त सया णउआ कोडि एव य छप्पन्न सय सहस्साइं
च चउणउयं सहस्सा च दिवड्ढं सयं स अहियं ॥९॥
एगं गाउयं पनरस सया धणू तह पन्नरस धणूणि
च सट्ठि अंगुलाइं जंबूदीवस्स गणियपयं ॥१०॥

શબ્દાર્થ: (ગાથા ૯મીનો)

सत्त=સાત
एव=જ
कोडि=ક્રોડ
सया=સો
णउआ=નેવું
} સાતસો નેવું ક્રોડ

छप्पन्न=છપ્પન
सयसहस्साइं=(સો હજાર) લાખ

चउणउयं=ચોરાણુ
सहस्सा=હજાર
सयं=સો
दिवड्ढं=દોઢ
} દોઢસો.
च=અને, તથા
साहीयं=સાધિક (આગળ કહેવાતા અધિક પ્રમાણ સહિત)

શાનિઓ વચ્ચે આવેલી રકમ ભાજ્ય છે. ભાજ્યની ડાબી બાજુ આવેલા (યોજન)ના અંક તે જવાબ છે, તથા ભાજ્યોમાં નિશાની પછીની બે બે શૂન્ય ઉપરથી ઉતરીને ગોઠવાયલી છે. તેમજ દરેક ભાજકમાં, એ અર્ધ-વિરામની, આ નિશાની પછીનો એકેક આંકડો ૧–૬–૨ ઈત્યાદિ તે ભાગાકાર કરવા યોગ્ય શોધી કાઢેલો અંક છે. અને—આ નિશાનીઓ બાદ કરવા યોગ્ય રકમની છે, અને + આ નિશાની સરવાળા કરવા માટેની છે. ॥ इति वर्गमूळ–शोधन-रीतिः ॥

શબ્દાર્થઃ (ગાથા ૧૦ મીના)

गाउयं=ગાઉ	धणूणि=ધનુષ્
एगं=એક	पन्नरस=પંદર
पनरस=પંદર } પંદરસો ધનુષ	सट्ठिं=સાઠ
धणू=ધનુષ્	अंगुलाइं=આંગળ
सया=સો	जंबूदीवस्स=જંબૂદ્વીપનું
तह=તથા	गणियपयं=ગણિતપદ-ક્ષેત્રફળ

ગાથાર્થઃ—સાતસો નેવું ક્રોડ છપ્પન લાખ ચોરાણું હજાર અને દોઢસો યોજનથી અધિક (પુનઃ) એક ગાઉ પંદરસો પંદર ધનુષ અને સાઠ અંગુલ (૭૯૦૫૬૯૪૧૫૦ યોજન-૧ ગાઉ-૧૫૧૫ ધનુષ્—૬૦ અંગુલ) એટલું જંબૂદ્વીપનું ગણિત પદ-ક્ષેત્રફળ છે. ॥૯॥ ૧૦ ॥ इति २ योजनद्वारम् ॥

विशेषार्थः—ગાથાર્થમાં કહેલા જંબૂદ્વીપના ક્ષેત્રફળનો ભાવાર્થ એ છે કે—આ જંબૂદ્વીપની ભૂમિમાં એક યોજન લાંબા અને એક યોજન પ્હોળા એવા સમચોરસ ઇંટના કકડા ગોઠવીએ તો ૭૯૦૫૬૯૪૧૫૦ ગોઠવાય. પુનઃ તે ઉપરાન્ત પણ ભૂમિ વધે છે તેમાં ૧ ગાઉ પ્હોળો અને ૧ યોજન લાંબો એવો [1]લંબચોરસ ૧ જ કકડો. પુનઃ તે ઉપરાન્ત વધેલી ભૂમિમાં ૧૫૧૫ ધનુષ્ પ્હોળો અને ૧ યોજન લાંબો એવો ૧ લંબચોરસ કકડો સમાય છે, અને તે ઉપરાન્ત પણ વધેલી ભૂમિમાં ૬૦ અંગુલ પ્હોળો અને એક યોજન લાંબો કકડો ગોઠવાય. એટલા કકડાઓથી જંબૂદ્વીપની સંપૂર્ણ ભૂમિ ગોઠવાઈ રહે છે. એ ક્ષેત્રફળનું અંકગણિત કેવી રીતે છે? તેની (અંકપૂર્વક) સ્થાપના (૬ ટ્ઠી ગાથામાં કહેલા રીતિ પ્રમાણે) આ રીતે છે—

યોજન	ગાઉ	ધનુષ્	અંગુલ
૩૧૬૨૨૭	૩	૧૨૮	૧૩॥

પરિધિ છે તેને (૧૦૦૦૦૦ યોજન વ્યાસના ચોથા ભાગ) ૨૫૦૦૦ વડે એ ચારે અંકરાશિને અનુક્રમે ગુણવા જોઇએ તે ગુણાકાર આ પ્રમાણે—

---

૧ પ્રશ્નઃ—યોજનોમાં સમચોરસ કકડા ગોઠવ્યા, અને અહિં ગાઉ ધનુષ્ અને અંગુલમાં લંબચોરસ કકડા કેમ? ૧ ગાઉ લાંબો ૧ ગાઉ પ્હોળો એવો સમચોરસ ૧ કકડો તથા ૧ ધનુષ્ લાંબો ૧ ધનુષ્ પ્હોળો એવા સમચોરસ ૧૫૧૫ કકડા, અને ૧ અંગુલ લાંબો ૧ અંગુલ પ્હોળો એવા સમચોરસ

૩૧૬૨૨૭ યોજન	૩ ગાઉ	૧૨૮ ધનુષ્
×૨૫૦૦૦	×૨૫૦૦૦	×૨૫૦૦૦
=૭૯૦૫૬૭૫૦૦૦ યોજન	=૭૫૦૦૦ ગાઉ	=૩૨૦૦૦૦૦ ધનુષ્

૧૩ાા અંગુલ
×૨૫૦૦૦
=૩૩૭૫૦૦ અંગુલ

આ રીતે ગુણાકાર થયા બાદ અંગુલના ધનુષ્ કરવા માટે અંગુલને (૯૬ અંગુલનો ૧ ધનુષ્ હોવાથી) ૯૬ વડે ભાગવા, અને ભાગાકાર કરવાથી જે ધનુષ્ આવે તે ૩૨૦૦૦૦૦ ધ૦ માં ઉમેરી તે ધનુષ્ના અંકને (૨૦૦૦ ધ૦ નો ૧ ગાઉ હોવાથી) ૨૦૦૦ વડે ભાગવા. જે ગાઉ આવે તેને ૭૫૦૦૦ ગાઉમાં ઉમેરી તેના યોજન કરવા માટે ૪ વડે ભાગવા. જે યોજન આવે તે પ્હેલા ગુણાકારના યોજનમાં ઉમેરવા તે આ પ્રમાણે—

અંગુલ
૯૬)૩૩૭૫૦૦(૩૫૧૫ ધનુષ્ થયા.
૨૮૮
૪૯૫
૪૮૦
૧૫૦
૯૬
૫૪૦
૪૮૦
૬૦ અંગુલ (શેષ રહ્યા).

૩૨૦૦૦૦૦ ધનુષ્માં
+ ૩૫૧૫ ધનુષ્ મેળવતાં
=૩૨૦૩૫૧૫ ધનુષ્ આવે તેને ૨૦૦૦ વડે ભાગવા.

ધનુષ્
૨૦૦૦)૩૨૦૩૫૧૫(૧૬૦૧ ગાઉ થયા.
૨૦૦૦
૧૨૦૩૫
૧૨૦૦૦
૩૫૧૫
૨૦૦૦
૧૫૧૫ ધનુષ્ (શેષ રહ્યા).

૭૫૦૦૦ ગાઉમાં
+૧૬૦૧ ગાઉ મેળવતાં
=૭૬૬૦૧ ગાઉ થયા, તેના યોજન બનાવવા માટે ૪ વડે ભાગવા.

૪)૭૬૬૦૧ ગાઉ(૧૯૧૫૦ યોજન થયા.
 ૪
 ——
 ૩૬
 ૩૬
 ——
 ૦૬
 ૪
 ——
 ૨૦
 ૨૦
 ——
 ૦૧
 ૦
 ——
 ૧ ગાઉ (શેષ રહ્યો).

૭૯૦૫૬૭૫૦૦૦ યો૦
+૧૯૧૫૦ યો૦
——
=૭૯૦૫૬૯૪૧૫૦ યોજન આવ્યા.

	યોજન	ગાઉ	ધનુષ	અંગુલ	
એ રીતે	૭૯૦૫૬૯૪૧૫૦	—૧	—૧૫૧૫	—૬૦	જંબૂદ્વીપનું

[1]ક્ષેત્રફળ છે ॥ ૯ ॥ ૧૦ ॥ इति २ योजनद्वारम् ॥

अवतरण—પૂર્વ ગાથાઓમાં જંબૂદ્વીપના ૧૦ પદાર્થો (દ્વાર) માંના ૨ પદાર્થનું (દ્વારનું) વર્ણન કરીને હવે આ ગાથાના પ્હેલા ચરણમાં ૩જું ક્ષેત્રદ્વાર કહીને બીજા ચરણથી સંપૂર્ણ ૧૨ મી ગાથા સુધી (ની ૧॥ ગાથા)માં ૪ થું પર્વત દ્વાર કહેવાય છે.

---

૬૦ કકડા એ પ્રમાણે કેમ ન હોય?

ઉત્તરઃ—ક્ષેત્રફળની ગણિતરીતિજ એ પ્રકારની છે, તે ગણિતના જાણકાર પાસેથી સમજવા યોગ્ય છે. અહિં તેની વિગત પૂર્વક સમજ લખતાં ગ્રંથ વધવાના ભયથી એટલુંજ સમજવું બસ છે.

૧ વર્ત્તમાન સમયની પદ્ધતિ પ્રમાણે કોઈપણ વૃત્ત આકારનું ક્ષેત્રફળ જાણવું હોય તો ત્રિજ્યાના વર્ગનો વર્ગ કરી ૧૦ થી ગુણી તેનું વર્ગમૂળ કાઢતાં પણ क्षेत्रफळ પ્રાપ્ત થાય છે. તે રીતિ પ્રમાણે લગભગ ૧૫૦ ધનુષ્ ન્યૂન ક્ષેત્રફળ આવે છે, તો પણ તે ગણિતની રીતિ લગભગ એક સરખીજ છે.

भरहाइ सत्त वासा, वियड्ढ चउ चउरतिंस वट्टियरे
सोलस वक्खारगिरी, दो चित्त विचित्त दो जमगा॥११॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

भरतादीनि सप्त वर्षाणि, वैताढ्याश्चत्वारश्चतुस्त्रिंशद् वृत्तेतराः
षोडश वक्षस्कारगिरयो, द्वौ चित्रविचित्रौ द्वौ यमकौ ॥११॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

भरह आइ सत्त वासा चउ वट्ट वियड्ढ चउरतिंस इयरे
सोलस वक्खार गिरि, चित्त विचित्त दो दो जमगा ॥११॥

શબ્દાર્થ.

भरह=ભરતક્ષેત્ર
आइ=વિગેરે
सत्त=સાત
वासा=વર્ષ, ક્ષેત્ર છે.
वियड्ढ=વૈતાઢ્ય પર્વત
चउ=ચાર
चउरतिंस=ચોત્રીસ
वट्ट=વર્તુલ, વૃત્ત.
इयरे=ઇતર, બીજા (દીર્ઘ,લાંબા)

सोलस=સોળ
वक्खार=વક્ષસ્કાર
गिरि=પર્વત છે.
दो=બે
चित्त=ચિત્ર પર્વત (અને)
विचित्त=વિચિત્ર પર્વત છે.
दो=બે
जमगा=યમકગિરિ છે.

ગાથાર્થઃ—(જંબૂદ્વીપમાં) ભરતક્ષેત્ર વગેરે સાત મોટાં ક્ષેત્ર છે. ॥ इति ३ क्षेत्रद्वारम् ॥ તથા (જંબૂદ્વીપમાં) ૪ વૃત્ત (ગોળ) વૈતાઢ્ય પર્વત છે, ૩૪ દીર્ઘ વૈતાઢ્ય પર્વત છે, ૧૬ વક્ષસ્કાર પર્વત છે, ચિત્ર તથા વિચિત્ર એ નામવાળા ૨ પર્વત છે, અને ૨ યમક નામના પર્વત છે ॥૧૧॥

વિશેષાર્થઃ—ગાથામાં ભરતક્ષેત્ર આદિ ૭ ક્ષેત્રો સામાન્યથી કહ્યાં છે, તેનાં નામ તથા કિંચિત સ્વરૂપ આ પ્રમાણે—

॥ જંબૂદ્વીપમાં સાત મહાક્ષેત્ર ॥

જે ક્ષેત્રમાં આપણે રહીએ છીએ તે ભરતક્ષેત્ર છે. તે અષ્ટમીના અર્ધ ચન્દ્રના આકાર સરખું છે, તેથી તેની ૩ દિશાએ લવણ

સમુદ્ર સ્પર્શેલો છે, અને ઉત્તર દિશામાં ક્ષુલ્લ (લઘુ) હિમવંત નામનો મોટો વર્ષધર પર્વત છે. આ ક્ષેત્રનો વિસ્તાર ×(પ્હોળાઇ) પર૬ યોજન ૬ કળા છે, અને +લંબાઈ ઘણા યોજન પ્રમાણની છે. હાલમાં શોધાયેલી ભૂમિ કંઇક ન્યૂન ૦ાા ભરતક્ષેત્ર જેટલી જાણવી.

ભરતક્ષેત્રમાં ઉત્તર દિશા તરફ પર૬ યોજન ૬ કળા ચાલ્યા જઇએ તો તુર્ત લઘુ હિમવંત પર્વત નામનો વર્ષધર પર્વત (તેથી બમણા વિસ્તારવાળો એટલે) ૧૦પર યોજન ૧૨ કળા જેટલા વિસ્તાર વાળો આવે છે. તે પર્વત ઉપર ચઢીને તેટલા યોજન ચાલી નીચે ઉતરીએ તો હિમવંત ક્ષેત્ર નામનું યુગલક્ષેત્ર (તેથી બમણા=) ૨૧૦૫ યોજન ૫ કળા જેટલા વિસ્તારવાળું ઘણા યોજન લંબાઈ-વાળું અને લંબચોરસ આકારવાળું આવે છે, અને ઉત્તર દિશામાં ૪૨૧૦ યોજન ૧૦ કળા જેટલા વિસ્તારવાળો મહાહિમવંત પર્વત નામનો વર્ષધર પર્વત આવે છે.

એ પર્વત ઉપર ચઢીને તેટલા યોજન પર્વત ઉપર ચાલીને નીચે ઉતરીએ તો હરિવર્ષ ક્ષેત્ર નામનું યુગલ ક્ષેત્ર આવે છે. તે (મહાહિમ૦થી બમણું=) ૮૪૨૧ યોજન ૧ કળા જેટલા વિસ્તાર વાળું, ઘણા યોજન લંબાઇવાળું, અને લંબચોરસ આકારવાળું છે. એ ક્ષેત્રની પૂર્વ પશ્ચિમ બાજુએ લવણ સમુદ્ર છે, અને ઉત્તર દિશામાં નિષધ પર્વત નામનો મહાન્ વર્ષધર પર્વત (હરિ-વર્ષથી બમણો=) ૧૬૮૪૨ યોજન ૨ કળા જેટલા વિસ્તારવાળો છે.

એ નિષધ પર્વત ઉપર ચઢીને નીચા ઉતરીએ ત્યાં (નિષધથી બમણા=) ૩૩૬૮૪ યોજન ૪ કળા જેટલા વિસ્તારવાળું, મધ્યમાં ૧૦૦૦૦૦ (એક લાખ) યોજન પૂર્વપશ્ચિમ લંબાઈવાળું, તેમજ લંબ-ચોરસ આકારવાળું ૪ *વિભાગમા વ્હેંચાયલું મહાવિદેહ ક્ષેત્ર નામનું મહાન્ ક્ષેત્ર આવે છે. એ ક્ષેત્રની પૂર્વ પશ્ચિમ દિશામાં લવણ

× આ ક્ષેત્ર તથા પર્વતોની દરેકની પહોળાઇ ઉત્તર દક્ષિણ દિશામાં, અને લંબાઈ પૂર્વ પશ્ચિમ દિશાની ગણવી.

+ આ બાબતમાં કેટલાક જૈનો પણ શંકાશીલ બને છે, તેનું કારણ એ છે કે તેઓ સિદ્ધાન્તની માપણીની રીતિ તથા વિવક્ષાભેદ અને ક્ષેત્રનો પરાવૃત્તિ-ધર્મ સમજી શકતા નથી, પરન્તુ સર્વજ્ઞવચન કોઇ કાળે અન્યથા નજ હોય.

* પૂર્વવિદેહ, પશ્ચિમવિદેહ, દેવકુરૂવિદેહ, અને ઉત્તરકુરૂવિદેહ એ ૪ વિભાગ મહાવિદેહ ક્ષેત્રના છે.

સમુદ્ર છે, અને ઉત્તર દિશામાં નિષધ પર્વત સરખો નીલવંત પર્વત નામનો મહાન્ વર્ષધર પર્વત છે.

એ નીલવંત પર્વત ઉપરથી ચઢીને નીચે ઉતરીએ ત્યાં સર્વ રીતે હરિવર્ષ ક્ષેત્ર સરખું રમ્યક્ ક્ષેત્ર નામનું યુગલ ક્ષેત્ર આવે છે. તે ક્ષેત્રની ઉત્તર દિશામાં મહાહિમવંત પર્વત સરખો રુક્મી પર્વત આવે છે.

તે રુક્મી પર્વત ઉપરથી ચઢીને નીચે ઉતરીએ ત્યાં સર્વ-રીતે હિમવંત ક્ષેત્ર સરખું હૈરણ્યવત ક્ષેત્ર નામનું યુગલિક ક્ષેત્ર આવે છે. તે ક્ષેત્રની ઉત્તર દિશામાં પૂર્વે કહેલા લઘુ હિમવંત પર્વત સરખો શિખરી પર્વત નામનો વર્ષધર આવે છે.

તે શિખરી પર્વત ઉપર ચઢીને નીચે ઉત્તર દિશા તરફ ઉતરીએ ત્યાં ઐરાવત ક્ષેત્ર આવે છે. એ ક્ષેત્ર સર્વ રીતે પૂર્વે કહેલા ભરત ક્ષેત્ર સરખું છે.

એ પ્રમાણે ૨ ક્ષેત્ર અર્ધચન્દ્રાકારનાં તથા ૫ ક્ષેત્ર પર્યંક (પલંગ સરખા લંબચોરસ) આકારનાં છે. બન્ને બાજુથી મહાવિદેહ સુધીમાં અનુક્રમે આવતા પર્વતો તથા ક્ષેત્રો પૂર્વ પૂર્વથી દ્વિગુણ (બમણા) વિસ્તારવાળા છે, જેથી મહાવિદેહથી દક્ષિણ બાજુનાં ૩ ક્ષેત્ર જેવાંજ ઉત્તર બાજુનાં ૩ ક્ષેત્ર છે, અને દક્ષિણ બાજુના ૩ પર્વતો જેવડાજ મોટા ઉત્તર બાજુના પણ ૩ પર્વતો છે. તેમ જ ભરત-ઐરાવત એ ૨ ક્ષેત્ર જંબૂદ્વીપમાં દ્વીપના પર્યન્ત ભાગે લવણ સમુદ્રને સ્પર્શીને રહ્યાં છે, અને મહાવિદેહ ક્ષેત્ર જંબૂદ્વીપમાં અતિ મધ્યભાગે આવેલું છે. તેમજ બે બે ક્ષેત્રો વચ્ચે એકેક વર્ષધર પર્વત આવવાથી ૬ વર્ષધર પર્વતો વડે ક્ષેત્રના સાત વિભાગ થયા છે. તથા ભરત-ઐરાવત-મહાવિદેહ એ ૩ ક્ષેત્ર કર્મભૂમિ[1] કહેવાય છે, અને શેષ ૪ ક્ષેત્રો અકર્મભૂમિ અથવા ભોગભૂમિ ગણાય છે. પુનઃ એ ક્ષેત્રોનાં નામ અનાદિ કાળથી અકૃત્રિમ (શાશ્વત)

---

૧ અસિ (શસ્ત્ર વ્યવહાર), મષી (લેખન વ્યવહાર), અને કૃષિ (ખેતી) એ ૩ મુખ્ય કર્મની પ્રવૃત્તિવાળાં હોવાથી કર્મભૂમિ, અને જ્યાં એ ૩ તથા બીજા પણ રાજવ્યવહાર, સ્વામી સેવક ભાવ, લગ્ન વ્યવહાર, રસવતી (રસોઇ કરીને ખાવાનો) વ્યવહાર ઇત્યાદિ વ્યવહારો નથી, તેમજ અલ્પ કષાયી, ૧૦ જાતિનાં કલ્પવૃક્ષો દ્વારા સર્વ સામગ્રી મેળવનારા, ભાઇ-બેનના જોડલેજ જન્મીને સ્ત્રીપાતના વ્યવહારવાળા, સુલક્ષણ અંગવાળા, દેવ સરખા સ્વરૂપવાળા, મહા સુખી એવા યુગલિક મનુષ્યોની વસતિવાળાં ક્ષેત્ર તે

છે; અથવા તે તે ક્ષેત્રોના અધિપતિ દેવોના નામના અનુસારે પ્રાયઃ એ [1]ક્ષેત્રોનાં નામ પ્રસિદ્ધ થયાં છે, જેમ ભરતદેવના અધિપતિ પણાવાળું ક્ષેત્ર તે ભરતક્ષેત્ર અને ઐરાવતદેવના અધિપતિપણા-વાળું ક્ષેત્ર તે ઐરાવતક્ષેત્ર ઇત્યાદિ.

॥ જંબૂદ્વીપમાં ૨૬૯ પર્વતો ॥

૪ વૃત્તવૈતાઢ્ય પર્વત—હિમવંત ક્ષેત્રના અતિ મધ્ય ભાગમાં શબ્દાપાતી નામનો, હરિવર્ષ ક્ષેત્રના અતિ મધ્ય ભાગમાં વિકટાપાતી નામનો, રમ્યક્ ક્ષેત્રમાં ગંધાપાતી નામનો, અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્રમાં માલ્યવંત નામનો વૃત્ત વૈતાઢ્ય પર્વત છે. આ ચારે યુગલક્ષેત્રમાં રહેતા ચાર પર્વતો મૂળમાં, મધ્યમાં, અને શિખરસ્થાને (ઉપર) એમ ત્રણે સ્થાને સરખી રીતે ૧૦૦૦-૧૦૦૦ યોજન વિસ્તારવાળા, અને ૧૦૦૦ યોજન ઉંચા છે, જેથી પ્યાલાના આકાર સરખા વૃત્ત (=ગોળ) હોવાથી વૃત્તવૈતાઢ્ય કહેવાય છે. (વૈતાઢ્ય એટલે નદીએ રોકેલા ક્ષેત્રને વર્જી શેષ ક્ષેત્રના ૨ ભાગ પાડે તે, એવો અર્થ થાય છે—શ્રી જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ વૃત્તિ અનુસારે.)

૩૪ દીર્ઘવૈતાઢ્ય—ભરત ક્ષેત્રમાં ૧ તથા ઐરાવત ક્ષેત્રમાં ૧

અકર્મભૂમિ અથવા ભોગભૂમિ કહેવાય છે. એ ક્ષેત્રોમાં ભાઇબેન જોડલે જ જન્મે, અને તેજ ભાઇબેન સ્ત્રી અને પતિ તરીકે થાય એવો નિયમ હંમેશને માટે છે. ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રમાં પણ કેટલોક કાળ યુગલિક ક્ષેત્રના સ્વરૂપવાળો હોય છે, અને મહાવિદેહ ક્ષેત્રના પૂર્વ પશ્ચિમ ભાગ હંમેશને માટે અયુગલિક ક્ષેત્ર છે (અને દેવકુરૂ ઉત્તરકુરૂ સદાકાળ યુગલ ક્ષેત્ર છે).

૧ ક્ષેત્રો અને પર્વતોનો વિસ્તાર એકત્ર કરવાથી ૧ લાખ યોજન થાય તે આ પ્રમાણેઃ—

	યોજન કળા
૧ ભરતક્ષેત્ર	૫૨૬—૬
૨ હિમવંતગિરિ	૧૦૫૨—૧૨
૩ હિમવંતક્ષેત્ર	૨૧૦૫—૫
૪ મહાહિમવંત પર્વત	૪૨૧૦—૧૦
૫ હરિવર્ષ ક્ષેત્ર	૮૪૨૧—૧
૬ નિષધ પર્વત	૧૬૮૪૨—૨
૭ મહાવિદેહ ક્ષેત્ર	૩૩૬૮૪—૪
૮ નીલવંત પર્વત	૧૬૮૪—૨૨
૯ રમ્યક્ ક્ષેત્ર	૮૪૨૧—૧

॥ (૧૨) જ્ઞાન ૫ ॥

આ ઘટ છે તે અમુક વર્ણનો, અમુક બનાવેલો, અમુક સ્થાને બનેલો ઇત્યાદિ વિશેષ આકારવાળો જે* યથાર્થ બોધ તે જ્ઞાન (અથવા સાકાર ઉપયોગ) કહેવાય. અથવા દરેક પદાર્થ સામાન્ય ધર્મ અને વિશેષ ધર્મ એમ ૨ ધર્મવાળા છે, ત્યાં સામાન્ય ધર્મનું ગ્રહણ તે દર્શન પ્રથમ કહેવાયું છે. અને વિશેષ ધર્મનું યથાર્થ ગ્રહણ તે અહિં જ્ઞાન (અથવા વિશેષોપયોગ) કહેવાય છે, તે જ્ઞાન ૫ પ્રકારનું આ પ્રમાણે છે—

૧ **मतिज्ञान**—મન અને ઇન્દ્રિયોના નિમિત્તથી થતું અર્થ-રહિત યથાર્થ જ્ઞાન.

૨ **श्रुतज्ञान**—મન અને ઇન્દ્રિયોના નિમિત્તથી થતું અર્થ-વાળું યથાર્થ જ્ઞાન.

૩ **अवधिज्ञान**—(મન અને ઇન્દ્રિયોના આલંબન વિના) આત્મ-સાક્ષાત થતું રૂપી પદાર્થનું યથાર્થ જ્ઞાન.

૪ **मनःपर्यवज्ञान**—(મન અને ઇન્દ્રિયોના આલંબન વિના) આત્મસાક્ષાત થતું સંજ્ઞિ જીવોના મનોગત ભાવ જાણવાનું જ્ઞાન. (આ જ્ઞાન યથાર્થજ હોય છે.)

૫ **केवलज्ञान**—(મન અને ઇન્દ્રિયોના આલંબન વિના) આત્મસાક્ષાત થતું સર્વ પદાર્થનું જ્ઞાન (આ જ્ઞાન પણ યથાર્થજ હોય છે).

॥ (૧૩) અજ્ઞાન ૩ ॥

અજ્ઞાન એટલે જ્ઞાનનો અભાવ એવો અર્થ નથી, પરન્તુ અ- એટલે કુત્સિત (નિંદ્ય) અથવા વિપરીત જ્ઞાન તે અજ્ઞાન કહેવાય, કારણ કે આ જ્ઞાનથી વસ્તુ જેવા સ્વરૂપે છે તેવા સ્વરૂપે સમજાતી નથી માટે વિપરીત જ્ઞાન ગણાય. અને એ વિપરીત જ્ઞાન સદ્ગતિ અથવા મોક્ષનો હેતુ હોઇ શકતું નથી માટે કુત્સિત-નિંદ્ય છે, અથવા

---

* જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એમ બે પ્રકારનો વિપયબોધ છે. ત્યાં અહિં યથાર્થ બોધવાળું જ્ઞાન દ્વાર છે, અને અયથાર્થ બોધ રૂપ અજ્ઞાન ૧૩ મા …રમાં જૂદું કહ્યું છે.

તથા મહાવિદેહમાં (૩૨ વિજયોને વિષે રહેલા) ૩૨ વૈતાઢ્ય મળી ૩૪ વૈતાઢ્ય પર્વતો ૨૫ યોજન ઉંચા છે, અને પૂર્વથી પશ્ચિમ લંબાઇવાળા છે તેથી દીર્ઘ વૈતાઢ્ય કહેવાય છે. આ સર્વે વૈતાઢ્યો (પોતાના શબ્દાર્થના અનુસારે) તે તે ક્ષેત્રોના બે બે ભાગ પાડે છે. એ [1]વૈતાઢ્યોનાં જુદાં જુદાં નામ નથી.

૧૬ वक्षस्कार પર્વત—જે પર્વતો (બે મળીને) પોતાના वक्षस् એટલે મધ્ય ભાગમાં (ક્ષેત્રનું ગોપન રક્ષણ) कार=કરનારા છે તે वक्षस्कार પર્વતો મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં વિજયોની મર્યાદા બાંધીને રહેલા છે. તે સર્વે ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઇવાળા અને ચિત્રકૂટ આદિ જુદા જુદા નામવાળા છે. એ પર્વતો વર્ષધર પર્વતની પાસે પ્રારંભમાં ૪૦૦ યોજન ઉંચા છે. ત્યારબાદ અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામતાં પર્યન્ત ભાગે ૫૦૦ યોજન ઉંચા અને ૧૨૫ યોજન ભૂમિમાં ઉંડા છે, જેથી ભૂમિ ઉપર એ પર્વતોનો આકાર અશ્વસ્કંધ (ઘોડાની અનુક્રમે ઉંચી ડોક) સરખો છે.

૨ ચિત્ર અને વિચિત્ર—મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં આવેલા દેવકુરૂ ક્ષેત્રને વિષે પૂર્વ દિશામાં ચિત્ર તથા પશ્ચિમ દિશામાં વિચિત્ર પર્વત તે ૧૦૦૦ યોજન ઉંચા છે. તથા મૂળમાં ૧૦૦૦ યોજન વિસ્તાર-

૧૦ રૂકમી પર્વત	૪૨૧૦—૧૦
૧૧ હિરણ્યવંત ક્ષેત્ર	૨૧૦૫—૫
૧૨ શિખરી પર્વત	૧૦૫૨—૧૨
૧૩ ઐરાવત ક્ષેત્ર	૫૨૬—૬
	૯૯૯૯૬—૭૬ (કળાના ૪ યોજન)

મેળવતાં ૧૦૦૦૦૦ યોજન વિસ્તાર થયો.

[1] શાસ્ત્રમાં વૈતાઢ્ય પર્વતને શ્વેત વર્ણવાળો અને રૂપાનો કહ્યો છે, તે ઉપરથી કેટલાક એવી કલ્પના કરે છે કે હાલનો જે હિમાલય પર્વત તે અતિશય બરફના કારણથી શ્વેતવર્ણો દેખાય છે, માટે એજ વૈતાઢ્ય પર્વત હોવો જોઇએ, પરન્તુ તે મતિકલ્પના સર્વથા અસત્ય અને નિર્મૂળ છે. કારણ કે હિંદુસ્તાનમાંનો હિમાલય પર્વત બહુ પ્રાચીન નથી પરન્તુ નવીન છે. અને વૈતાઢ્ય પર્વત તો શાશ્વત, વિદ્યાધરોની વસતિવાળો, ૨ મહા ગુફાવાળો છે, ઇત્યાદિ સર્વ લક્ષણમાંનું એક પણ લક્ષણ આ હિમાલયમાં નથી, માટે ચળકતા કાચને સાચો હીરો માનવાની કલ્પના સરખી એ કલ્પના તદ્દન અસત્ય જાણવી.

રવાળા અને અનુક્રમે ઘટતા ઘટતા શિખરની આકૃતિ સરખા થઈ ઉપર ૫૦૦ યોજન વિસ્તારવાળા છે. તેમજ આકારમાં વૃત્ત (ગોળ) આકારવાળા છે.

૨ યમકગિરિ—સર્વ રીતે ચિત્ર વિચિત્ર સરખા છે. પરન્તુ મહાવિદેહના ઉત્તરકુરૂ ક્ષેત્રમાં પૂર્વ પશ્ચિમ દિશાએ આવેલા છે. એ બન્ને પર્વતનું નામ સરખુંજ છે.

अवतरण—જંબૂદ્વીપમાં ૨૬૯ પર્વત છે, તેમાંના ૫૮ પર્વત પૂર્વ ગાથામાં કહીને હવે શેષ ૨૧૧ પર્વત આ ગાથામાં કહેવાય છે.

दोसय कणयगिरीणं, चउ गयदंता य तह सुमेरू अ
छ वासहरा पिंडे, एगुणसत्तरि सया दुन्नी ॥ १२ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

द्वे शते कांचनगिरीणां, चत्वारो गजदन्ताश्च तथा सुमेरुश्च
षड्वर्षधराः पिंडे, एकोनसप्तति (त्र्यधिक) शते द्वे ॥ १२ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

दो सय कणयगिरीणं य चउ गयदंता तह सुमेरु अ
छ वासहरा पिंडे दुन्नि सया एग उण सत्तरि ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થઃ—

दोसय=બસો
कणयगिरीणं=કંચનગિરિ
चउ=ચાર
गयदंता=ગજદંતગિરિ
य, तह=વળી, તથા
सुमेरु=મેરૂ પર્વત
अ=(છંદપૂર્તિ માટે)
छ=છ

वासहरा=વર્ષધર (મહાક્ષેત્રની મર્યાદા બાંધનાર.)
पिंडे=સર્વને એકત્ર કરતાં, સર્વ મળીને.
एगुणसत्तरि=(એક ન્યૂન સિત્તેર=) ઓગણોત્તર.
सया=સો
दुन्नी=બે.

गाथार्थः—૨૦૦ કંચનગિરિ, ૪ ગજદન્તગિરિ, તથા ૧ મેરૂ પર્વત, ૬ વર્ષધર પર્વત, એ સર્વ મળીને બસો ઓગણોત્તર(=૨૬૯) પર્વત જંબૂદ્વીપમાં છે. ॥ ૧૨ ॥ इति ४ पर्वतद्वारम् ॥

विशेषार्थः—૨૦૦ કંચનગિરિ—મહાવિદેહ ક્ષેત્રને વિષે દેવકુરૂ ક્ષેત્રમાં તથા ઉત્તરકુરૂ ક્ષેત્રમાં જે ૫-૫ સરોવર આગળ કહેવાશે, તે

દરેક સરોવરના પૂર્વ કિનારે અને પશ્ચિમ કિનારે ૧૦-૧૦ કંચનગિરિ ઉત્તર દક્ષિણ શ્રેણિએ એક પંક્તિથી રહેલા છે, જેથી ૫૦-૫૦ ની ૪ પંક્તિઓ પૂર્વક ૨૦૦ કંચનગિરિઓ દિશાકુમારી દેવીઓનાં રમવાનાં સોગઠાં સરખા દેખાય છે. તે સુવર્ણના છે, અને ૧૦૦-૧૦૦ યોજન ઉંચા છે તથા શિખર સરખી આકૃતિવાળા (ઉપર જતાં અનુક્રમે ઘટતા ઘટતા) છે. (તોપણ પૂર્વાચાર્યોએ આમ્નાય પ્રમાણે ભૂમિકૂટ તરીકે કહ્યા નથી).

૪ गजदंतगिरि—મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં દેવકુરૂક્ષેત્રની તથા ઉત્તરકુરૂક્ષેત્રની મર્યાદા બાંધનાર ૨-૨ પર્વતો જે गज=હસ્તિના दंत=દંતૂશળના આકારે વક્ર (વાંકા વળેલા) છે તે ૪ [1]गजदंत गिरि કહેવાય છે. ત્યાં દેવકુરૂ ક્ષેત્રની પૂર્વે શ્વેત વર્ણનો सौमनस ગજદંત છે, અને પશ્ચિમે રક્તવર્ણનો विद्युत्प्रभ ગજદંત છે. તથા ઉત્તરકુરૂ ક્ષેત્રની પૂર્વ દિશામાં નીલ વર્ણનો माल्यवंत નામે ગજદંત છે, અને પશ્ચિમ દિશામાં પીળા વર્ણનો गंधमादन નામે ગજદંતગિરિ છે. એ ચારે પર્વતો પૂર્વે કહેલા ૧૬ વક્ષસ્કાર પર્વતોની પેઠે અશ્વસ્કંધ સરખી આકૃતિએ પ્રારંભમાં ૪૦૦ યોજન ઉંચા અને પર્યન્તે ૫૦૦ યોજન ઉંચા છે, પરન્તુ તફાવત એ છે કે પ્રારંભમાં (વર્ષધર પર્વત પાસે) ૫૦૦-૫૦૦ યોજન વિસ્તારવાળા છે, અને પર્યન્ત ભાગે અતિશય પાતળા શસ્ત્રની ધાર સરખા છે.

१ मेरु पर्वत—જંબૂદ્વીપના તેમજ મહાવિદેહ ક્ષેત્રના પણ અતિ મધ્યભાગમાં मंदरगिरि નામનો મેરૂ પર્વત છે. તે ભૂમિની સપાટી સ્થાને ૧૦૦૦૦ (દશ હજાર) યોજન, મૂળમાં ૧૦૦૯૦$\frac{૧૦}{૧૧}$ યોજન અને શિખર ભાગે ૧૦૦૦ યોજન વિસ્તારવાળો છે. તે વિશેષ ભાગે સુવર્ણનો બનેલો અને મૂળથી ૧૦૦૦૦૦ (એક લાખ) યોજન ઉંચો છે. તથા ચારે તરફથી ગોળ આકારવાળો છે.

६ वर्षधर पर्वत—આ પર્વતોનું સ્થાન તથા પ્રમાણ ૭ મહાક્ષેત્રના પ્રસંગે ૧૧ મી ગાથામાં કહ્યું છે ત્યાંથી જાણવું, અને ઉંચાઇ તથા વર્ણ ૨૭ મી તથા ૨૮ મી ગાથામાં કહેવાશે ત્યાંથી જાણવા. તથા वर्ष એટલે ક્ષેત્રને धर=ધારણ કરનાર અર્થાત્ ક્ષેત્રોની મર્યાદા બાંધનાર પર્વત તે वर्षधर પર્વત કહેવાય, એ શબ્દાર્થ જાણવો. એ રીતે ૨૬૯ પર્વતો થયા.॥૧૨॥इति ४ पर्वतद्वारम् ॥

---

[1] ગજદંતગિરિનું બીજું નામ વક્ષસ્કાર પર્વત પણ છે, પરન્તુ તે અતિ પ્રસિદ્ધ નથી.

૨૬૯ પર્વતોનો સંક્ષિપ્ત યંત્ર.

સંખ્યા.	પર્વતનાં નામ.	સ્થાન	ઉંચાઈ (યોજન)	વિસ્તાર (યોજન)	આકાર	શાના બનેલા અને વર્ણ	કુટ
૧	લઘુ હિમ૦	ભ૦-હિમ૦ ના મધ્યમાં	૧૦૦ યોજન	૧૦૫૨—૧૨	લંબ ચોરસ	પીળા (સુવર્ણના)	૧૧
૧	મહા હિમ૦	હિમ૦ હરિ૦ ના મધ્યમાં	૨૦૦ „	૪૨૧૦—૧૦	„	„	૮
૧	નિષધ	હરિ૦ મહા૦ ના મધ્યમાં	૪૦૦ „	૧૬૮૪૨—૨	„	લાલ (તપનીય સુવર્ણનો)	૯
૧	નીલવંત	મહા૦-રમ્યક્ ના મધ્યમાં	૪૦૦ „	૧૬૮૪૨—૨	„	લીલો (વૈડૂર્યરત્નનો)[2]	૯
૧	રુકમી	રમ્ય૦ હૈર૦ ના મધ્યમાં	૨૦૦ „	૪૨૧૦—૧૦	„	શ્વેત (રૂપાનો)	૮
૧	શિખરી	હૈર૦—ઐરા૦ ના મધ્યમાં	૧૦૦ „	૧૦૫૨—૧૨	„	પીળા (સુવર્ણના)	૧૧
૪	વૃત્ત વૈતા૦	૪ યુગલ ક્ષેત્રમાં	૧૦૦૦ „	૧૦૦૦	૧પલ્ય જેવો	શ્વેત (રત્નના)	૦
૩૪	દીર્ઘવૈતા૦	૩૪ વિજયોમાં	૨૫ „	૫૦	લંબ ચોરસ	શ્વેત (રૂપાના)	૩૦૬

૧. ધાન્ય ભરવાનો પ્યાલા સરખા આકારવાળો વાંસની ચીપોનો કોઠો તે પલ્ય કહેવાય. ૨. પાનાં-પન્ના.

૧૬	વક્ષસ્કાર	મહાવિદેહમાં	૫૦૦ ,,	૫૦૦	લંબચોરસ	પીળા (સુવર્ણના)	૬૪
૨	ચિ૦-વિચિ૦	દેવકુરૂમાં	૧૦૦૦ ,,	૧૦૦૦	૧ઊર્ધ્વગોપુચ્છ	,,	૦
૨	યમક	ઉત્તરકુરૂમાં	,, ,,	,,	,,	,,	૦
૨૦૦	કંચનગિરિ	૧૦૦ દેવકુ૦ માં ૧૦૦ ઉ૦કુરૂમાં	૧૦૦ ,,	૧૦૦	,,	,,	૦
૪	ગજદંત	૨ દેવકુરૂ અન્તે ૨ ઉત્તરકુરૂ અન્તે	૫૦૦ ,,	૫૦૦	અશ્વસ્કંધ અને હસ્તિના દંતૂશલ	લાલ પીળો શ્વેત લીલો (સુવર્ણ રત્નના)	૩૨
૧	મેરૂ પર્વત	મહાવિ૦ માં	૧ લાખ ,,	૧૦૦૯૦ ૧૦/૧૧	ઊર્ધ્વગોપુચ્છ	પીળો (સુવર્ણનો)	૯
૨૬૯							૪૬૭

૧. ગાયે ઉભુ કરેલું પૂછડું જેમ મૂળમાં વિસ્તારવાળું અને ઉપર ઘટતું ઘટતું હોય છે તેવું. શાસ્ત્રમાં એજ શબ્દ વિશેષ આવે છે.

અવતરણ:—હવે ૫ મું કૂટદ્વાર કહેવાય છે. ત્યાં જંબૂદ્વીપમાં ૪૬૭ ગિરિકૂટ અને, ૫૮ ભૂમિકૂટ મળી ૫૨૫ કૂટ (શિખર તથા શિખર આકૃતિવાળા પર્વતો) છે તે આ ૧૩ થી ૧૭ મી ગાથા સુધીમાં દર્શાવે છે. ત્યાં પ્રથમ આ ગાથામાં ૨૦ પર્વત ઉપરનાં ૯૪ ગિરિકૂટ કહેવાય છે.

सोलसवक्खारेसु, चउ चउ कूडा य हुंति पत्तेयं
सोमणस गंधमायण, सत्तट्ठ य रुप्पिमहहिमवे॥१३॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

षोडशवक्षस्कारेषु चत्वारि चत्वारि कूटानि भवन्ति प्रत्येकं
सौमनसगंधमादनयोः सप्ताष्टौ च रुक्मिमहाहिमवतोः ॥१३॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

सोलस वक्खारेसु पत्तेयं चउ चउ कूडा हुंति य
सोमणस गंधमायण सत्त, य रुप्पि महहिमवे अट्ठ ॥१३॥

શબ્દાર્થ:

सोलस=સોળ
वक्खारेसु=વક્ષસ્કાર પર્વતો ઉપર
चउ चउ=ચાર ચાર
कूडा=કૂટ, શિખર
य=અને, તથા
हुंति=છે
पत्तेयं=પ્રત્યેક ઉપર
सोमणस=સોમનસ ગજદંતગિરિ ઉપર
गंधमायण=ગંધમાદન ગજદંત ગિરિ ઉપર
सत्त=સાત સાત શિખર છે
अट्ठ=આઠ આઠ શિખર છે
य=વળી, અને
रुप्पि=રૂક્મિ પર્વત ઉપર
महहिमवे=મહાહિમવંત પર્વત ઉપર

ગાથાર્થ:—૧૬ વક્ષસ્કાર ગિરિમાં પ્રત્યેક—દરેક પર્વત ઉપર ૪-૪ શિખર છે. તથા સૌમનસ અને ગંધમાદન એ બે ગજદંત ગિરિ ઉપર ૭-૭ છે, અને રૂક્મિ પર્વત તથા મહાહિમવંત પર્વત

એ બે પર્વત ઉપર ૮-૮ શિખર છે (એ પ્રમાણે અહિં ૨૦ પર્વત ઉપર ૯૪ ગિરિકૂટ કહ્યાં). ॥ ૧૩ ॥

विशेषार्थः—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે.

अवतरणः—આ ગાથામાં ૩૯ પર્વત ઉપરનાં ૩૫૧ ગિરિકૂટ (શિખરો) કહેવાય છે.

चउतीसवियड्ढेसु, विज्जुप्पहनिसढनीलवंतेसु
तह मालवंत सुरगिरि, नव नव कूडाइं पत्तेयं ॥१४॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

चतुस्त्रिंशद्वैताढ्येषु, विद्युत्प्रभनिषधनीलवंतेषु
तथा माल्यवत्सुरगिरयोर्नव नव कूटानि प्रत्येकम् ॥१४॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

चउतीस वियड्ढेसु विज्जुप्पह निसढ नीलवंतेसु
तह मालवंत सुरगिरि पत्तेयं नव नव कूडाइं ॥१४॥

શબ્દાર્થઃ—

चउतीस=ચોત્રીસ
वियड्ढेसु=વૈતાઢ્ય પર્વતો ઉપર
विज्जुप्पह=વિદ્યુત્પ્રભગજદંતગિરિ ઉપર
निसढ=નિષધ પર્વત ઉપર
नीलवंतेसु=નીલવંત પર્વત ઉપર
तह=તથા
मालवंत=માલ્યવંત ગજદંતગિરિ ઉપર
सुरगिरि=મેરૂ પર્વત ઉપર
नव नव=નવ નવ
कूडाइं=કૂટ, શિખરો (છે)
पत्तेयं=પ્રત્યેક ઉપર

गाथार्थः—૩૪ વૈતાઢ્ય પર્વત ઉપર, વિદ્યુત્પ્રભ નામના ગજદંત પર્વત ઉપર, તથા નિષધ પર્વત અને નીલવંત (એ બે વર્ષધર પર્વત) ઉપર માલ્યવંત નામના ગજદંત પર્વત ઉપર અને મેરૂ પર્વત ઉપર (નંદન વનમાં) એ દરેક પર્વત ઉપર ૯-૯ કૂટ-

[1]શિખરો છે. (=એ ૩૯ પર્વતો ઉપર ૩૫૧ શિખર છે). ॥૧૪॥

વિશેષાર્થઃ—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે.

અવતરણઃ—હવે આ ગાથામાં ૨ પર્વત ઉપરનાં ૨૨ કૂટ કહીને કેટલા પર્વતો ઉપર કેટલાં શિખરો (ગિરિકૂટ) થયાં તેનો સર્વ મેળ કહે છે.

हिमसिहरिसु इक्कारस, इय इगसट्ठीगिरिसु कूडाणं
एगत्ते सव्वधणं, सय चउरो सत्तसट्ठी य ॥१५॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

हिमवच्छिखरिणोरेकादशेत्येकषष्ठिगिरिषु कूटानाम्
एकत्वे सर्वधनं शतानि चत्वारि सप्तषष्ठिश्च ॥१५॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

हिम सिहरिसु इक्कारस इय इगसट्ठी गिरिसु कूडाणं
एगत्ते सव्व धणं, चउरो सय य सत्त सट्ठी ॥१५॥

શબ્દાર્થઃ—

हिम=હિમવંત પર્વત ઉપર
सिहरिसु=શિખરી પર્વત ઉપર
इक्कारस=અગ્યાર
इयं=એ પ્રમાણે
इगसट्ठी=એકસઠ
गिरिसु=પર્વતો ઉપર
कूडाणं=કૂટોની,શિખરોની(નું)

एगत्ते=એકત્વ કરતાં, મેળવતાં
सव्व=સર્વ, કુલ
धणं=ધન, સંખ્યા.
सय=સો
चउरो=ચાર
सत्तसट्ठी=સડસઠ
य=અને

---

૧ અહિં વિદ્યુત્પ્રભ ગજદંત પર્વત ઉપર ૧ હરિકૂટ, માલ્યવંત ગજ૦ ઉપર ૧ હરિસહ કૂટ, અને મેરૂ પર્વત ઉપર નંદન વનમાં ૧ બલકૂટ એ ત્રણ ગિરિકૂટ સહસ્રાંક કૂટ ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. (૧૦૦૦ યોજન ઉંચા હોવાથી).

ગાથાર્થઃ—લઘુ હિમવંત પર્વત તથા શિખરી પર્વત (એ બે વર્ષધર પર્વત) ઉપર ૧૧-૧૧ શિખરો છે (જેથી ૨ પર્વત ઉપર ૨૨ શિખરો થયાં). એ પ્રમાણે ૬૧ પર્વતો ઉપર શિખરોની સંખ્યા એકઠી કરતાં (મેળવતાં) સર્વ સંખ્યા ચારસો અને સડસઠ (૬૪+૩૦+૩૫૧+૨૨=૪૬૭ શિખરો-ગિરિકૂટ) થાય છે. ॥૧૫॥

વિશેષાર્થઃ—ગાથાર્થમાં કહ્યા પ્રમાણે સર્વ ગિરિકૂટ ૪૬૭ છે, તેનાં પ્રમાણાદિકનું કિંચિત્ સ્વરૂપ કહેવાય છે.

વૈતાઢ્ય પર્વતોનાં ૩૦૬ ગિરિકૂટ ૬ા યોજન ઉંચાં, ૬ા યોજન મૂળમાં વિસ્તારવાળાં, અને શીર્ષભાગે કંઇક અધિક ૩ યોજન વિસ્તારવાળાં છે. તથા માલ્યવંત ગજદંત, વિદ્યુત્પ્રભ ગજદંત, અને મેરૂ પર્વતના નંદનવનમાં આવેલાં કૂટોમાંનું એક સહસ્રાંકકૂટ મળી ૩ સહસ્રાંક કૂટ ૧૦૦૦ યોજન ઉંચાં, ૧૦૦૦ યોજન મૂળમાં વિસ્તારવાળાં, અને સર્વથી ઉપરના ભાગમાં ૫૦૦ યોજન વિસ્તારવાળાં છે. શેષ ૧૫૮ ગિરિકૂટ ૫૦૦ યોજન ઉંચાં, ૫૦૦ યોજન મૂળમાં વિસ્તારવાળાં અને ઉપરના ભાગમાં ૨૫૦ યોજન વિસ્તારવાળાં છે. એ પ્રમાણે દરેક કૂટની ઉંચાઇ અને મૂળ વિસ્તાર એ બે સરખા હોય છે, અને ઉપરનો વિસ્તાર અનુક્રમે ઘટતો ઘટતો મૂળ વિસ્તારથી અર્ધ (વિસ્તાર) હોય છે, તેથી સર્વ ગિરિકૂટ ઉદસ્ત (ઉંચા કરેલા) ગોપુચ્છ સરખા આકારવાળાં છે.

તથા વૈતાઢ્ય ઉપરનાં મધ્યમાં રહેલાં ૩-૩ કૂટ (=૧૦૨ કૂટ) સુવર્ણનાં છે, અને શેષ સર્વ કૂટ (૩૬૫ કૂટ રત્નમય-રત્નનાં) છે.

તથા એ દરેક (૬૧) પર્વત ઉપરનાં કૂટોમાંનું પર્યન્ત ભાગે રહેલું એકેક કૂટ (પ્હેલું કૂટ) सिद्धकूट નામનું હોય છે. તે સિદ્ધકૂટ ઉપર ૩ [1]દ્વારવાળું અને લંબચોરસ[2] આકારવાળું सिद्धायतन (શ્રી-શાશ્વત જિનેન્દ્ર ભગવંતનું મંદિર) હોય છે, તે મંદિરમાં મધ્ય ભાગે શ્રી જીનેન્દ્ર ભગવંતની ૧૦૮ શાશ્વતી પ્રતિમાઓ અને દરેક દ્વારે ૪-૪ પ્રતિમાઓ મળી કુલ ૧૨૦ શાશ્વત પ્રતિમાઓ હોય છે. તે દરેક પ્રતિમા ૫૦૦ ધનુષ્ ઉંચી છે, અને તેમાં જૂદા જૂદા નાના અવયવો જૂદાં જૂદાં રત્નોના બનેલા હોય છે. એ ૬૧ પર્વત

ઉપર ૬૧ શાશ્વત ચૈત્યને વિષે રહેલી ૭૩૨૦ શાશ્વત પ્રતિમાઓને હું મન વચન કાયા વડે પ્રતિદિન નમસ્કાર કરું છું, (એવી ભાવના ભાવવી). સિદ્ધ[1] સિવાયનાં સર્વ (૪૦૬) ગિરિકૂટ ઉપર યથાસંભવ દેવદેવીઓનો એકેક [3]સમચોરસ પ્રાસાદ (ભૂમિ ઉપર રહેલો સમચોરસ મ્હેલ સરખા) હોય છે, તેમાં તે તે કૂટના અધિપતિ દેવ અથવા દેવીઓ રહે છે. ॥૧૫॥

अवतरणः—પૂર્વ ગાથામાં ૬૧ પર્વતોનાં દરેકનાં નામપૂર્વક તે તે પર્વતો ઉપર શિખરોની જૂદી જાદી સંખ્યા દર્શાવી ગણાવ્યાં, અને હવે આ ગાથામાં જેટલા પર્વતો શિખરોની સરખી સંખ્યાવાળા છે તેટલા પર્વતોનો તે સંખ્યા સાથે ગુણાકાર કરી ટુંકામાં પર્વતોની સંખ્યા સહિત શિખરોની સંખ્યા ગણી દેખાડે છે—

चउ सत्त अट्ठ नवगे-गारसकूडेहिं गुणह जहसंखं
सोलस दुदु गुणयालं, दुवे य सगसट्ठि सय चउरो॥१६॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

चतुःसप्ताष्टनवकैकादशकूटैर्गुणयत यथासंख्य
षोडश द्वे द्वे एकोनचत्वारिंशतं द्वे च सप्तषष्ठ्यधिकानि शतानि चत्वारि१६

અન્વય સહિત પરિચ્છેદ

जह संखं सोलस चउ, दु सत्त, दु अठ्ठ, गुणयालं नवग य दुवे इगारस कूडेहिं गुणह चउरो सय सगसट्ठि ॥ १६ ॥

---

१ પશ્ચિમ દિશામાં દ્વાર નથી માટે. ૨. વૈતાઢ્ય વિના ૨૭ સિદ્ધાયતનો ૫૦ યોજન દીર્ઘ, ૨૫ યોજન વિસ્તારવાળાં અને ૩૬ યોજન ઉંચાં છે. અને વૈતા૦ નાં ૩૪ સિદ્ધા૦ ૧ ગાઉ દીર્ઘ, ૦।। ગાઉ વિસ્તૃત અને કંઈક ન્યૂન ૧ ગાઉ ઉંચાં છે. ૩. ૩૧। યોજન લાંબા પ્હોળા અને ૬૨।। યોજન ઉંચા ૨૭ પર્વત ઉપરના પ્રાસાદ છે, અને શેષ ૩૪ પર્વત ઉપરના દેવ પ્રાસાદ ૦।। ગાઉ લાંબા પ્હોળા અને ૧ ગાઉ ઉંચા છે.

વિપરીત હોવાથી પણ નિંદ્ય છે. તેના ૩ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે. ૧ મતિ અજ્ઞાન-મન અને ઇન્દ્રિયોના નિમિત્તથી થતું અર્થરહિત અને અયથાર્થ (વિપરીત) જ્ઞાન. ૨ શ્રુત અજ્ઞાન—મન અને ઇન્દ્રિયોના નિમિત્તથી થતું અર્થવાળું પરન્તુ અયથાર્થ જ્ઞાન, અને ૩ વિભંગ જ્ઞાન—મિથ્યાદ્રષ્ટિનું અવધિજ્ઞાન. અહિં વિ એટલે વિપરીત ભંગ=પ્રકારનું જે અવધિજ્ઞાન તે વિભંગજ્ઞાન એવો સૈદ્ધાન્તિક (સિદ્ધાન્તમાં કહેલો) શબ્દ છે. જેમ દ્વીપ સમુદ્ર અસંખ્યાત છે, પરન્તુ શિવરાજર્ષિ નામના ઋષિને ૭ દ્વીપ અને ૭ સમુદ્ર જેટલું અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં આટલાજ દ્વીપ સમુદ્ર છે અધિક નથી, એવી શ્રદ્ધા થવાથી તે અવધિજ્ઞાન વિભંગજ્ઞાન તરીકે ગણાયું, અને ત્યારબાદ ભગવંતના વચનથી અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રની શ્રદ્ધાવાળા થયા ત્યારે તે અવધિજ્ઞાન તરીકે ગણાયું. તથા સત્ય અસત્યના વિવેક રહિત બોલનાર પુરૂષનું સત્ય વચન પણ અસત્ય અને અસત્ય વચન પણ અસત્ય ગણાય તેમ મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના ઉદયથી વિવેકરહિત પુરૂષનું મતિજ્ઞાનાદિ જ્ઞાન તે અજ્ઞાનજ જાણવું.

॥ (૧૪) યોગ ૧૫ ॥

યોગ એટલે આત્માનો પુદ્ગલના આલંબનવાળો વ્યાપાર (એટલે ક્રિયા), તે મનયોગ-વચન યોગ-અને કાયયોગ એમ ૩ પ્રકારનો છે. ત્યાં કોઈ પણ વિષયનું ચિંતન કરવું તે મનયોગ, બોલવું તે વચનયોગ અને હાલવું ચાલવું ઈત્યાદિ શરીર સંબંધિ ક્રિયા તે કાયયોગ કહેવાય. એ ત્રણ મૂળયોગ છે, તેમાં મનયોગ ૪ પ્રકારનો. વચન યોગ ૪ પ્રકારનો, અને કાયયોગ ૭ પ્રકારનો છે તે આ પ્રમાણે—

॥ ૪ મનયોગ ॥

૧ સત્ય મનયોગ—જે વસ્તુ જેવા સ્વરૂપે છે તેવા સ્વરૂપે વિચારવી તે, ૨ અસત્ય મનયોગ-વસ્તુ જે સ્વરૂપે છે, તેથી વિપરીત સ્વરૂપે વિચારવી તે, ૩ સત્યમૃષા (અથવા મિશ્ર) મનયોગ-વસ્તુને કંઈક અંશે સત્ય સ્વરૂપે વિચારવી અને કંઈક અંશે અસત્ય સ્વરૂપે વિચારવી તે, અને ૪ અસત્યાઽમૃષા (અથવા વ્યવહાર)

શબ્દાર્થ.

चउ=ચાર (શિખરો વડે)
सत्त=સાત (શિખરો વડે)
अट्ठ=આઠ (શિખરો વડે)
नवग=નવ (શિખરો વડે)
इगारस=અગ્યાર (શિખરો વડે)
कूडेहिं=શિખરો વડે
गुणह=ગુણો, ગુણાકાર કરો (કરીએ)
जहसंखं=અનુક્રમે

सोलस=સોળ(વક્ષસ્કાર પર્વતને)
दु=બે (ગજદંત પર્વત)ને
दु=બે (રૂક્મિ અને મહા-હિમ૦) ને
गुणयाल=ઓગણચાલીસ (વૈ-તાઢ્યાદિક) ને
दुवे=બે (હિમવંત-શિખરી) ને
य=તથા, અને
सगसट्ठि=સડસઠ
सयचउरो=ચારસો

ગાથાર્થઃ—અનુક્રમે ૧૬ પર્વતને ૪ શિખરો સાથે, ૨ પર્વતને ૭ શિખરો સાથે, બીજા ૨ પર્વતોને ૮ શિખરો સાથે, ૩૯ પર્વતોને ૯ શિખરો સાથે અને ૨ પર્વતને ૧૧ શિખરો સાથે ગુણો (ગુણીએ અને સર્વના સરવાળો કરીએ) તો ૪૬૭ શિખરો આવે છે.

વિશેષાર્થઃ—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે, પરન્તુ ગાથામાં કહેલા ૧૬-૨-૨-૩૯-૨ પર્વતો કયા કયા ? તેનું નામવાળું કોષ્ટક આ પ્રમાણે—॥૧૬॥

॥ ૪૬૭ ગિરિકૂટનો યન્ત્ર ॥

પર્વતસંખ્યા	પર્વતોનાં નામ	એકેક પર્વત ઉપર કૂટ સંખ્યા	કુલ કૂટસંખ્યા	મૂળ વિસ્તાર તથા ઉંચાઇ (યોજન)	[illegible]	શિખરો શાનાં બનેલાં ?
૧૬	વક્ષસ્કાર	૪	૬૪	૫૦૦	”	”
૨	સોમનસ ગજ૦ ગંધમાદન ”	૭	૧૪	”	” ”	” રત્નમય (૬) સુવર્ણમય(૩)
૨	રૂક્મી–મહાહિમ૦	૮	૧૬	”	”	રત્નમય
	૩૮ વૈતાઢ્ય ૧ વિદ્યુત્પ્રભ ગજ૦			૬। ૫૦૦(૮) ૧૦૦૦(૧)	”	”

૧૧

૩૯	૧ માલ્યવંત ગજ૦ ૧ નિષધ ૧ નીલવંત ૧ મેરૂ પર્વત	૯	૩૫૧	,, ૫૦૦ ,, ૫૦૦(૮) ૧૦૦૦(૧)	,, ,, ,, ,,	,, ,, ,, ,,
૨	લઘુહિમ૦-શિખરી	૧૧	૨૨	૫૦૦	,,	,,
૬૧			૪૬૭			

અવતરણઃ—પૂર્વે ૪૬૭ ગિરિકૂટ કહીને હવે આ ગાથામાં ભૂમિ ઉપર રહેલા અને પર્વતના શિખર સરખી આકૃતિવાળા ૫૮ ભૂમિકૂટ કહે છે—

चउतीसुं विजएसुं, उसुकूडा अट्ठ मेरुजंबुम्मि
अट्ठ य देवकुराए, हरिकूड हरिस्सहे सट्ठी ॥१७॥

(इय अडवन्नं धरणिकूडा-પાઠાન્તરમ્ [3] ॥૧૭॥)

સંસ્કૃત અનુવાદ.

चतुस्त्रिंशत्सु विजयेषु, ऋषभकूटान्यष्टौ मेरौ जम्ब्वां
अष्टौ च देवकुरुषु, हरिकूटहरिस्सहे षष्ठिः ॥१७॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

चउतीसुं विजएसुं उसु कूडा अट्ठ मेरु जंबुम्मि
य अट्ठ देवकुराए, हरिकूड हरिस्सहे सट्ठी ॥१७॥

---

૧ उसहकूडा એવો પણ પાઠ છે.

૨-૩. જંબૂ૦સંગ્રહણી મૂળમાં हरिकूड हरिस्सहे सट्ठी છે, પરન્તુ વૃત્તિકર્ત્તાએ इय अडवन्नं धरणिकूडा એ પાઠ જોઇએ એમ કહ્યું છે.

શબ્દાર્થ:—

चउतीसं=ચોત્રીસ
विजयेसुं=વિજયોમાં
उसुकूडा=ઋષભકૂટ
अट्ठ=આઠ
मेरु=મેરૂ પર્વત સંબંધિ (ભદ્રશાલ વનનાં)
जंबुम्मि=જંબૂવૃક્ષના વનમાં (ઉત્તરકુરૂ ક્ષેત્રમાં)

अ=તથા, અને
अट्ठ=આઠ કૂટ
देवकुराए=દેવકુરૂ ક્ષેત્રમાં (શાલ્મલિવૃક્ષના વનમાં)
हरिकूड=હરિકૂટ } આ બે
हरिस्सहे=હરિસ્સહકૂટ } ગિરિકૂટ છે.
सट्ठी=એ ૬૦(=૫૮)*ભૂમિકૂટ છે.

ગાથાર્થ:—ચોત્રીસ વિજયોમાં (ભરતક્ષેત્ર આદિ લઘુ ક્ષેત્રોનાં) ૩૪ ઋષભકૂટ છે, મેરૂ પર્વતના ભદ્રશાલવનમાં ૮ ભૂમિકૂટ છે, ૮ ભૂમિકૂટ જંબૂવૃક્ષના વનમાં (ઉત્તરકુરૂક્ષેત્રને વિષે) છે, અને ૮ ભૂમિકૂટ દેવકુરૂ ક્ષેત્રમાં (શાલ્મલિ વૃક્ષના વનમાં) છે, તથા હરિકૂટ અને હરિસ્સહકૂટ એ (પૂર્વે ગિરિકૂટમાં ગણાયલાં હોઈને અહીં પુનઃ ન ગણવાથી) ૬૦ એટલે વાસ્તવિક રીતે *૫૮ ભૂમિકૂટ છે.
॥૧૭॥इति ५ कूटद्वारम्॥

વિશેષાર્થ:—ગાથાર્થમાં કહેલાં ૫૮ ભૂમિકૂટોનાં સ્થાન અને પ્રમાણ આદિ કિંચિત સ્વરૂપ આ પ્રમાણે—

॥ ૩૪ ઋષભકૂટ પર્વત ॥

દરેક વિજયની બે બે મહાનદીઓ પર્વત ઉપરથી નીચે જ્યાં પોતપોતાનાં નામવાળા પ્રપાતકુંડોમાં પડે છે તે બે પ્રપાતકુંડના આંતરામાં મધ્યભાગે ચોત્રીસે વિજયોમાં એકેક ઋષભકૂટ હોવાથી ૩૪ ઋષભકૂટ છે. તે દરેક ઋષભકૂટ ભૂમિ ઉપર ૮ યોજન ઉંચો તથા ૨ યોજન ઉંડા છે. તથા મૂળમાં ૮ યોજન અને શીર્ષભાગે ૪ યોજન વિસ્તારવાળા હોવાથી સર્વ બાજુથી વૃત્ત આકારવાળા એ પર્વતો ઉંચા કરેલા ગોપુચ્છ સરખા સંસ્થાન (આકૃતિ)વાળા છે. એ કૂટોના

* હરિકૂટ અને હરિસ્સહકૂટ એ બે ગિરિકૂટ હોવાથી પૂર્વે ૪ ૭ ગિરિકૂટમાં ગણાઇ ગયેલ છે જેથી તે બે કૂટ અહીં પુનઃ ન ગણીને ૫૮ ભૂમિકૂટ કહેવાં.

અધિપતિ ઋષભદેવ નામના દેવો હોવાથી ઋષભકૂટ કહેવાય છે. દરેક વિજયના ૬ ખંડમાં એ કૂટ ચોથા ખંડને વિષે આવેલા છે. દરેક વિજયમાં ઉત્પન્ન થયેલ ચક્રવર્ત્તિ જ્યારે ૬ ખંડનો દિગ્વિજય કરવા નીકળે છે તે વખતે અનુક્રમે ચોથા ખંડનો દિગ્વિજય કરી લઘુ હિમવંત પર્વતના અધિપતિ હિમવંત દેવને જીત્યા બાદ પાછા વળતાં આ ઋષભકૂટની પાસે આવી પોતાના રથની અણીથી કૂટને ૩ વાર સ્પર્શ કરી કાકિણી નામના રત્ન વડે કૂટ ઉપર પૂર્વ દિશામાં પોતાનું નામ લખે છે. સર્વે ઋષભકૂટ જાંબૂનદ જાતિના સુવર્ણના છે.

॥ ૮ કરિકૂટ પર્વત ॥

મહાવિદેહ ક્ષેત્રના અતિ મધ્ય ભાગમાં જ્યાં મેરૂ પર્વતની તલહટી સ્થાને (નીચે ભૂમિ ઉપર) રહેલા ભદ્રશાલ નામના વનમાં આઠ વિદિશાઓને વિષે ઉભા રહેલા करि=હાથીના આકાર સરખાં આઠ कूट=ભૂમિપર્વત છે તે ૮ करिकूट કહેવાય છે. એ દરેક કરિકૂટ (હસ્તિકૂટ—દિગ્ગજકૂટ—ગજકૂટ) ૫૦૦ યોજન ઉંચા, ૧૨૫ યોજન ઉંડા, ૫૦૦ યોજન મૂળમાં વિસ્તારવાળા અને ૨૫૦ યોજન શીર્ષભાગે વિસ્તારવાળા છે. એ દરેક ઉપર કૂટના નામ સરખા નામવાળા દેવો રહે છે. અને મેરૂ પર્વતના નીચેના વનમાં રહેલા હોવાથી ગાથામાં मेरु (कूडा)=મેરૂકૂટ કહ્યા છે. આ ૮ કરિકૂટ સુવર્ણનાં છે.

॥ ૮ જંબૂકૂટ પર્વત ॥

મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં ઉત્તર દિશાએ આવેલા ઉત્તરકુરૂ ક્ષેત્રને વિષે જંબૂદ્વીપના અધિપતિ અનાદૃત દેવના નિવાસ યોગ્ય જે અનેક નાનાં મોટાં જંબૂવૃક્ષોના પરિવારવાળું મહાન્ જંબૂવૃક્ષ છે તે પોતાની આસપાસ ફરતાં ૧૦૦-૧૦૦ યોજન વિસ્તારવાળાં ૩ વનો વડે વીંટાયલું છે. તેમાંના પહેલા વનમાંજ આઠ વિદિશાઓને વિષે ૮ ભૂમિકૂટ પર્વત છે. તે પૂર્વે કહેલા ઋષભકૂટ સરખા પ્રમાણવાળા અને જાંબૂનદ જાતિના સુવર્ણના છે. તે દરેક જંબૂકૂટ ઉપર ૧ ગાઉ દીર્ઘ, ૦ાા ગાઉ વિસ્તૃત અને કંઇક ન્યૂન ૧ ગાઉ ઉંચાં શાશ્વત જિનચૈત્યો છે.

॥ ૮ શાલ્મલિકૂટ પર્વત ॥

મહાવિદેહ ક્ષેત્રને વિષે દક્ષિણ દિશામાં આવેલા દેવકુરૂ ક્ષેત્રને વિષે ગરૂડવેગ નામના દેવને નિવાસ કરવા યોગ્ય સર્વ રીતે પૂર્વોક્ત જંબૂવૃક્ષનાં ૩ વન સરખાં અહીં શાલ્મલિ વૃક્ષનાં ૩ વન છે. તેમાંના પહેલા વનમાં ૮ ભૂમિકૂટ છે, તેનું સ્વરૂપ સર્વ રીતે ૮ જંબૂકૂટ સરખું કહેવું પરન્તુ દરેકના નામ જૂદાં જૂદાં છે, અને આઠે કૂટ રૂપાનાં છે. એ શાલ્મલિકૂટો દેવકુરૂ ક્ષેત્રમાં હોવાથી ગાથામાં देवकुराए (=દેવકુરૂમાં) કહેલ છે.

તથા ગાથામાં हरिकूट અને हरिस्सह એ બે કૂટ કહીને ૬૦ ભૂમિકૂટ કહ્યાં છે, પરન્તુ એ બે સહસ્રાંકકૂટ છે તે વિદ્યુત્પ્રભ અને માલ્યવંત ગજદંતગિરિનાં નવ નવ કૂટમાં ગિરિકૂટ તરીકે ગણાઈ ગયાં છે, માટે અહીં પુનઃ ન ગણતાં *૫૮ ભૂમિકૂટ ગણવાં. ॥૧૭॥ इति ५ कूटद्वारम् ॥

અવતરણઃ—હવે આ ગાથામાં છઠ્ઠું તીર્થદ્વાર (એટલે જંબૂદ્વીપમાં તીર્થ કેટલાં છે તે) કહે છે—

मागहवरदामपभा—सतित्थ विजयेसु एरवयभरहे ।
चउतीसा [1]तिहिं गुणिया, दुरुत्तरसयं तु तित्थाणं ॥१८॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

मागधवरदामप्रभासतीर्थानि विजयेषु ऐरावतभरतयोः ।
चतुस्त्रिंशत् त्रिभिर्गुणिता, द्व्युत्तरशतं तु तीर्थानाम् ॥१८॥

---

* શ્રી જંબૂ૦ સંગ્રહણીની વૃત્તિમાં તો "એ ગાથાના ચોથા સ્થાને हय अडवन्नं धरणिकूडा એવો પાઠ જોઈએ, અને એ ગાથા પ્રાચીન પુસ્તકોમાં દેખાતી નથી તો પણ ઉપયોગી હોવાથી કહી છે." એમ કહ્યું છે. [1] છાપેલી પ્રતમાં तीर्हिं છે.

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

विजयेसु एरवय भरहे मागह वरदाम पभास तित्थ
तु चउतीसा तिहिं गुणिया दु उत्तर सयं तित्थाणं ॥१८॥

शब्दार्थ:—

मागह=માગધ તીર્થ
वरदाम=વરદામ તીર્થ
पभास=પ્રભાસ તીર્થ
तित्थ=તીર્થ (જળમાં ઉતરવા યોગ્ય સ્થાને મોટાં દેવસ્થાન).
विजयेसु=૩૨ વિજયોમાં
एरवय=ઐરાવત ક્ષેત્રમાં
भरहे-ભરત ક્ષેત્રમાં
चउतीसा=ચોત્રીસ (ને)
तिहिं=ત્રણવડે
गुणिया=ગુણ્યા છતા, ગુણતાં.
दुरुत्तर=(બે ઉત્તર=) બે અધિક
सयं=સો
तु=(છંદપૂર્તિ માટે)
तित्थाणं=તીર્થોની સંખ્યા, તીર્થો

ગાથાર્થઃ—મહાવિદેહની ૩૨ વિજયોમાં ભરતક્ષેત્રમાં તથા ઐરાવત ક્ષેત્રમાં (એ ૩૪ વિજયોમાં) માગધ વરદામ અને પ્રભાસ એ ત્રણ ત્રણ તીર્થ છે. તેથી ૩૪ ને ૩ વડે ગુણતાં એકસો બે (=૧૦૨) તીર્થ જંબૂદ્વીપમાં છે ॥ ૧૮ ॥ इति ६ तीर्थद्वारम् ॥

વિશેષાર્થઃ—જળાશયમાં ઉતરવા યોગ્ય ઢાળ પડતો અનુક્રમે નીચો નીચો ગયેલો જે ભૂમિભાગ તે [1]તીર્થ કહેવાય. અથવા નદીઓ જ્યાં સમુદ્રને મળે છે તે સંગમસ્થાન પણ [2]તીર્થ કહેવાય. અથવા નદીઓ વિગેરે જળાશયોના સુખે ઉતરી શકાય એવા ભૂમિભાગ તે [3]તીર્થ કહેવાય, અને તે સ્થાને નજીકમાં રહેલા દેવ-

---

૧ तीर्थं नामावतरण-मार्गोऽम्भोधौ तटाकवत्(-તળાવ સરખો સમુદ્રમાં ઉતરવાનો માર્ગ તે તીર્થ) ઇતિ ક્ષેત્રલોકપ્રકાશઃ ૨ લોકપ્રસિદ્ધ અર્થ છે.

૩ सरियाईणं भागो, निरवायो...[=નદીઓ વિગેરેના નિરપાય કષ્ટ રહિત-સુખે ઉતરવાયોગ) ભૂમિભાગ તે તીર્થ (દ્રવ્ય તીર્થ)]-ઇતિ વિશેષાવશ્યકઃ અથવા સામાન્ય રીતે વિશિષ્ટ જળસ્થાન અથવા સંપૂર્ણ જળાશય પણ તીર્થ કહેવાય છે. તેમજ જ્યાં અથવા જેના વડે (तृ तर्) એ ધાતુ ચક્રવર્તિ આદિને (उत् અથવા अव ઉપસર્ગપૂર્વક) ઉત્તરણ અથવા અવતરણના (એટલે જળમાં ઉતરવાના) ભાવાર્થમાં લેવો. બીજા પણ તીર્થ શબ્દના અનેક અર્થ છે, પરન્તુ અહીં તો ઉપર કહેલા અર્થ ગ્રહણ કરવા.

છું (૧૦૨ તીર્થ)

સ્થાનો પણ તીર્થ કહેવાય. તેવાં તીર્થ અહીં જંબૂદ્વીપમાં ૧૦૨ છે તેનાં નામ સ્થાન આદિ કિંચિત સ્વરૂપ આ પ્રમાણે—

॥ ૧૦૨ તીર્થનાં સ્થાન ॥

ભરતક્ષેત્રમાં પૂર્વ દિશાએ ગંગા મહાનદી જ્યાં લવણ સમુ-દ્રમાં મળે છે, ત્યાં ગંગા નદીના સંગમસ્થાનથી (અથવા સંગમ-સ્થાને) સમુદ્રમાં ૧૨ યોજન દૂર માગધ દેવની રાજધાનીવાળો માગધદ્વીપ નામનો દ્વીપ છે તે માગધ તીર્થ કહેવાય છે. તેવીજ રીતે ભરતક્ષેત્રમાં પશ્ચિમ દિશાએ સિંધુ મહાનદીના સંગમસ્થાને ૧૨ યોજન દૂર સમુદ્રમાં પ્રભાસ દેવની રાજધાનીવાળો પ્રભાસ દ્વીપ છે તે પ્રભાસ તીર્થ છે. અને એ બે તીર્થના મધ્યભાગે સમુ-દ્રમાંજ ૧૨ યોજન દૂર વરદામ નામના દેવની રાજધાનીવાળો વરદામ નામે દ્વીપ છે તે વરદામ તીર્થ કહેવાય છે. એજ પદ્ધતિએ ઐરાવત ક્ષેત્રમાં રક્તવતી નદીના સંગમસ્થાને સમુદ્રમાં માગધ તીર્થ અને રક્તા નદીના સંગમ સ્થાને પ્રભાસ તીર્થ તેમજ બન્નેના મધ્યમાં વરદામ તીથ છે.

પુનઃ મહાવિદેહ ક્ષેત્રની ૩૨ વિજયોની મહાનદીઓનાં સંગમ-સ્થાન શીતોદા તથા સીતા મહાનદીઓમાં છે, માટે તે દરેક વિજયમાં ૩-૩ તીર્થો હોવાથી ૯૬ તીર્થોમાંનાં ૪૮ તીર્થ શીતોદા નદીમાં અને ૪૮ તીર્થ સીતા નદીમાં છે. જેથી ૯૬ તીર્થ મહાવિદેહ ક્ષેત્રની ૨ મહાનદીઓમાં છે.

॥ તીર્થોમાં ચક્રવર્તિનો દિગ્વિજય ॥

૩૪ વિજયોમાં જે જે ચક્રવર્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વ ચક્ર-વર્તિ જ્યારે ૬ ખંડનો દિગ્વિજય કરવા નીકળે છે, ત્યારે પ્રથમ માગધ તીર્થની સ્હામા સમુદ્ર અથવા નદીના કિનારા ઉપર પોતાની છાવણી–રાજધાની સ્થાપીને ચક્રવર્તિ પોતેજ ચાર અશ્વવાળા રથમાં બેસી રથના પૈડાની (ચક્રની) નાભિ (મધ્ય ભાગ) ડૂબે તેટલા ઉંડા જળ સુધી જળમાં ઉતરી ત્યાં ઉભા રહી પોતાના નામવાળું બાણ માગધ દેવના દ્વીપ તરફ ફેંકે. તે બાણ ૧૨ યોજન દૂર જઈ માગધ દેવની રાજસભામાં જઈ પડતાંજ ક્રોધથી ધમધમેલો માગધ દેવ

ચક્રવર્ત્તિ ઉત્પન્ન થવાનું નામ વાંચીને તુર્ત શાન્ત થઈ જાય, અને અનેક ભેટણાં તથા તે બાણ લઈ ચક્રવર્તિ પાસે આવી "હું તમારા ક્ષેત્રની હદમાં વસનારો દેવ તમારી આજ્ઞામાં છું" ઈત્યાદિ નમ્રતા-વાળાં વચનો કહે, અને ચક્રવર્ત્તિ પણ તે બાણ લઈ ભેટણાંનો સ્વીકાર કરી માગધ દેવનો યથાયોગ્ય સત્કાર કરી સ્વસ્થાને જવાની રજા આપે. ત્યાર બાદ એ પદ્ધતિએ મધ્યમાં રહેલા વર-દામ તીર્થને અને ત્યાર બાદ પ્રભાસ તીર્થને સાધે-જીતે. એ ૩ તીર્થોનો વિજય ચક્રવર્ત્તિ પ્હેલા ખંડના દિગ્વિજયમાં કરે છે. ॥૧૮॥

॥ इति ६ तीर्थद्वारम् ॥

अवतरणः—હવે ૭ મું શ્રેણિદ્વાર કહે છે (એટલે જંબૂદ્વીપમાં વિદ્યાધરનાં નગરોની પંક્તિઓ તથા આભિયોગિક દેવોના આવાસો-ની-ભવનોની પંક્તિઓ કેટલી છે અને ક્યાં છે તે કહે છે).

विज्जाहर-अभिओगिय, सेढीओ दुन्नि दुन्नि वेयड्ढे
इय चउगुण चउतीसा, छत्तीससयं तु सेढीणं ॥१९॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

विद्याधराभियौगिकश्रेणयो द्वे द्वे वैताढ्ये
इति चतुर्गुणचतुस्त्रिंशत् षट्त्रिंशत्युत्तरशतं तु श्रेणीनाम् ॥१९॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

वेयड्ढे विज्जाहर अभिओगिय दुन्नि दुन्नि सेढीओ
इय चउतीसा चउ गुण तु सयं छत्तीस सेढीणं ॥ १९ ॥

શબ્દાર્થ:

विज्जाहर=વિદ્યાધર મનુષ્યોની
अभिओगिय=આભિયોગિક દેવોની
सेढीओ=શ્રેણિઓ, નગરપંક્તિઓ
दुन्नि दुन्नि=બે બે
वेयड्ढे=વૈતાઢ્ય પર્વત ઉપર
इय=એ પ્રમાણે
चउगुण=ચાર ગુણ, ચાર વડે ગુણતાં.
चउतीसा=ચોત્રીસ, ચોત્રીસને
छत्तीससयं=એકસો છત્રીસ
तु=(છંદઃ પૂર્તિ માટે)
सेढीणं=શ્રેણિઓની (સંખ્યા), શ્રેણિઓ

ગાથાર્થ:—વૈતાઢ્ય પર્વત ઉપર વિદ્યાધર મનુષ્યોની તથા આભિયોગિક (સૌધર્મ ઈશાન કલ્પના લોકપાલના સેવક) દેવોની બે બે શ્રેણિઓ (રહેવાનાં નગરોની તથા આવાસોની-ભવનોની પંક્તિઓ) છે. એ પ્રમાણે (વૈતાઢ્ય ચોત્રીસ હોવાથી) ૩૪ ને ૪ વડે ગુણતાં ૧૩૬ શ્રેણિઓ જંબૂદ્વીપમાં છે ॥ ૧૯ ॥ इति ७ श्रेणिद्वारम् ॥

વિશેષાર્થ—દરેક વૈતાઢ્ય પર્વત ઉપર દક્ષિણ તરફ અને ઉત્તર તરફ પહેલા ૧૦ યોજન ઉપર ચઢીએ ત્યાં (દક્ષિણ તરફ અને ઉત્તર તરફ) બે બાજુએ ૧૦-૧૦ યોજન વિસ્તારવાળો અને વૈતાઢ્ય પર્વતની લંબાઈ જેટલી લંબાઈવાળો સમ-સપાટ પ્રદેશ છે. એ બન્ને સપાટ પ્રદેશ તે પહેલી ૨ મેખલા કહેવાય છે. ત્યાં દક્ષિણ તરફની ૧૦ યોજન પહોળી અને લંબચોરસ આકારવાળી પહેલી મેખલામાં [1]ગગનવલ્લભ વિગેરે શ્રેણિબદ્ધ રહેલાં ૫૦ નગરો (શહેર) વિદ્યાધર* મનુષ્યોની વસતિવાળાં છે, અને ઉત્તર તરફની મેખલામાં [2]રથનૂપુર આદિ ૬૦ નગરો વિદ્યાધરની વસતિવાળાં છે. એ પ્રમાણે ભરત ઐરાવત ક્ષેત્રના ૨ વૈતાઢ્ય પર્વત ઉપર ૫૦-૬૦ ૫૦-૬૦[3] નગરોની બે બે વિદ્યાધર શ્રેણિ છે. અને મહાવિદેહના

૧-૨ દક્ષિણશ્રેણિમાં રથનૂપુર અને ઉત્તરશ્રેણિમાં ગગનવલ્લભ વિગેરે એવો ભાવાર્થ પણ શાસ્ત્રોમાં કહેલો છે.

* રોહિણી પ્રજ્ઞપ્તિ આદિ અનેક વિદ્યાઓમાંની યથાયોગ્ય વિદ્યાઓથી (એજ નામવાળી વિદ્યાદેવીઓથી) અભીષ્ટ કાર્ય કરવાની શક્તિવાળા મનુષ્ય તે વિદ્યાધર કહેવાય.

૩ ક્ષેત્રદિશાની અપેક્ષાએ ભરતક્ષેત્રને વિષે ૫૦ દક્ષિણમાં અને ૬૦ ઉત્તરમાં છે, પરન્તુ ઐરાવત ક્ષેત્રમાં ૬૦ દક્ષિણમાં (મેરૂ તરફ) અને ૫૦ ઉત્તરમાં (ઐરાવતના સમુદ્ર તરફ) છે. એ પ્રમાણે ક્રમનો વિપર્યાસ-તફા વત જંબૂદ્વીપની જગતિના ઘેરાવાના કારણથી છે, એટલે જગતિના ઘે વાથી જે મેખલા સાંકડી થઈ હોય ત્યાં ૫૦ અને વધુ દીર્ઘ મેખ ૬૦ નગર હોય. તથા એ ગગનવલ્લભ આદિ નગરો તો તે તે દેશની ધાનીનાં નગર છે, તેથી એ નગરો ઉપરાન્ત તે તે દેશાન્તર્ગત અનેક ગ્રામાદિક પણ છે એમ જાણવું.

૩૨ વૈતાઢયો ઉપર ૫૫-૫૫ નગરોની બન્ને શ્રેણિઓ છે. જેથી દરેક વૈતાઢય ઉપર વિદ્યાધરનાં ૧૧૦ નગરો છે અને સર્વ નગરો ૩૭૪૦ છે. ॥ इति विद्याधर श्रेणिः ॥

ઉપર કહેલી વૈતાઢયની પ્હેલી બે મેખલાથી ઉપર ૧૦ યોજન ચઢીએ તો ત્યાં પણ બન્ને બાજુ ૧૦-૧૦ યોજન વિસ્તારવાળો સપાટ પ્રદેશ અનેક યોજન લંબાઇવાળો છે તે બીજી ૨ મેખલા છે. ત્યાં યથાસંભવ[1] સૌધર્મેન્દ્ર અને ઈશાનેન્દ્રના ૪ લોકપાલના આભિયોગિક (સેવક) વ્યન્તર[2] દેવોનાં ભવનો છે. તેમાં તે આભિ૦ વ્યન્તર દેવો રહેતા હોવાથી દરેક વૈતાઢય ઉપર ૨-૨ आभियौगिक દેવની શ્રેણિઓ ગણાય છે. જેથી ૩૪ વૈતાઢય ઉપર ૬૮ આભિ૦ દેવશ્રેણિઓ છે.

એ પ્રમાણે દરેક વૈતાઢય ઉપર ૪-૪ શ્રેણિ ગણતાં ૩૪ વૈતાઢય ઉપર ૧૩૬ શ્રેણિ થાય છે. ॥ ૧૯ ॥ इति ७ श्रेणिद्वारम्.

अवतरण—હવે આ ગાથામાં ૮ મું विजयद्वार [એટલે જંબૂદ્વીપમાં ચક્રવર્ત્તિને (विजय=) જીતવા યોગ્ય ક્ષેત્ર કેટલાં છે ? તે], તથા ૯ મું द्रहद्वार (એટલે જંબૂદ્વીપમાં મોટાં द्रह=સરોવર કેટલાં છે ? તે) કહેવાય છે.

---

૧ મેરૂ પર્વતથી દક્ષિણ દિશામાં આવેલા ૧૬ વિજયોના ૧૬ અને ભરતક્ષેત્રનો ૧ મળી ૧૭ વૈતાઢયો ઉપર બીજી મેખલામાં બન્ને બાજુએ સૌધર્મઇન્દ્રના લોકપાલના આભિયોગિક દેવો રહે છે, અને મેરૂથી ઉત્તર દિશાના (૧૬+૧=) ૧૭ વૈતાઢયો ઉપર બીજી મેખલામાં બન્ને બાજુ ઇશાનેન્દ્રના લોકપાલના અભિયોગિક દેવો રહે છે.

૨ એ દેવોને શ્રીજંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિની વૃત્તિ વિગેરેમાં વ્યન્તર વિશેષ કહ્યા છે, અને મૂળસૂત્રમાં सोमजमवरुणवेसमणकाइआणं आभिओगाणं देवाणं बहवे भवणा पन्नत्ता (એટલે સોમકાયિક યમકાયિક વરૂણકાયિક અને વૈશ્રમણકાયિક આભિયોગિક દેવોનાં ઘણાં ભવન છે) એ પાઠના અર્થ તરીકે વ્યન્તર દેવોજ કહ્યા છે, પરન્તુ એ દેવો સૌધર્મેશાન કલ્પના નથી એમ જાણવું.

मनयोग-જે વિચારને સત્ય ન કહી શકાય કે અસત્ય પણ ન કહી શકાય તેવો વિચાર કરવો તે. આ ચારે મનોયોગનાં ઉદાહરણ-દ્રષ્ટાન્ત નીચે કહેવાતા ૪ પ્રકારના વચનયોગને અનુસારે વિચારવાં.

॥ ૪ वचनयोग ॥

૧ **सत्य वचनयोग**—જે વસ્તુ જેવા સ્વરૂપે છે તેવા સ્વરૂપે અને સ્વપરહિતનો વ્યાઘાત ન થાય તે રીતે કહેવી તે. જેમ વીત-રાગ તેજ સુદેવ કહેવા, પંચ મહાવ્રતધારી અને મોક્ષમાર્ગના ઉપદેશકનેજ સુગુરૂ કહેવા, તથા સંપૂર્ણ અહિંસા વિગેરે માર્ગનેજ સુધર્મ કહેવો, તથા અંધને અંધ કહેવો પણ વિવેકથી ઇત્યાદિ. ૨ **असत्य वचनयोग**-જે વસ્તુ જેવા સ્વરૂપે છે તેવા સ્વરૂપે ન કહેતાં તેથી વિપરીત સ્વરૂપે કહેવી તે. જેમ રાગદ્વેષ આદિ મોહના લક્ષણોવાળા દેવને સુદેવ કહેવા, વ્રત નિયમ રહિત અને ઉન્માર્ગનો ઉપદેશ આપનારને સુગુરૂ કહેવા, તથા હિંસા અસત્ય આદિ અનીતિના માર્ગને ધર્મ કહેવો, તેમજ અવિવેકપણે અંધને અંધ કહેવો ઇત્યાદિ. ૩ **सत्यासत्य (मिश्र) वचनयोग**-વસ્તુને કંઇક અંશે સત્ય સ્વરૂપે કહેવી અને કંઇક અંશે અસત્ય સ્વરૂપે કહેવી તે. જેમ આમ્રવૃક્ષ (આંબા) ઇત્યાદિ અનેક વૃક્ષવાળું વન હોવા છતાં પણ આ આમ્રવન છે એમ (અન્ય વૃક્ષો પણ ગૌણ પણે-અવિવક્ષિત પણે છે એવી અપેક્ષા રાખ્યા-સમજ્યા વિના) કહેવું, ઇત્યાદિ. ૪ **असत्याऽमृषा (व्यवहार) वचनयोग**-જે વચન સત્ય કે અસત્ય તરીકે ન ગણી શકાય એવું વચન બોલવું, જેમ બાળકનું હાલરડું ગાતાં હલલલલ બોલવું, ગીત વિગેરેમાં રે-લોલ-લાલ ઇત્યાદિ બોલવું; હે મણિચન્દ્ર! આદિ સંબોધવચનો, તથા આજ્ઞા કરવી, પ્રશ્ન પૂછવા, ઇત્યાદિ વ્યવહાર વચનયોગ (૧૨ પ્રકારના) છે. તેમજ પશુઓની અને અસંજ્ઞિ જીવોની અસ્પષ્ટ ભાષાઓ પણ ચોથા પ્રકારનો વચનયોગ છે. હવે ૭ પ્રકારના કાયયોગ આ પ્રમાણે છે—

॥ ૭ काययोग (૧કર્મગ્રંથ મતે) ॥

૧ **औदारिक काययोग**—ઔદારિક શરીરની ગમન આગ-

---

૧ સિદ્ધાન્તનો અભિપ્રાય મિશ્ર યોગની બાબતમાં જુદો પડે છે. તે આ પ્રમાણે—

चक्कीजेअव्वाइं, विजयाइं इत्थ हुंति चउतीसा
महदह छप्पउमाई, कुरूसु दसगंति सोलसगं ॥२०॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

चक्रिजेतव्या विजया अत्र भवन्ति चतुस्त्रिंशत्
महाद्रहाः षट् पद्मादयः कुरूषु दशकमिति षोडशकम् ॥२०॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

इत्थ चक्की जेअव्वाइं विजयाइं चउतीसा हुंति
प्पउम आई छ मह दह कुरूसु दसगं इति सोलसगं ॥२०॥

શબ્દાર્થ:—

चक्की=ચક્રવર્ત્તિ (ને, વડે)
जेअव्वाइं=જીતવા યોગ્ય ક્ષેત્ર તે
विजयाइं=વિજયો કહેવાય
इत्थ=અહીં, જંબૂદ્વીપમાં
हुंति=છે
चउतीसा=ચોત્રીસ
मह=મહા, મોટાં
दह=દ્રહ–સરોવર–હ્રદ
छ=છ
प्पउमाई=પદ્મસરોવર ઈત્યાદિ
कुरूसु=બે કુરૂક્ષેત્રમાં
दसगं=દશ સરોવર છે
इति=એ પ્રમાણે
सोलसगं=(સર્વ મળી) સોળ (મોટાં સરોવર છે)

गाथार्थः—આ જંબૂદ્વીપમાં ચક્રવર્ત્તિઓને જીતવા યોગ્ય (દિગ્વિજય કરવા યોગ્ય–તાબે કરવા યોગ્ય) જે ક્ષેત્ર તે વિજય કહેવાય. તેવાં વિજયક્ષેત્ર ૩૪ છે. ॥ इति ८ विजयद्वारम् ॥ તથા પદ્મ સરોવર ઈત્યાદિ નામવાળાં ૬ મોટાં સરોવર છે, અને (દેવકુરૂ તથા ઉત્તરકુરૂ એ) બે કુરૂક્ષેત્રમાં (૫-૫ હોવાથી) ૧૦ (નાનાં) સરોવર છે. એ પ્રમાણે સર્વ મળીને જંબૂદ્વીપમાં ૧૬ સરોવર છે. ॥२०॥इति ९ द्रहद्वारम् ॥

---

૧ महद्दह छ पउमाई એવો પણ પાઠ છે.

વિશેષાર્થઃ— ॥ **જંબૂદ્વીપમાં ૩૪ વિજયક્ષેત્ર** ॥

ભરતક્ષેત્ર, ઐરાવતક્ષેત્ર અને મહાવિદેહમાંની ૩૨ વિજય એ સર્વ મળી ૩૪ વિજયક્ષેત્રો છે, કારણ કે એ દરેક વિજયના ૭ એ ખંડનો ૧ચક્રવર્ત્તિ સંપૂર્ણ દિગ્વિજય કરે છે (જીતે છે) તેથી વિજયક્ષેત્ર કહેવાય છે. એ ૩૪ ક્ષેત્રો સિવાયનાં હૈમવત આદિ કોઇપણ ક્ષેત્ર એવાં નથી કે જ્યાં ચક્રવર્ત્તિ (તે ક્ષેત્રનો) દિગ્વિજય કરી પોતાની આજ્ઞા (પોતાનું રાજ્ય) મનાવી શકે. અહીં ચક્રવર્ત્તિને અનુક્રમે જીતવા યોગ્ય ૬ ખંડ આ પ્રમાણે—૧ દક્ષિણાર્ધ મધ્યખંડ, ૨ દક્ષિણાર્ધ પશ્ચિમખંડ, ૩ ઉત્તરાર્ધ પશ્ચિમખંડ, ૪ ઉત્તરાર્ધ મધ્યખંડ, ૫ ઉત્તરાર્ધ પૂર્વખંડ, અને ૬ દક્ષિણાર્ધ પૂર્વખંડ. એ પ્રમાણે અનુક્રમે ૬ ખંડ ચોત્રીસે વિજયમાં જાણવા.

મહાવિદેહના ૩૨ વિજયક્ષેત્રનાં નામ—

પૂર્વ મહાવિદેહમાં ૧૬		પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં ૧૬	
૧ કચ્છ	૯ વત્સ	૧૭ પદ્મ	૨૫ વપ્ર
૨ સુકચ્છ	૧૦ સુવત્સ	૧૮ સુપદ્મ	૨૬ સુવપ્ર
૩ મહાકચ્છ	૧૧ મહાવત્સ	૧૯ મહાપદ્મ	૨૭ મહાવપ્ર
૪ કચ્છાવતી	૧૨ વત્સાવતી	૨૦ પદ્માવતી	૨૮ વપ્રાવતી
૫ આવર્ત્ત	૧૩ રમ્ય	૨૧ શંખ	૨૯ વલ્ગુ
૬ મંગલાવર્ત્ત	૧૪ રમ્યક	૨૨ કુમુદ	૩૦ સુવલ્ગુ
૭ પુષ્કલાવર્ત્ત	૧૫ રમણિક	૨૩ નલિન	૩૧ ગંધિલ
૮ *પુષ્કલાવતી	૧૬ *મંગલાવતી	૨૪ *નલિનાવતી	૩૨ *ગંધિલાવતી
ઉત્તર દિશામાં	દક્ષિણ દિશામાં	દક્ષિણ દિશામાં	ઉત્તર દિશામાં

૧ થાળી સરખું ગોળ, ચારે બાજુ તીક્ષ્ણ ધાર અને દાંતાવાળું, તથા વજ્રરત્નનું ચક્રરત્ન નામનું મુખ્ય શસ્ત્ર જેને હોય અને ૬ ખંડ સંપૂર્ણ સાધે તે ચક્રવર્ત્તિ કહેવાય (વાસુદેવ પાસે પણ ચક્રરત્ન હોવા છતાં ૩ ખંડનેજ જીતે છે માટે ચક્રવર્ત્તિ નહિ).

* એ ચાર વિજયમાં વર્તમાનકાળે શ્રી **સીમંધરસ્વામી**—શ્રી **યુગમંધરસ્વામી**—શ્રી **બાહુસ્વામી**—શ્રી **સુબાહુસ્વામી** એ ચાર નામના તીર્થંકર ભગવંતો વિચરે છે તેમને મારો ત્રિકરણપૂર્વક નમસ્કાર હો. તેઓ વિહરમાન ભગવાન કહેવાય છે.

એ ૩૪ વિજયમાં ભરત તથા ઐરાવત ક્ષેત્ર દરેક ૫૨૬ યોજન ૬ કળા વિસ્તારવાળું છે, અને કચ્છ આદિ દરેક વિજય ૨૨૧૨ યોજન અને એક યોજનના ૮ ભાગ કરે તેવા ૭ ભાગ જેટલા (૨૨૧૨⅞ યોજન) વિસ્તારવાળી છે. ॥ इति ८ विजयद्वारम् ॥

॥ જંબૂદ્વીપમાં ૬ મહાદ્રહ[1] ॥

૧ पद्मद्रह—ભરતક્ષેત્ર પાસે આવેલા લઘુહિમવંત પર્વત ઉપર ૧૦૦૦ યોજન દીર્ઘ અને ૫૦૦ યોજન પ્હોળું એ પદ્મદ્રહ નામનું સરોવર છે, તેમાં श्रीदेवी રહે છે. ૨ महापद्मद्रह—મહા હિમવંત પર્વત ઉપર અને પદ્મદ્રહથી બમણા પ્રમાણવાળો છે, તેમાં ह्री देवी નામની દેવી રહે છે. ૩ तिगिछीद्रह—નિષધ પર્વત ઉપર અને મહાપદ્મદ્રહથી બમણા પ્રમાણવાળો છે. તેમાં धी देवी રહે છે. ૪ पुंडरिकद्रह—શિખરી પર્વત ઉપર પદ્મદ્રહ સરખો છે તેમાં लक्ष्मी દેવી રહે છે. ૫ महापुंडरिकद्रह—રૂક્મી પર્વત ઉપર મહાપદ્મદ્રહ સરખો છે તેમાં बुद्धिदेवी રહે છે. અને ૬ केसरिद्रह—નીલવંત પર્વત ઉપર તિગિંછીદ્રહ સરખો છે તેમાં कीर्त्तिदेवी રહે છે.

એ ૬ દ્રહો ૧૦ યોજન ઉંડા છે, અને દેવીઓ પરિવાર સહિત પોતપોતાના મુખ્ય કમળમાં રહે છે. તે કમળોનું સ્વરૂપ બીજા ગ્રંથોથી જાણવા યોગ્ય છે.

॥ જંબૂદ્વીપમાં ૧૦ [1]લઘુ દ્રહ ॥

૧ નિષધદ્રહ, ૨ દેવકુરૂદ્રહ, ૩ સુરપ્રભદ્રહ, ૪ સુલસદ્રહ, અને ૫ વિદ્યુત્પ્રભદ્રહ એ ૫ દ્રહ મહાવિ૦ને વિષે દેવકુરૂ ક્ષેત્રમાં છે, તથા ૧ નીલવંતદ્રહ, ૨ ઉત્તરકુરૂદ્રહ, ૩ ચંદ્રદ્રહ ૪ ઐરાવતદ્રહ, અને ૫

---

૧ हृद–द्रह–सरोवर એ ત્રણે અહીં એકાર્થવાચક છે.

૧ પદ્મદ્રહ તે મહાદ્રહ, અને પદ્મદ્રહ સરખા આ દ્રહો તે મહાદ્રહ નહિ તેનું કારણ પદ્મદ્રહ મહાપદ્મદ્રહ આદિ ૬ દ્રહો મહાદ્રહોની ગણત્રીમાં છે, અને આ ૧૦ દ્રહો જૂદા પડતા છે. જેમ અન્તર્નદિઓ ગંગાદીકથી વિશાળ હોવા છતાં મહાનદીની ગણત્રીમાં નથી તેમ. અથવા અપેક્ષાએ ૧૬ ને મહા દ્રહ કહેવામાં વિરોધ નથી.

માલ્યવંતદ્રહ એ ૫ દ્રહ મહાવિદેહને વિષે ઉત્તરકુરૂ ક્ષેત્રમાં છે. એ ૧૦ દ્રહો (સરોવરો)માં તે તે નામવાળા દેવો પરિવાર સહિત મુખ્ય કમળમાં રહે છે, અને આ ૧૦ દ્રહો ઉપર કહેલા પદ્મદ્રહ સરખા પ્રમાણવાળા છે, તથા મહાવિદેહની શીતોદા અને સીતા મહાનદી દરેક પાંચ પાંચ દ્રહને ભેદીને (દ્રહમાં થઇને) નીકળે છે, જેથી દરેક દ્રહના બે બે ખંડ (વિભાગ) થઇ ગયેલા છે ॥૨૦॥ इति ९ द्रहद्वारम् ॥

अवतरण—હવે ૧૦ મું નદીદ્વાર (જંબૂદ્વીપમાં કેટલી નદીઓ છે? તે) કહે છે. ત્યાં પ્રથમ બે બાહ્ય ક્ષેત્રની (ભરત-ઐરાવતની) બે બે નદી તથા તેના પરિવાર આ ગાથામાં કહે છે.

गंगा सिंधू रत्ता, रत्तवई चउ नईओ पत्तेयं
चउदसहिं सहस्सेहिं, समगं वच्चंति जलहिंमि ॥२१॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

गंगा सिंधू रक्ता रक्तवती चतस्रो नद्यः प्रत्येकं
चतुर्दशभिः सहस्रैः समकं व्रजन्ति जलधौ ॥२१॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

ગાથાવત્-પરન્તુ जलहिंमि वच्चंति ઈતિ.

શબ્દાર્થ:—

गंगा=ગંગાનદી
सिंधू=સિંધુ નદી
रत्ता=રક્તા નદી
रत्तवई=રક્તવતી નદી
चउ=ચાર
नईओ=નદીઓ છે
पत्तेयं=પ્રત્યેક, તે દરેક નદી
चउदसहिं=ચૌદ
सहस्सेहिं=હજાર
समगं=સહિત
वच्चंति=જાય છે
जलहिंमि=સમુદ્રમાં

---

૧. છપાયલી બુકોમાં समग શબ્દ છે, અને છપાયલી સટીક પ્રતમાં समगं મૂળમાં છે, અર્થ પણ समगंनोज કરેલો છે, માટે અહિં પણ समगं શબ્દ ઠીક સંબંધવાળો થવાથી યોજ્યો છે.

ગાથાર્થઃ—ગંગા, સિંધુ, રક્તા, અને રક્તવતી એ ચાર મહાનદીઓ (ભરત ઐરાવત ક્ષેત્રની ૨-૨ બાહ્ય નદીઓ) છે, તે ચાર મહાનદીમાંની દરેક મહાનદી ચૌદ ચૌદ હજાર નદીઓના પરિવાર સહિત સમુદ્રમાં (લવણ સમુદ્રમાં) જાય છે-મળે છે ॥૨૧॥

વિશેષાર્થઃ—ભરતક્ષેત્રમાં ગંગા મહાનદી પૂર્વ દિશામાં વહે છે, અને સિંધૂ મહાનદી પશ્ચિમ દિશામાં વહે છે. એ બન્ને નદી લઘુહિમવંત પર્વત ઉપર રહેલા પદ્મસરોવરમાંથી નીકળી છે. તથા ઐરાવત ક્ષેત્રમાં [1]પશ્ચિમ દિશાએ (ત્યાંના સૂર્યોદયની અપેક્ષાએ પૂર્વ દિશામાં) રક્તાવતી મહાનદી વહે છે, અને પૂર્વ દિશાએ (ત્યાંની પશ્ચિમ દિશાએ) રક્તા મહાનદી વહે છે. એ ચારે નદીઓ પોતપોતાની દિશિમાં લવણ સમુદ્રને મળે છે. એ ચાર નદીઓનું તથા આગળ કહેવાતી બીજી મહાનદીઓનું પ્રમાણ આગળ ૨૬ મી ગાથામાં કહેવાશે. એ દરેક મહાનદીને બીજી ચૌદ ચૌદ હજાર નાની નદીઓ મળે છે, તે પરિવારનદીઓ કહેવાય છે.

અવતરણઃ—પૂર્વ ગાથામાં બાહ્ય ક્ષેત્રની ચાર બાહ્ય નદીઓ કહીને હવે આ ગાથામાં ૨ અભ્યન્તર ક્ષેત્રની ૮ મહાનદીઓ કહે છે.

एवं अब्भिंतरियाँ[2], चउरो पुण अट्ठवीससहस्सेहिं
पुणरवि छप्पन्नेहिं, सहस्सेहिं जंति चउ सलिला॥२२॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

एवमाभ्यन्तरिकाश्चतस्रः पुनरष्टाविंशतिसहस्रैः
पुनरपि षट्पंचाशतैः सहस्रैर्यान्ति चतस्रः सलिलाः ॥२२॥

---

૧. આ નદીઓના સંબંધમાં કહેલી દિશિઓ ક્ષેત્રદિશિની અપેક્ષાએ છે, પરન્તુ સૂર્યોદયની અપેક્ષાએ નહિ.

૨. अब्भंतरगा એવો પણ પાઠ છે.

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

पुण एवं अब्भिंतरिया चउरो अट्ठवीस सहस्सेहिं
पुण अवि चउ सलिला छप्पन्नेहिं सहस्सेहिं जंति ॥२२॥

શબ્દાર્થ:—

पुण=વળી
र(अ)वि=પણ
छप्पन्नेहिं=છપ્પન
सहस्सेहिं=હજાર નદીઓ સહિત
जंति=જાય છે
चउ=ચાર
सलिला=નદીઓ (મધ્ય ક્ષેત્રની)

एवं=એ પ્રમાણે
अब्भितरिया=મધ્યક્ષેત્રની
चउरो=ચાર નદીઓ
...ની, પણ
=અઠ્ઠાવીસ
...हिं=હજાર નદીઓ

ગાથાર્થ:—એ પ્રમાણે અભ્યન્તર ક્ષેત્રની (હૈમવંત-હિરણ્ય-
...ત ક્ષેત્રની) ૪ નદીઓ પણ (વળી) દરેક ૨૮૦૦૦-૨૮૦૦૦
નદીઓના પરિવાર સહિત સમુદ્રમાં જાય છે, અને બીજી પણ ૪
અભ્યન્તર નદીઓ (હરિવર્ષ-રમ્યકની નદીઓ) ૫૬૦૦૦-૫૬૦૦૦
નદીઓના પરિવાર સહિત સમુદ્રમાં જાય છે. ॥૨૨॥

વિશેષાર્થ—હિમવંત ક્ષેત્ર, હિરણ્યવંત ક્ષેત્ર, હરિવર્ષ ક્ષેત્ર,
અને રમ્યક્ ક્ષેત્ર એ ૪ યુગલિક ક્ષેત્ર તે [1]અભ્યન્તર ક્ષેત્ર છે. તે
અભ્યંતર ક્ષેત્રની નદીઓ પણ અભ્યન્તર નદીઓ કહેવાય છે. ત્યાં
હિમવંતમાં પશ્ચિમ દિશાએ રોહિતાંશા નામની મહાનદી, અને પૂર્વ
દિશાએ રોહિતા મહાનદી છે. તથા હિરણ્યવંત ક્ષેત્રમાં પૂર્વ દિશા-
માં सुवर्णकुला અને પશ્ચિમ દિશાએ रूप्यकुला નદી છે. તથા
હરિવર્ષ ક્ષેત્રમાં પશ્ચિમ દિશાએ हरिकान्ता નદી અને પૂર્વ દિશા-
માં हरिसलिला નદી છે. રમ્યક્ ક્ષેત્રમાં પૂર્વ દિશાએ नरकान्ता

1. ભરત તથા ઐરાવતક્ષેત્ર જંબૂદ્વીપમાં છેડે રહેલાં હોવાથી એ ૨
વાહ્ય ક્ષેત્ર છે. અને મહાવિદેહ ક્ષેત્ર અતિ મધ્ય ભાગે હોવાથી મધ્ય ક્ષેત્ર છે.
તે બાહ્ય ક્ષેત્ર અને મધ્ય ક્ષેત્રની અંદર (વચ્ચે)આવેલાં હોવાથી એ હિમવં-
તાદિ ૪ યુગલ ક્ષેત્ર અભ્યન્તર ક્ષેત્ર કહેવાય.

નદી અને પશ્ચિમ દિશાએ [1]નારીકાન્તા મહાનદી છે. એ ૮ અભ્યન્તર નદીઓમાંની પહેલી ૪ નદીઓને દરેકને ૨૮૦૦૦-૨૮૦૦૦ નો પરિવાર છે, અને બીજી ૪ નદીઓને દરેકને ૫૬૦૦૦-૫૬૦૦૦ નો પરિવાર છે. તે સર્વે પોતપોતાના પરિવારના જળથી અનુક્રમે પ્રવાહમાં વધતી વધતી પોતપોતાની દિશામાં લવણ સમુદ્રને મળે છે.

અવતરણ—પૂર્વે બે ગાથાઓમાં ૬ મહાક્ષેત્રની ૧૨ મહાનદીઓ કહીને હવે ૨૩-૨૪-૨૫ એ ત્રણ ગાથા વડે સાતમા મહાવિદેહ ક્ષેત્રની નદીઓ કહેવાય છે. ત્યાં આ ગાથામાં પ્રથમ (મહાવિદેહમાં આવેલા) કુરૂક્ષેત્રની નદીઓ તથા એક બાજુના અર્ધ મહાવિદેહ ક્ષેત્રની મળી સર્વ (૫૩૨૦૦૦) નદીઓ કહે છે—

कुरुमज्झे चउरासी—सहस्साइं तह य विजयसोलससु
वत्तीसाण नईणं, चउदससहस्साइ पत्तेअं(यं) ॥२३॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

कुरुमध्ये चतुरशीतिसहस्राणि तथा च विजयषोडशसु
द्वात्रिंशतो नदीनां, चतुर्दशसहस्राणि प्रत्येकम् ॥२३॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

करु मज्झे चउरासी सहस्साइं तह य विजय सोलससु
वत्तीसाण नईणं पत्तेयं चउदस सहस्साइं ॥२३॥

શબ્દાર્થ:—

कुरुमज्झे=કુરૂ (ઉત્તરકુરૂ) ક્ષેત્રમાં
चउरासी=ચોરાશી
सहस्साइं=હજાર
तह=તથા, વળી
य=(છંદઃ પૂર્ત્તિ માટે)
विजय=વિજય
सोलससु=સોળ (વિજયો) માં (મહાવિદેહમાં)
वत्तीसाण=બત્રીશ
नईणं=નદીઓનો
चउद्दस=ચૌદ
सहस्साइ=હજાર
पत्तेयं=પ્રત્યેકનો (પરિવાર)

---

૧. એ ૮ તથા આગળ કહેવાતી બીજી ૨ મહાનદીઓ પણ ક્યાંથી નીકળી છે ? ઈત્યાદિ ટુંક વિગત યંત્રમાં (કોષ્ટકમાં) હવે પછી દર્શાવાશે.

ગાથાર્થ:—કુરુક્ષેત્ર મધ્યે ૮૪૦૦૦ નદીઓ છે, તથા (મહાવિદેહના એક અર્ધ ભાગની) ૧૬ વિજયોમાં (દરેકમાં ૨-૨ નદી હોવાથી) ૩૨ નદીઓ છે. (તે ૩૨ માંની) પ્રત્યેક-દરેક નદીને ૧૪૦૦૦-૧૪૦૦૦ નદીઓનો પરિવાર છે. (જેથી કુલ ૫૩૨૦૦૦ નદીઓ એકેક મહાનદીમાં મળનારી કહી છે. જેથી ૨ મહાનદીમાં મળનારી ૧૦૬૪૦૦૦ નદીઓ મહાવિદેહ ક્ષેત્રની જાણવી.)

વિશેષાર્થ:—પૂર્વે ૨૧-૨૨ મી ગાથામાં ૬ મહાક્ષેત્રની ૧૨ મહાનદીઓનો પરિવાર કહ્યો, અને હવે અહીં સાતમા મહાવિદેહ ક્ષેત્રની ૨ મહાનદીઓ શીતોદા અને સીતા નામે છે, તેના પરિવાર કહે છે. [1]શીતોદા મહાનદી પ્રથમ નિષધ પર્વત ઉપરના તિગિંછી દ્રહ(=સરોવર)માંથી નીકળી, પર્વત નીચે પોતાના નામવાળા શીતોદા કુંડમાં પડી, દેવકુરુ ક્ષેત્રમાં ઘણા યોજન સુધી વહીને મેરૂ પર્વત પાસેથી વાંકી થઈ, પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં વહી, પશ્ચિમ સમુદ્રને મળે છે, તેથી આ શીતોદા નદીનાં વહનક્ષેત્ર ૨ છે. તેમાં પહેલા દેવકુરુ ક્ષેત્રમાં વહેતાં એજ ક્ષેત્રની ૮૪૦૦૦ નદીઓ શીતોદા નદીમાં મળે છે, અને બીજા પશ્ચિમ વિદેહના ક્ષેત્રમાં ૧૬ વિજયોની ૩૨ નદીઓ ૧૪૦૦૦-૧૪૦૦૦ પરિવારનદીઓના જળ સહિત મળવાથી કુલ ૪૪૮૦૦૦ નદીઓ શીતોદાને મળે છે તેથી (૩૨×૧૪૦૦૦=૪૪૮૦૦૦+દેવકુરુની ૮૪૦૦૦=)૫૩૨૦૦૦ નદીઓનું પાણી શીતોદામાં ભેગું થાય છે. અને એજ પદ્ધતિએ નીલવંત પર્વત ઉપરના કેસરિ નામના મહાસરોવરમાંથી નીકળી, ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રમાં થઈને પૂર્વવિદેહમાં વહેનારી [2]સીતા મહાનદીમાં પણ ૫૩૨૦૦૦ નદીઓનું પાણી ભેગું થાય છે. માટે મહાવિદેહ ક્ષેત્રની ૨ મહાનદીઓ દરેક ૫૩૨૦૦૦ ના પરિવાર સહિત પોતપોતાની દિશિમાં લવણ સમુદ્રને મળે છે. જેથી મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સર્વ નદી ૧૦૬૪૦૦૦ થઇ. ॥ ૨૩ ॥

॥ ૩૨ વિજયમાં ૬૪ મુખ્ય નદીઓ ॥

મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં પૂર્વે કહેલ કચ્છ વિગેરે ૮ તથા પદ્મ વિગેરે ૮

૧-૨ જંબૂ૦સંગ્રહણીની વૃત્તિમાં આ ગાથા કેવળ પૂર્વ મહાવિદેહ ક્ષેત્રના અંગેજ (સીતા નદીના સંબંધમાં જ) વર્ણવી છે, પરન્તુ આ ગાથા બન્ને નદીના સંબંધમાં અને બન્ને મહાવિદેહના સંબંધમાં ઘટી શકે છે.

વિજયમાં (૧ થી ૮ તથા ૧૭થી ૨૪ એ ૧૬ વિજયમાં) ગંગા તથા સિંધુ નામની બે નદીઓ છે, અને વત્સ વિગેરે ૮ તથા વપ્ર વિગેરે ૮ (એટલે ૯ થી ૧૬ અને ૨૫ થી ૩૨ એ ૧૬) વિજયમાં રક્તા તથા રક્તવતી નામની બે બે નદીઓ છે, અને તે દરેકને ૧૪૦૦૦-૧૪૦૦૦ નદીઓનો પરિવાર છે. તથા પ્રવાહ અને ઉંડાઇ ભરત ઐરાવત ક્ષેત્રની નદીઓ તુલ્ય છે (પ્રારંભમાં ૬| યોજન તથા અન્તે ૬૨|| યોજન છે). એ ૬૪ નદીઓમાં પશ્ચિમ મહાવિદેહની ૩૨ નદીઓ (દક્ષિણ તરફની ૮ ગંગા ૮ સિંધુ તથા ઉત્તર તરફની ૮ રક્તા અને ૮ રક્તવતી મળીને ૩૨ નદીઓ) શીતોદા મહાનદીમાં મળે છે, અને પૂર્વ વિદેહમાં ઉત્તર તરફની (૮ ગંગા ૮ સિંધુ તથા દક્ષિણ તરફની ૮ રક્તા અને ૮ રક્તવતી મળીને) ૩૨ નદીઓ સીતા મહાનદીમાં મળે છે. એ સર્વ નદીઓ નિષધ પર્વત તથા નીલવંત પર્વત પાસેના કુંડમાંથી (૬૪ કુંડમાંથી ૬૪ નદીઓ) નિકળી છે.

(મહાવિદેહની ૧૨ અન્તર્નદીઓ)

બે બે વિજયના આંતરામાં રહેલી ગ્રાહવતી [1]વિગેરે ૧૨ અન્તર્નદીઓ પણ મહાવિદેહમાં છે. તે દરેક ૧૨૫ યોજનના પ્રવાહવાળી અને ૨|| યોજન ઉંડી છે. વિશેષ એ છે કે આ નદીઓ પ્રારંભથી અન્ત સુધી સમાન પટ-વિસ્તાર (પ્રવાહ) વાળી અને સમાન ઉંડાઇવાળી છે. તથા નિષધ અને નીલવંત પર્વત પાસેના પોતપોતાના નામવાળા કુંડમાંથી નીકળી પશ્ચિમ વિદેહની ૬ નદીઓ શીતોદા મહાનદીને અને પૂર્વવિદેહની ૬ નદીઓ સીતા મહા નદીને મળે છે. આ નદીઓ પોતાના જૂદા પરિવારવાળી નથી, પરન્તુ વિજયમાંની નદીઓનો જે પરિવાર તેજ આ નદીઓનો પરિવાર (દરેકનો ૨૮૦૦૦-૨૮૦૦૦) ગણાય છે.

---

૧. આ ૧૨ અન્તર્નદીઓ સર્વ નદીઓની (૧૪૫૬૦૦૦ નદીઓની) ગણત્રીમાં સ્પષ્ટ રીતે ગણાયલી નથી માટે કૌંસમાં જણાવી છે. તેઓ નામે કરીને ગ્રાહવતી-દ્રહવતી-પંકવતી-તપ્તજલા-મત્તજલા-ઉન્મત્તજલા (એ ૬ અન્તર્નદી પૂર્વ મહાવિદેહમાં), ક્ષીરોદા-સિંહશ્રોતા-અંતર્વાહિની-ઉન્માલિની-ફેનમાલિની-ગંભીરમાલિની (એ ૬ અન્તર્નદી પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં) છે.

અવતરણ—પૂર્વ ગાથામાં જે રીતે ૫૩૨૦૦૦ નદીઓ (શીતોદામાં જનારી) ગણાવી, તે સંબંધમાં કેટલાએક આચાર્યો એ ૫૩૨૦૦૦ નદીઓને જૂદી રીતે ગણાવે છે, તેની આ મતાન્તર ગાથા કહેવાયછે.

चउदससहस्सगुणिया,अडतीस नइओ विजयमज्झिल्ला
सीओयाए निवडं-तिं तहय सीयाइं एमेव ॥२४॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

चतुर्दशसहस्रगुणिता, अष्टात्रिंशन्नद्यो विजयमध्यकाः
शीतोदायां निपतंति, तथा च सीतायामेवमेव ॥ २४ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

विजय मज्झिल्ला अडतीस नइओ चउदस सहस्स गुणिया
सीओयाए निवडंति तह य सीयाइं एवं एव ॥ २४ ॥

શબ્દાર્થ:—

चउदससहस्स=ચૌદ હજાર વડે
गुणिया=ગુણેલી, ગુણતાં
अडतीस=આડત્રીસ
नइओ=નદીઓ
विजय=વિજય
मज्झिल्ला=માંહેની, માંની

सीओयाए=શીતોદા મહાનદીમ
निवडंति=પડેછે, મળે છે
तहय=તથા, અને, તેમજ
सीयाइं=સીતા મહાનદીમાં
एवं=એ પ્રમાણે
एव=જ

ગાથાર્થ:—(પૂર્વ મહાવિદેહની) વિજયોમાંની (વિજય ક્ષેત્રને ભેદીને વ્હેનારી ૩૨ નદી અને વિજયોના આંતરામાં રહેલી ૬ અન્તર્નદી મળીને) ૩૮ નદીઓને (ચૌદ ચૌદ હજારનો પરિવાર હોવાથી) ૧૪૦૦૦ વડે ગુણતાં થયેલી ૫૩૨૦૦૦ નદીઓ શીતોદા મહાનદીમાં પડે છે-મળે છે, તેમજ સીતા મહાનદીમાં પણ એ પ્રમાણેજ (૫૩૨૦૦૦ નદીઓ મળે છે એમ જાણવું) ॥૨૪॥

વિશેષાર્થ—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે, પરંતુ સમજવા યોગ્ય એ છે કે અહિં કુરૂક્ષેત્રની ૮૪૦૦૦ નદીઓને બદલે ૬ અન્તર્નદીઓના પરિવારની ૮૪૦૦૦ નદીઓ ગણી, જેથી ઘણા યોજનો સુધી કુરૂક્ષેત્રમાં થઇને એ બન્ને મહાનદીઓ નિકળવા છતાં (કુરૂક્ષેત્રમાં એક પણ નદી (એ નદીઓને) મળતી નથી એવો અભિપ્રા

મન આદિ ક્રિયા. આ યોગ મનુષ્ય તિર્યંચોને પર્યાપ્ત અવસ્થામાં હોય છે (મતાન્તરે શરીર પર્યાપ્તિ સમાપ્ત થયા બાદ શેષ પર્યાપ્તિઓ વડે અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં પણ હોય છે).

૨ **औदारिकमिश्र काययोग**—કાર્મણ શરીર સાથે ઔદારિક શરીરની મિશ્ર ક્રિયા. આ યોગ મનુષ્ય તિર્યંચોને ઉત્પત્તિના બીજા સમયથી પ્રારંભીને અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં હોય છે (મતાન્તરે શરીર પર્યાપ્તિ સમાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી પણ હોય છે.) તથા કેવલિ સમુદ્દઘાતમાં ૨–૬–૭ મા સમયે હોય છે.

૩ **वैक्रिय काययोग**—વૈક્રિય શરીરની ગમન આગમન આદિ ક્રિયા. આ યોગ દેવ નારકોને પર્યાપ્ત અવસ્થામાં હોય છે, (અથવા મતાન્તરે શરીર પર્યાપ્તિ સમાપ્ત થયા બાદ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં પણ હોય છે), તથા લબ્ધિવંત મનુષ્ય તિર્યંચોને પણ વૈક્રિય શરીર રચતી વખતે વૈક્રિય શરીર સંબંધિ સર્વ પર્યાપ્તિઓ સમાપ્ત થયા બાદ પર્યાપ્ત અવસ્થામાં (અથવા મતાન્તરે શરીર પર્યાપ્તિ સમાપ્ત થયા બાદ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં પણ) વૈ૦ મિશ્ર યોગ હોય છે.

૪ **वैक्रियमिश्र काययोग**—કાર્મણ સાથે અથવા ઔદારિક સાથે વૈક્રિય શરીરની મિશ્ર ક્રિયા. ત્યાં દેવ નારકોને અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં (ઉત્પત્તિના બીજા સમયથી પ્રારંભીને) વૈ૦ મિશ્ર

ઔદા૦ મિશ્ર યોગ–મનુષ્ય તિર્યંચોને ઉત્પતિ વખતે કાર્મણ સાથે મિશ્ર હોય છે, ઉત્તર વૈક્રિય શરીર રચતી વખતે પ્રારંભમાં વૈક્રિય સાથે ઔદા૦ મિશ્ર હોય, અને આહા૦ શરીર રચતી વખતે પ્રારંભમાં આહા૦ સાથે ઔદા૦ મિશ્ર હોય.

વૈ૦મિશ્રયોગ–દેવ નારકોને અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં, અને મનુષ્ય તિર્યંચોને ઉત્તર વૈક્રિયના સંહરણ વખતે હોય છે.

આહા૦મિશ્રયોગ પણ આહારકના સંહરણ વખતેજ હોય.

એ પ્રમાણે ઉત્તર વૈક્રિયની રચનામાં કર્મગ્રંથ પ્રારંભે અને પર્યન્તે (વૈ૦ મિશ્રયોગ); તેમજ આહારકમાં પણ પ્રારંભે અને પર્યન્તે (આહારક) મિશ્ર યોગ માને છે, ત્યારે સિદ્ધાન્તવેત્તાઓ વૈક્રિયના સંહરણ વખતેજ વૈ૦મિશ્ર અને આહારકના સંહરણ વખતે આહા૦ મિશ્રયોગ માને છે.

પ્રગટ થાય છે અને તેજ ૧મતાન્તર છે ॥ ૨૪ ॥

અવતરણ—આ ૨૫ મી ગાથામાં મહાવિદેહ ક્ષેત્રની સર્વ નદીઓ કહીને સંપૂર્ણ જંબૂદ્વીપમાંની સર્વ નદીઓ(નો સરવાળો) કહે છે (આ ગાથાનો સંબંધ ૨૩*મી ગાથા સાથે છે.)

सीया सीओयावि य, बत्तीससहस्सपंचलरकेहिं
सव्वे चउदसलरका, छप्पन्नसहस्स मेलविया ॥२५॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

सीता शीतोदाऽपि च, द्वात्रिंशत्सहस्राधिकपंचलक्षैः
सर्वाश्चतुर्दशलक्षाणि, षट्पंचाशत्सहस्राणि मेलिताः ॥२५॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

सीया य सीओया अवि पंच लरकेहिं बत्तीस सहस्स
सव्वे मेलविया चउदस लरका छप्पन्न सहस्स ॥ २५ ॥

શબ્દાર્થ:—

सीया=સીતા નદી
सीओया=સીતોદા નદી
अवि=પણ
य=અને, તથા
बत्तीससहस्स=બત્રીસ હજાર
पंचलरकेहिं=પાંચ લાખ
सव्वे=સર્વ નદીઓ
चउदसलरका=ચૌદ લાખ
छप्पन्नसहस्स=છપ્પન હજાર
मेलविया=મેળવતાં

ગાથાર્થ:—એ પ્રમાણે સીતા તથા શીતોદા મહાનદી પણ ૫૩૨૦૦૦ ના પરિવાર સહિત છે. હવે એ સર્વ નદીઓ મેળવતાં ૧૪૫૬૦૦૦ નદીઓ જંબૂદ્વીપમાં છે. ॥૨૫॥

---

૧ જો કુરુક્ષેત્રમાંની નદીઓ શીતોદામાં તથા સીતા નદીમાં મળે છે એમ ગણીએ તો ૬-૬ અન્તર્નદીઓ પરિવાર રહિત હશે ? એ શંકાના સમાધાનમાં જાણવું કે જેમ ચન્દ્રનો પરિવાર (૨૮ નક્ષત્ર આદિ) તે સૂર્યનો પણ ગણાય છે (પરન્તુ સૂર્યના નક્ષત્ર ગ્રહો અને તારા જૂદા નથી) તેમ વિજયમાંની નદીઓના પરિવારને અન્તર્નદીઓનો પણ પરિવાર ગણવાનો વ્યવહાર શાસ્ત્રમાં કહેલો છે, માટે અન્તર્નદીઓનો જૂદો પરિવાર ન ગણવો.

* ૨૪ મી ગાથા મતાન્તરની છે, અને તે એકજ ગાથામાં મહાવિદેહની ૧૦૬૪૦૦૦ નદીઓ સંપૂર્ણ ગણાઈ ગઈ છે, માટે ૨૪ મી ગાથા સાથે આ ગાથાનો સંબંધ ન જોડવો. અથવા આ ગાથા ૨૪ મી હોઈને મતાન્તરની ગાથા ૨૫ મી હોય તો સંબંધ બરાબર મળી શકે.

॥ મહાનદીઓનો યન્ત્ર ॥

મહાનદીનું નામ.	ક્યાં છે ?	(ક્ષેત્રની) કઈ દિશામાં વહે છે, કયા સમુદ્રમાં મળે છે.	ક્યા પર્વત ઉપરના દ્રહમાંથી નીકળે છે ?	ક્યા સરોવર-માંથી નીકળી ?	પરિવાર નદીઓ ?	મૂલ પહોળાઈ (યોજન)	મુખ પહોળાઈ (યોજન)	પ્રારંભમાં ઊંડાઈ (ગા.)	પર્યન્તે ઊંડાઈ (યોજન)
ગંગા	ભરતમાં	*પૂર્વે	લઘુ હિમ૦	પદ્મદ્રહ	૧૪૦૦૦	૬।	૬૨॥	(ગાઉ) ૦॥	૧।
સિંધુ	,,	પશ્ચિમે	,,	,,	૧૪૦૦૦	,,	,,	,,	,,
રક્તા	ઐરાવતમાં	પૂર્વે	શિખરી	પુંડરિકદ્રહ	૧૪૦૦૦	,,	,,	,,	,,
રક્તાવતી	,,	પશ્ચિમે	,,	,,	૧૪૦૦૦	,,	,,	,,	,,
રોહિતાંસા	હિમવંતમાં	,,	લઘુ હિમ૦	પદ્મ૦	૨૮૦૦૦	૧૨॥	૧૨૫	૧ ગાઉ	૨॥
રોહિતા	,,	પૂર્વે	મહા હિમ૦	મહાપદ્મ૦	૨૮૦૦૦	,,	,,	,,	,,
સુવર્ણકુલા	હિરણ્યવંતમાં	,,	શિખરી	પુંડરિક૦	૨૮૦૦૦	,,	,,	,,	,,
રૂપ્યકુલા	,,	પશ્ચિમ	રૂકમી	મહાપુંડ૦	૨૮૦૦૦	,,	,,	,,	,,
હરિકાન્તા	હરિવર્ષમાં	,,	મહા હિમ૦	મહાપદ્મ૦	૫૬૦૦૦	૨૫	૨૫૦	૦ાયો.	૫
હરિસલિલા	,,	પૂર્વે	નિષધ	તિગિંછી	૫૬૦૦૦	,,	,,	,,	,,

*દિશિવ્યવહાર ક્ષેત્રદિશિને અનુસારે, પરન્તુ સૂર્યોદય પ્રમાણે નહિ.

નરકાન્તા	રમ્યકમાં	પૂર્વે	રૂકમી	મહાપુંડ૦	૫૬૦૦૦	૨૫	૨૫૦	ગાયો.	૫
નારીકાન્તા	,,	પશ્ચિમે	નીલવંત	કેસરી૦	૫૬૦૦૦	,,	,,	,,	,,
શીતોદા	મહાવિદેહમાં	,,	નિષધ	તિગિંછી	૫૩૨૦૦૦	૫૦	૫૦૦	૧ યો.	૧૦
સીતા	,,	પૂર્વે	નીલવંત	કેસરી	૫૩૨૦૦૦	,,	,,	,,	,,
					× ૧૪૫૬૦૦૦				

×૧૪ મહાનદી, ૬૪ મહાવિદેહની વિજયની નદીઓ, અને ૧૨ મહાવિ૦ ની અન્તર્નદીઓ એ ૯૦ નદીઓ જુદી ગણીને કેટલાક શાસ્ત્રકારો ૧૪૫૬૦૯૦ નદીઓ પણ ગણે છે.

अवतरण—હવે દ્વારો કહ્યા બાદ પ્રસંગથી સાત મહા ક્ષેત્રની ૧૪ મહા નદીઓના મૂળ વિસ્તાર તથા પર્યન્ત વિસ્તાર(=સમુદ્રમાં જ્યાં મળે છે ત્યાંનો છેલ્લો વિસ્તાર) કહે છે.

छज्जोयणे सकोसे, गंगासिंधूण वित्थरो मूले
दसगुणिओ पज्जंते, इय दुदु गुणणेण सेसाणं ॥२६॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

षड्योजनानि सक्रोशानि, गंगासिंध्वोर्विस्तरो मूले
दशगुणितः पर्यन्ते, इति द्विद्विगुणनेन शेषाणाम् ॥ २६ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

गंगा सिंधूण मूले वित्थरो स कोसे छ ज्जोयणे
पज्जंते दस गुणिओ, इय सेसाण दुदु गुणणेण ॥२६॥

શબ્દાર્થ.

छ=૭
ज्जोयणे=યોજન
स=સહિત
कोसे=એક કોશ, એક ગાઉ
गंगा=ગંગા નદીનો
सिंधूण=સિંધુ નદીનો
वित्थरो=વિસ્તાર, પ્હોળાઈ
मूले=મૂળને વિષે (જ્યાંથી નદી નિકળે છે ત્યાં)
दसगुणिओ=દશ ગુણો
पज्जंतेपर्यन्ते, છેડે (નદી જ્યાં સમુદ્રને મળે છે ત્યા)
इय=એ પ્રમાણે
दुदु=બેબે
गुणणेण=ગુણવાવડે, ગુણો
सेसाणं=શેષ (બાકીની ૪-૪-૨) નદીઓનો

गाथार्थः—ગંગાનદી અને સિંધુ નદીનો (તથા સમાન હોવાથી રક્તા અને રક્તવતી નદીનો પણ) મૂળ વિસ્તાર એક ગાઉ સહિત ૬ યોજનનો (= ૬। યોજનનો) છે, અને પર્યન્ત (છેલ્લો) વિસ્તાર દશ ગુણો (૬૨॥ યોજન) છે. એ પ્રમાણે શેષ (૪+૪+૨=૧૦) મહા નદીઓનો (મૂળ વિસ્તાર તથા પર્યન્ત વિસ્તાર) બે બે ગુણો અનુક્રમે જાણવો ॥૨૬॥ इति १० नदीद्वारम् ॥

વિશેષાર્થ:—ગંગા–સિંધુ–રક્તા–રક્તવતી એ બાહ્ય ક્ષેત્રની નદીઓ જ્યાં સરોવરમાંથી નીકળે છે, ત્યાં પ્રારંભમાં ૬ા યોજન પહોળા પ્રવાહવાળી છે, અને ત્યાર બાદ ૧૪૦૦૦ નદીઓનું પાણી ભેગુ થતાં અનુક્રમે વધતી વધતી જ્યાં સમુદ્રને મળે છે ત્યાં* ૬૨ાા યોજન જેટલા મોટા પ્રવાહ (પટ) વાળી થયેલી છે. તથા હિમવંત હિરણ્યવંત ક્ષેત્રની ૪ નદીઓ પ્રારંભમાં ૧૨ાા યોજન અને અન્તે ૧૨૫ યોજન પહોળા પટવાળી છે. તથા હરિવર્ષ અને રમ્યક્ ક્ષેત્રમાંની ૪ નદીઓ પ્રારંભમાં ૨૫ યોજન અને પર્યન્તે ૨૫૦ યોજન પટવાળી છે. તેમજ શીતોદા અને સીતા નદી પ્રારંભમાં ૫૦ યોજન અને પર્યન્તે ૫૦૦ યોજન પહોળા પ્રવાહવાળી છે.

પ્રશ્ન:—નદીઓનો પટ–વિસ્તાર કહ્યો, પરન્તુ ઉંડાઈ કેટલી?

ઉત્તર:- ઉંડાઈ જો કે ગાથામાં કહી નથી, તોપણ દરેક નદી પોતાના પ્રવાહથી [1]દરેક સ્થાને પચાસમા ભાગ જેટલી ઉંડાઈવાળી જાણવી, જેથી ગંગા વિગેરે ૪ નદીઓ પ્રારંભમાં ૦ાા ગાઉ

---

* એ ૬૨ાા યોજન પ્રવાહ અને એ ચારે નદીનું નિર્ગમ (નીકળવાનું સ્થાન) ઇત્યાદિ ઉપર કહેલું ગંગા–સિંધુનું કોઇ પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ વર્તમાનકાળ-આશ્રયિ નથી, પરન્તુ અવસર્પિણીના પહેલા અને ઉત્સર્પિણીના છેલ્લા આરા આશ્રયિ એ નદીઓનું સ્વરૂપ છે. અને હિમવંતાદિ ક્ષેત્રની ૧૦ મહાનદીઓનું પૂર્વોક્ત સ્વરૂપ તો સદાકાળને માટે એક સરખું છે. માટે વર્તમાનકાળની ગંગા સિંધુ નદીનું સ્વરૂપ વિલક્ષણ દેખીને પૂર્વોક્ત સ્વરૂપ ખોટું માનવાનું સાહસ ન કરવું. ભરત અને ઐરાવત એ ૨ ક્ષેત્રોમાં કુદરતી રીતેજ ક્ષેત્ર અને કાળના એવા મોટા વિલક્ષણ ફેરફાર થઇ જાય છે, કે જેથી કોઇ સ્વરૂપ નિયમિતપણે લખી શકાય નહિ. એ ૨ ક્ષેત્રોમાં નિયત સ્વરૂપવાળો કેવળ વૈતાઢ્ય પર્વત અને ૧ ઋષભકૂટ પર્વત અને ૨ નદીઓના પ્રપાતકુંડ છે, પરન્તુ તે સ્થળે જઇ શકવાનો અભાવ છે. પુનઃ ગંગાદિ ચારે નદીના પ્રવાહ જઘન્યથી રથપંથ પ્રમાણ (ગાડામાર્ગ જેટલા) અને ઉંડાઇ પણ બહુ છીછરી કહી છે.

૧ શાસ્ત્રમાં દરેક સ્થળે જે નિયમિત પ્રવાહ અને ઉંડાઇ કહી છે તે મૂળ અને મુખને અનુસરીને કહી છે તેથી કોઇ કોઈ સ્થાને હીનાધિક પ્રવાહ અને ઉંડાઈ ન જ હોય એમ ન જાણવું.

ઉંડી છે, અને પર્યન્તે ૫ ગાઉ ઉંડી છે, એ રીતે શેષ નદીઓની ઉંડાઈ પણ પૂર્વે યંત્રમાં કહી છે, ત્યાંથી જાણવી. ॥ ૨૬ ॥ इति १० नदीद्वारम् ॥

अवतरण—હવે પ્રસંગથી ૩ ગાથાઓ વડે જે ૬ વર્ષધર પર્વતો જંબૂદ્વીપમાં મુખ્ય અને મહાન્ પર્વતો છે તેજ ૬ મુખ્ય અને મહાપર્વતોનું ઉંચાઈ વગેરે પ્રમાણ તથા તે શાના બનેલા છે, તે સંબંધિ કિંચિત્ સ્વરૂપ કહે છે. ત્યાં આ ગાથામાં પ્રથમ ૪ વર્ષધર (કુલગિરિ) પર્વતોનું સ્વરૂપ કહે છે.

जोयणसयमुच्चिट्ठा, कणयमया सिहरिचुल्लहिमवंता
रुप्पि महाहिमवंता, दुसउच्चा रुप्पकणयमया ॥२७॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

योजनशतमुच्छ्रितौ, कनकमयौ शिखरिक्षुल्लहिमवन्तौ
रुक्मिमहाहिमवन्तौ द्विशतोच्चौ, रुप्यकनकमयौ ॥ २७ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

सिहरि चुल्लहिमवंता सयं जोयण उच्चिट्ठा कणयमया
रुप्पि महाहिमवंता दु सय उच्चा रुप्प कणयमया ॥ २७ ॥

શબ્દાર્થ:—

जोयण=યોજન
सयं=સો
उच्चिट्ठा[1]=ઉંચા
कणय=કનક, સુવર્ણ
मया=ના, રૂપ, મય.
सिहरि=શિખરી પર્વત
चुल्ल=ક્ષુલ્લ, લઘુ
हिमवंता=હિમવંત પર્વત
रुप्पि=રૂક્મિ પર્વત, રૂપ્પી પર્વત, રૂપ્પી પર્વત
महाहिमवंता=મહાહિમવંત પર્વત
दु=બે
स(=सअ)=શત, સો
उच्चा=ઉંચા
रुप्प=રૂપું (=રૂપાના)
कणयमया=કનકમય, સુવર્ણમય, (સુવર્ણના)

---

૧ છપાયલી પ્રતમાં उव्विद्धा પાઠ છે.

ગાથાર્થ:—શિખરી પર્વત અને ચુલ્લહિમવંત (=લઘુ હિમવંત) પર્વત ૧૦૦ (સો) યોજન ઉંચા છે, અને સુવર્ણના છે. તથા રુપ્પી પર્વત (=રૂક્મિ પર્વત) અને મહાહિમવંત પર્વત ૨૦૦ (બસો) યોજન ઉંચા છે, અને અનુક્રમે રૂપાના (ચાંદીના) તથા સોનાના છે. ॥૨૭॥

વિશેષાર્થ—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે, અને છએ પર્વતોની ચ્હોળાઈ તો ૧૧ મી ગાથામાં કહેલી છે. જમીનમાં ઉંડાઈ ૨૯ મા ગાથામાં ઉંચાઈના ચોથા ભાગ જેટલી કહેશે. તથા જે પર્વતો સામાન્યથી સુવર્ણના કહ્યા હોય તો તે પીત (પીળા) વર્ણવાળા [1]સુવર્ણના જાણવા, અને રૂપાના પર્વતો શ્વેતવર્ણના જ હોય એ પ્રસિદ્ધ છે. ॥૨૭॥

અવતરણ:—આ ગાથામાં પૂર્વોક્ત ૪ વર્ષધર પર્વતોથી બાકી રહેલા) વર્ષધર પર્વતોનું (નિષધ અને નીલવંત પર્વતનું) પ્રમાણાદિ કહે છે—

चत्तारि जोयणसए, उच्चिद्धो निसढ नीलवंतो अ ।
निसढो तवणिजमओ, वेरुलिओ नीलवंतगिरी ॥२८॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

चत्वारि योजनशतान्युच्छ्रितौ निषधो नीलवांश्च
निषधस्तपनीयमयो, वैडूर्यको नीलवान् गिरिः ॥२८॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

निसढो अ नीलवंतो चत्तारि सए जोयण उच्चिद्धो
निसढो तवणिज्जमओ नीलवंत गिरि वेरुलिओ ॥२८॥

---

૧ સુવર્ણ પાંચ વર્ણનું હોવાથી અહિં પીળા વર્ણનું કહ્યું છે.
૨ છપાયલી જંબૂ૦ સંગ્રહણી તથા બૃ૦ક્ષેત્રસમા[illegible] વિદ્ધો પાઠ છે.

શબ્દાર્થ:—

चत्तारि=ચાર
जोयण=યોજન
सए=સો
उच्चिट्ठो=ઉંચો
निसढ=નિષધ પર્વત
नीलवंतो=નીલવંત પર્વત
अ=વળી, અને
निसढो=નિષધ પર્વત
तवणिज्ज=તપનીય જાતિનું રક્ત સુવર્ણ, (=અતિ લાલ વર્ણનું સોનું)
मओ=મય, રૂપ, નો.
वेरुलिओ=વૈડુર્ય રત્ન (=પાનાં, પન્ના) નો.
नीलवंत=નીલવંત (નામનો)
गिरि=પર્વત

गाथार्थः—નિષધ પર્વત ૪૦૦ (ચારસો) યોજન ઉંચો છે, અને નીલવંત પર્વત પણ ૪૦૦ યોજન ઉંચો છે. તથા નિષધ પર્વત તપનીય (અતિ લાલ) સુવર્ણનો છે, અને નીલવંત પર્વત વૈડુર્ય રત્નનો–પાનાંનો–પન્નાનો છે ॥ ૨૮ ॥

विशेषार्थः—ગાથાર્થવત્ સુગમ છે.

अवतरण—હવે આ ગાથામાં સર્વ પર્વતોની ઉંડાઈ (=જમીનમાં કેટલા દટાયલા છે? તે) કહે છે.

सव्वेवि पव्वयवरा, समयखित्तम्मि मंदरविहूणा
धरणितले उवगाढा, उस्सेहचउत्थभायंमि ॥ २९ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

सर्वेऽपि पर्वतवराः, समयक्षेत्रे मंदरविहीनाः
धरणितले उवगाढा उत्सेधचतुर्थभागे ॥ २९ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

समयखित्तंमि मंदर विहूणा, सव्वे अवि पव्वय वरा
उस्सेह चउत्थ भायंमि धरणि तले उवगाढा॥ २९ ॥

પર્વતોની ઉંડાઈ.

શબ્દાર્થ:—

વ્વે=સર્વે
अवि=પણ
पव्वय=પર્વત
वरा=શ્રેષ્ઠ
समयखित्तम्मि=સમયક્ષેત્રમાં, અઢી દ્વીપમાં, મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં
मंदर=મેરૂ પર્વત
विहूणा=વિના, સિવાય
धरणि=પૃથ્વી
तले=તળમાં, અંદર
उवगाढा=અવગાહેલા,દટાયલા. ઉંડા ગયેલા, અંદર રહેલા,
उस्सेह=ઉત્સેધ, ઉંચાઈ (થી)
चउत्थ=ચોથા
भायम्मि=ભાગે

ગાથાર્થ:—આ અઢી દ્વીપ જેટલા સમયક્ષેત્રમાં-મનુષ્યક્ષેત્રમાં મેરૂ પર્વત સિવાયના જેટલા પર્વતો (અથવા ભૂમિકૂટ) છે તે સર્વે પોતપોતાની ઉંચાઈથી (ઉંચાઈના) ચોથા ભાગ જેટલા ભૂમિતળની અંદર (=ભૂમિમાં) દટાયલા છે. ॥૨૯॥

વિશેષાર્થ:—સૂર્યચન્દ્રની ગતિથી ઉત્પન્ન થયેલ સમય એટલે (સમય આવલિ મુહૂર્ત્ત ઈત્યાદિ અનેક ભેદવાળો) કાળ જે ક્ષેત્રમાં પ્રવર્તે છે તે સમયક્ષેત્ર ૨॥ દ્વીપ પ્રમાણ અથવા *૪૫૦૦૦૦૦ (=પીસ્તાલીસ લાખ) યોજન પ્રમાણ છે. એનું બીજું નામ [1]મનુષ્યક્ષેત્ર પણ છે. એ સમયક્ષેત્રના ([2]મેરૂ સિવાયના) ૨૬૮ પર્વતો (તથા ઉપલક્ષણથી ભૂમિકૂટ પણ) પોત પોતાની ઉંચાઈથી ચોથા ભાગ જેટલા ભૂમિમાં ઉંડા-દટાયલાં છે.[3]

---

* ૧ લાખ યોજનનો સંપૂર્ણ જંબૂદ્વીપ, તેને ફરતો ૨ લાખ યોજનનો લવણ સમુદ્ર, તેને ફરતો ૪ લાખ યોજનનો સંપૂર્ણ ધાતકીખંડ દ્વીપ, તેને ફરતો ૮ લાખ યોજનનો કાલોદધિ સમુદ્ર, અને તેને ફરતો (સોળ લાખ યોજનના પુષ્કરવર દ્વીપનો અર્ધ ભાગ એટલે) ૮ લાખ યોજનનો અર્ધ પુષ્કરવરદ્વીપ એ પ્રમાણે બે સમુદ્ર સહિત ૨॥ દ્વીપ છે. ત્યાં જંબૂ૦ ૧ લાખ યોજન અને તેની બે બાજુએ (બે સમુદ્ર સહિત ૧॥ દ્વીપનો વિસ્તાર) ૨૨ લાખ ૨૨ લાખ યોજન ગણતાં મનુષ્યક્ષેત્રના ૪૫ લાખ યોજન થાય.

૧ અઢી દ્વીપમાંજ મનુષ્યોની વસતી, જન્મ અને મરણ છે. અને

પ્રશ્નઃ—ઉંડાઈ અને ઉંચાઈના યોજન જૂદા ગણવા કે એકત્ર ગણવા ?

ઉત્તરઃ—પર્વતની ઉંડાઈ અને ઉંચાઈના યોજન જૂદા ગણવા. તેથી જે પર્વત ૧૦૦ યોજન ઉંચો કહ્યો હોય તે ભૂમિમાં ૨૫ યોજન ઉંડા જાણવો. કારણ કે શાસ્ત્રમાં મેરૂ સિવાયના પર્વતોની ઉંચાઈ મૂળ ભાગથી નહિં પરન્તુ ભૂમિની ઉપરની સપાટીથી ગણેલી છે. ॥૨૯॥

अवतरणः—હવે આ ગાથામાં સંગ્રહણી પ્રકરણની સમાપ્તિ થાય છે, અને તે સાથે આ પ્રકરણના કર્ત્તા-રચનાર પોતાનું નામ પણ પ્રગટ કરે છે.

અઢી દ્વીપથી બહાર લબ્ધિવંત મનુષ્યોનું ગમનાગમન છે; પરન્તુ જન્મ. મરણ અને નિવાસ નથી માટે ૨ા દ્વીપનું નામ મનુષ્યક્ષેત્ર છે.

૨ કારણ કે જંબૂદ્વીપના મેરૂની ઉંચાઈ ૯૯૦૦૦ યોજન અને ઉંડાઇ ૧૦૦૦ યોજન છે (જેથી તે સંપૂર્ણ ૧ લાખ યોજનનો છે) અને બીજા બે દ્વીપના ૪ મેરૂની ઉંચાઈ ૧૦૦૦ યોજન ઉંડાઇ સહિત ૮૫૦૦૦ યોજન. (૧૦૦૦+૮૪૦૦૦) છે.

૩ ગાથામાં "સમયક્ષેત્રના પર્વતો" કહેવાથી સમયક્ષેત્રથી બહારના પર્વતોની ઉંડાઇ ઉંચાઇના ચોથા ભાગ જેટલી નિયમિત નથી એમ જાણવું. કારણ કે પ્રથમ તો સમયક્ષેત્રથી બહાર (સમયક્ષેત્રવત્ અનેક પર્વતો ન હોવાને અભાવે) પર્વતો છે નહિં એમ જ કહ્યું છે, અને માનુષોત્તર, કુંડલ, રૂચક, અંજનગિરિ, દધિમુખ, રતિકર તથા ઇન્દ્રોના ઉત્પાત પર્વતો વિગેરે જે પર્વતો કહ્યા છે તેમાં માનુષોત્તર, રતિકર અને ઉત્પાત પર્વતો ચોથા ભાગની ઉંડાઇવાળા, અને શેષ ૧૦૦૦ યોજન ઉંડાઇવાળા છે. અને કુંડલ, રૂચક તથા અંજનગિરિઓ ચાર મેરૂવત્ મૂળથી ૮૫૦૦૦ યોજન ઉંચા છે, અને દધિમુખ પર્વતો મૂળથી ૬૫૦૦૦ યોજન ઉંચા છે. ઇત્યાદિ રીતે વિશેષતા હોવાથી "मंदरविहूणा उवगाढा उस्सेहचउत्थभायम्मि" એ વાક્ય સમયક્ષેત્રમાં જ સંભવે માટે ગાથામાં समयक्खित्तम्मि પદ છે.

યોગ હોય છે, અને લબ્ધિવંત તિર્યંચ મનુષ્યોને પણ એ પ્રમાણે વૈ૦ શરીર સંબંધિ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં એટલે ઉત્તર વૈક્રિયની રચના પ્રસંગે પ્રારંભમાં વૈ૦ મિશ્રયોગ હોય તેમજ સંહરણ સમયે પણ (અન્તર્મુ૦ સુધી) વૈ૦ મિશ્રયોગ હોય છે.

૫ **आहारककाययोग**—આહારક શરીરની શ્રી સર્વજ્ઞ ભગવંત પાસે ગમનાદિ ક્રિયા. આ યોગ ચૌદપૂર્વધર મુનિને આહારક શરીર રચે ત્યારે આહા૦શરીર સંબંધિ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં હોય છે.

૬ **अहारकमिश्र काययोग**—ઔદારિક શરીર સાથે આહારક શરીરની મિશ્રક્રિયા. આ યોગ ચૌદપૂર્વધર મુનિને આહારક શરીરની રચનાના પ્રારંભમાં (એટલે આહા૦ શરીર સંબંધિ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં) અને આહારક શરીરના સંહરણ વખતે પણ હોય છે.

૭ **तैजसकार्मण काययोग**—તૈજસ શરીરની તથા કાર્મણ શરીરની ક્રિયા. આ યોગમાં તૈજસ શરીરની ગૌણતા-અપ્રધાનતા અને કાર્મણ શરીરની મુખ્યતા-પ્રધાનતા હોવાથી कार्मण योग કહીએ તો પણ ઠીક છે. આ યોગ પરભવમાં વક્રગતિએ જતા જીવને માર્ગમાં હોય છે, તથા પરભવમાં ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે હોય છે, અને કેવલિ સમુદ્દ્ઘાતના ૩-૪-૫ મા સમયે હોય છે.

॥ (૧૫) ઉપયોગ ૧૨ ॥

ઉપ એટલે સમીપમાં युज्यते એટલે જોડાય તે ઉપયોગ કહેવાય, અર્થાત્ વિષયદેશમાં (જે જ્ઞાનનો વિષય જેટલા ક્ષેત્ર સુધીનો છે અથવા જે જે દ્રવ્યો-પદાર્થો સંબંધિ છે તેટલા ક્ષેત્રમાં) પ્રાપ્ત થયેલા તે તે પદાર્થોના સ્વરૂપના અવલોકનમાં-બોધમાં આત્મા જોડાય તે ઉપયોગ કહેવાય. તે ૪ દર્શન ૫ જ્ઞાન અને ૩ અજ્ઞાનના ભેદથી ૧૨ પ્રકારનો છે, તેનું સ્વરૂપ પ્રથમ કહી ગયેલા ૪ દર્શન ૫ જ્ઞાન અને ૩ અજ્ઞાનના અર્થને અનુસારે જાણવું.

॥ (૧૬) ઉપપાત ॥

ઉપપાત એટલે ઉપજવું-ઉત્પન્ન થવું. અર્થાત્ કયા દંડકમાં એક સમયે કયા દંડકના કેટલા જીવ ઉપજે-જન્મે ? તે, અને ઉપ-

खंडाईगाहाहिं, दसहिं दारेहिं जंबुदीवस्स
संघयणी सम्मत्ता, रइया हरिभद्दसूरीहिं ॥ ३० ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

खंडादिगाथाभिर्दशभिर्द्वारैर्जम्बूद्वीपस्य
संग्रहणिः समाप्ता रचिता हरिभद्रसूरिभिः ॥ ३० ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

खंड आई गाहाहिं दसहिं दारेहिं हरिभद्दसूरीहिं रइया
जंबुदीवस्स संघयणी सम्मत्ता ॥ ३० ॥

શબ્દાર્થ:—

खंडाई=ખંડ વિગેરેની (અથવા खंडा जोयण वासा ઇત્યાદિ)
गाहाहिं[1]=ગાથાઓ વાળાં (=ગાથાઓમાં કહેલાં)
दसहिं=દશ
दारेहिं=દ્વારોવડે
जंबुदीवस्स=જંબૂદ્વીપની
संघयणी=સંગ્રહણી (સંગ્રહ-પદ્ધતિ)
सम्मत्ता=સમાપ્ત થઈ
रइया=રચેલી
हरिभद्दसूरीहिं=શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ

गाथार्थः—खंडा जोयण वासा ઇત્યાદિ ગાથાઓવાળાં (=ગાથાઓમાં કહેલા) દશ દ્વારો વડે (એટલે ખંડ આદિ ૧૦ દ્વારોવડે) શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ રચેલી આ જંબૂદ્વીપ સંગ્રહણી (નામના પ્રકરણની રચના) સમાપ્ત થઈ. ॥૩૦॥

विशेषार्थः—ગાથાર્થવત સુગમ છે, પરન્તુ એ કહેલા ૧૦ પદાર્થો સિવાય બીજા પણ અનેક શાશ્વત પદાર્થો આ જંબૂદ્વીપમાં છે, તેનું સ્વરૂપ બીજા ગ્રંથોથી જાણવા યોગ્ય છે ॥૩૦॥

જંબૂ૦ સંગ્રહણી પ્રકરણનો અર્થ લખવામાં મતિદોષ વિગેરે કારણથી જે કંઈ ભૂલ ચૂક થઈ હોય તે ક્ષમા કરી સુધારી વાંચવું, એવી સજ્જનો પ્રત્યે અમારી નમ્ર વિજ્ઞપ્તિ છે.

---

૧ गाहाए એવો તૃતિયા એકવચનાન્ત પાઠ પણ છે.

॥ जंबूद्वीप संग्रहणी परिशिष्ट ॥

આ પ્રકરણમાં કહેવાયલા ખંડ, યોજન અને ક્ષેત્ર ઈત્યાદિ ૧૦ પદાર્થો ઉપરાન્ત બીજા પણ કેટલાક શાશ્વત પદાર્થો જાણવા યોગ્ય છે તે અહિં પરિશિષ્ટ વિભાગમાં દર્શાવાય છે—

॥ જંબૂદ્વીપમાં ૨ સૂર્ય ૨ ચન્દ્ર ॥

જંબૂદ્વીપમાં ૨ સૂર્ય અને ૨ ચન્દ્ર છે. જે ચન્દ્ર સૂર્ય આજે ઉગ્યા હોય તે પુનઃ આવતી કાલે (બીજે દિવસે) ઉગતા નથી, પરન્તુ ત્રીજે દિવસે ઉગે છે. તથા દરેક ચન્દ્રનો ૨૮ નક્ષત્ર ઈત્યાદિ પરિવાર હોવાથી દ્વિગુણ પરિવાર (૫૬ નક્ષત્ર, ૧૭૬ ગ્રહ, ૧૩૩૯૫૦ કોડાકોડી તારા) છે.

॥ જંબૂદ્વીપની જગતી અને ૪ દ્વાર ॥

આ દ્વીપને ફરતો ૧ કોટ મૂળમાં ૧૨ યોજન પહોળો, ઉપર ૪ યોજન પહોળો, ૮ યોજન ઉંચો અને દ્વીપની પરિધિ જેટલી લંબાઈવાળો વલયાકારે કહેલો છે તે जगती કહેવાય છે, તેને વિજય-વિજયંત-જયંત-અપરાજિત એ ચાર નામ વાળાં (પૂર્વાદિક દિશામાં અનુક્રમે) ૪ મોટાં દ્વાર (દરવાજા) છે.

॥ ૩૪ વૈતાઢ્યની ૬૮ ગુફા ॥

દરેક વૈતાઢ્ય પર્વતની तिमिस्रागुफा અને खंडकप्रपातागुफा એ બે નામવાળી મોટી ગુફાઓ છે, કે જે ચક્રવર્તિના રાજ્ય વખતે ઉઘાડી રહે છે, અને તે સિવાયના વખતમાં સદાકાળ બંધ રહે છે. તે ગુફા ૧૧ યોજન ઉંચી ૮ યોજન પહોળી અને ૫૦ યોજન લાંબી હોય છે. ચક્રવર્તિ એક ગુફામાં થઈ કાકિણી રત્નથી બન્ને બાજુએ ભીંત પ્રકાશમંડલો ચિતરી, બીજી બાજુ નીકળી, તે બાજુના ૩ અનાર્ય ખંડ જીતી, બીજી ગુફામાં થઈ તેમાં પણ તેજ પ્રમાણે પ્રકાશમંડલો ચિતરી પાછા વળી પોતાના ખંડમાં આવે છે. એ રીતે ગુફાઓમાં પ્રકાશમંડલોના પ્રકાશથી બીજી બાજુના ખંડોમાં આવવા જવાનો વ્યવહાર સુલભ થાય છે.

॥ વૈતાઢ્યનાં ૨૪૪૮ બીલ ॥ —

દરેક વૈતાઢ્યમાં દક્ષિણ બાજુ અને ઉત્તર બાજુએ ગંગા સિંધુ આદિ મહાનદીના બે બે પડખે નવ નવ બીલ હોવાથી દરેક વૈતાઢ્યમાં ૭૨ બીલ એટલે નાની ગુફાઓ છે. જેથી ૩૪ વૈતાઢ્યનાં ૨૪૪૮ બીલ છે. અવસર્પિણીના છઠ્ઠા આરામાં જ્યારે અત્યંત તાપ અને ટાઢ વિગેરેના ઉપદ્રવોથી મનુષ્ય પશુઓનો પ્રલય (સંહાર)-કાળ આવશે તે વખતે એ બીલોમાં ભરાઈ ગયેલા મનુષ્ય અને પશુઓ જ જીવતા રહેશે અને પુન: મનુષ્યની અને પશુઓની વૃદ્ધિ એ બીજ રૂપ મનુષ્યથી અને પશુઓથી જ થશે.

॥ ૪ અને ૩૪ તીર્થંકર ॥

પૂર્વે કહેલી ૩૪ વિજયોમાં ૧-૧ તીર્થંકર ગણવાથી ઉત્કૃષ્ટ કાળે ૩૪ તીર્થંકર હોય છે, અને જઘન્યથી ૪ તીર્થંકર ભગવાન તે મહાવિદેહમાંજ હોય. મતાન્તરે જઘન્યથી ૨ તીર્થંકરો પણ મહાવિ૦ માંજ કહ્યા છે.

॥ ચક્રવર્ત્તિ-વાસુદેવ-બળદેવ ૪ અને ૩૦ ॥

મહાવિદેહમાં ઉત્કૃષ્ટથી (૨૮ વિજયમાં) ૨૮ ચક્ર૦ અથવા ૨૮ વાસુ૦-અને ૨૮ બળ૦ હોય છે, અને તેજ વખતે ભરત ઐરાવતમાં પણ ચક્રવર્ત્તિ આદિ હોય તો જબૂદ્વીપમાં ઉત્કૃષ્ટ કાળે ૩૦ ચક્રવર્ત્તિ આદિ હોય છે, અન્યથા જઘન્યથી ૪ હોય તો મહાવિદેહમાં જ હોય. વળી મહાવિ૦માં ૨૮ વિજયો જ્યારે ૨૮ ચક્રવર્ત્તિ યુક્ત હોય ત્યારે શેષ ૪ વિજયો ૪ વાસુદેવ તથા ૪ બળદેવ યુક્ત હોય છે, પરન્તુ એક વિજયમાં ચક્રવર્ત્તિ અને વાસુદેવ બે ન હોઈ શકે, એ નિયમથી સર્વ ગણત્રી કરવી.

॥ પંડુક વનમાં ૪ અભિષેક શિલા ॥

મેરૂ પર્વતના શિખર ઉપર પંડુક વન નામનું વન છે, તેમાં ૫૦૦ યોજન લાંબી, ૨૫૦ યોજન પ્હોળી, ૪ યોજન જાડી (ઉંચી), અને અર્જુન (શ્વેત) સુવર્ણની ૪ મહાશિલાઓ ચાર દિશામાં છે. તે શિલાઓ ઉપર તે તે દિશામાં જન્મેલા શ્રી તીર્થંકર ભગવંતોનો જન્માભિષેક થાય છે.

॥ ૨ મહાવૃક્ષ ॥

ભૂમિકૂટના વર્ણનમાં કહેલ ૧ જંબૂવૃક્ષ અને ૧ શાલ્મલી વૃક્ષ એમ ૨ વૃક્ષ છે, તેમાં ૧ ઉત્તરકુરૂક્ષેત્રમાં અને ૧ દેવકુરૂક્ષેત્રમાં છે. તે દરેક ૮ યોજન ઉંચુ, ૦ા યોજન ઉંડું અને ૮ યોજન વિસ્તારવાળું છે. ત્યાં જંબૂવૃક્ષ ઉપર જંબૂદ્વીપના અધિપતિ અનાદૃત દેવ અને શાલ્મલી વૃક્ષ ઉપર ગરૂડદેવ રહે છે. બન્ને વૃક્ષ સ્વરૂપે પૃથ્વીકાયમય રત્નનાં છે, પરન્તુ તેનો આકાર વૃક્ષનો છે અને શાશ્વત છે. પુનઃ એ દરેક વૃક્ષને ફરતાં બીજાં અનેક એવાંજ વૃક્ષો નાનાં મોટાં છે.

॥ ૩૪ રાજધાની ॥

ચોત્રીસ વિજયમાં અયોધ્યા ઈત્યાદિ (૩૪) નામવાળી ૩૪ મુખ્ય નગરીઓ છે, તે (૩૪) રાજધાનીઓ કહેવાય.

॥ ૯૦ કુંડ ॥

૧૪ મહાનદીઓ જે જે પર્વત ઉપરથી નીકળે છે, તે તે પર્વતની નીચે તે તે નદીના નામવાળા પ્રપાતકુંડ છે, કે જેમાં તે નદીના પડતો ધોધ એ કુંડમાંજ પડીને બહાર નીકળે છે તે ૧૪, તથા મહાવિદેહમાંની ૬૪ વિજયગત નદીઓ અને ૧૨ અન્તર્નદીઓ નિષધ અને નીલવંત પર્વત પાસેના કુંડમાંથી નીકળે છે તે ૭૬, મળી ૯૦ કુંડ છે.

॥ ૮ મહાવન ॥

મહાવિદેહના બે છેડે બે બે વન જગતી પાસે રહેલાં છે તે ૪ વન અને મેરૂ પર્વતનાં ભદ્રશાલ-નંદન-સોમનસ અને પંડુકવન નામનાં ૪ વન મળી ૮ મહાવન છે.

॥ અનેક વેદિકા અનેક વનખંડ ॥

જંબૂદ્વીપમાં જે જે શાશ્વત પર્વત-કૂટ-નદી-સરોવર-કુંડ-શ્રેણિ-ચ્રખલા-મહાવૃક્ષ-શિલા-જગતી-દેવપ્રાસાદના તેમજ સિદ્ધાયતનના વિભાગો-તીર્થ વિગેરે અનેક પદાર્થોમાંના કેટલાક યથાયોગ્ય ૧ વેદિકા અને ૧ વનવડે તેમજ કેટલાક ૧ વેદિકા ૨ વનવડે અને ૨ મહાવૃક્ષો અનેક વેદિકા અનેક વનવડે વીંટાયલાં છે. (તેની ગણત્રીનું અહિં પ્રયોજન નથી).

॥ ૩૦૬ મહાનિધિ ॥

૩૪ વિજયમાંની દરેક વિજયમાં નૈસર્પ આદિક નામવાળા

૯-૯ નિધિ પાંચમા ખંડમાં મહાનદીના કિનારાપાસે હોય છે. જેમ ગંગા મહાનદીના પૂર્વ કિનારે ૯ નિધિ ભૂમિને વિષે છે. તે દરેક ૧૨ યોજન લાંબી અને ૯ યોજન પ્હોળી તથા ૮ યોજન ઊંચી એવી મોટી પેટીઓના આકારવાળા, તથા સુવર્ણના બનેલા અને આઠ આઠ ચક્ર ઉપર રહેલા (આગગાડીના ડબ્બા સરખા) છે. તેમાં દરેક સ્થિતિને દર્શાવનાર શાશ્વત પુસ્તકો હોય છે અથવા તે તે જાતના પદાર્થો તૈયાર મળી શકે એવા હોય છે. દરેક નિધિમાં પોતપોતાનાં નામ સરખાં નામવાળા દેવો અધિપતિ હોય છે. પાંચમો ખંડ સાધીને ચક્રવર્ત્તિ એ ૯ નિધિઓને પણ સાધે છે, અને ચક્રવર્ત્તિ દિગ્વિજય કરી પોતાના નગરમાં આવે છે ત્યારે તે નિધિઓ પણ પાતાલ માર્ગે ચક્રવર્ત્તિના નગર બહાર આવી જાય છે.

॥ ૪૨૦ રત્નો ॥

દરેક ચક્રવર્ત્તિને ચક્ર-છત્ર-દંડ-ચર્મ-ખડ્ગ-મણિ-કાકિણી, એ ૭ एकेन्द्रिय रत्न, તથા સેનાપતિ-ગાથાપતિ-વાર્ધકી-પુરોહિત-અશ્વ--હસ્તિ અને સ્ત્રી એ ૭ पंचेन्द्रिय रत्न મળી ૧૪ રત્નો હોય છે. જેથી ઉત્કૃષ્ટ કાળે ૩૦ ચક્રવર્ત્તિ હોવાથી જંબૂદ્વીપમાં ૨૧૦ એકેન્દ્રિય રત્ન અને ૨૧૦ પંચેન્દ્રિય રત્ન મળી ૪૨૦ રત્ન ચક્રવર્ત્તિનાં હોય છે.

એ જંબૂદ્વીપના પ્રસિદ્ધ પદાર્થો કહ્યા, તે ઉપરાન્ત બીજા પણ કોટીશિલા વિગેરે અનેક પદાર્થો જંબૂદ્વીપમાં છે તે બીજા ગ્રંથોથી સવિસ્તર જાણવા યોગ્ય છે.

॥ इति जंबूद्वीप संग्रहणी परिशिष्टम् ॥

इति श्रीजैनश्रेयस्करमंडलाख्यसंस्थान्तर्गतानेकधार्मिक-
व्यवह्यतिसंचालकस्य महिसानाख्यनगरनिवासिनः श्रेष्ठि-
वर्य-श्रीयुत-वेणिचन्द्रस्य सत्प्रेरणातः भृगुकच्छ-
निवासि श्रेष्ठिश्रीयुतानुपचन्द्र-मलुकचन्द्र-विद्यार्थि
-चंदुलाल-लिखितो जंबूद्वीपसंग्रहणीप्रकरणस्य
विशेषार्थः समाप्तः

॥ दंडक प्रकरण मूळ ॥

नमिउं चउवीसजिणे, तस्सुत्तवियारलेसदेसणओ;
दंडगपएहिं ते च्चिय, थोसामि सुणेह भो भव्वा ॥१॥
नेरइया[1] असुराई,[10] पुढवाई[5] बेन्दियादओ[3] चेव;
गब्भयतिरियमणुस्सा, वंतर[1] जोइसिय[1] वेमाणी[1] ॥२॥
संखित्तयरी उ इमा, सरीरमोगाहणा य संघयणा;
सन्ना[4] संठाण[5] कसाय, लेसिन्दिय दु समुग्घाया ॥३॥
दिट्ठी[10] दंसण[11] नाणे[12,13] जोगुवओगोववाय[14,15,16] चवण ठिई;
पज्जत्ति[19] किमाहारे,[20] सन्नि[21] गई[22] आगई[23] वेए[24] ॥४॥
चउ गब्भतिरिय वाउसु, मणुआणं पंच सेस तिसरीरा;
थावरचउगे दुहओ, अंगुलअसंखभागतणू ॥ ५ ॥
सव्वेसिं पि जहन्ना, साहाविय अंगुलस्सऽसंखंसा;
उक्कोस पणसयधणू, नेरइया सत्तहत्थ सुरा ॥ ६ ॥
गब्भतिरि सहस जोयण,वणस्सई अहियजोयणसहस्सं;
नर तेइंदि तिगाऊ, बेइंदिय जोयणे बार ॥ ७ ॥
जोयणमेगं चउरिं–दिदेह मुच्चत्तणं सुए भणियं;
वेउव्वियदेहं पुण, अंगुलसंखंससमारंभे ॥ ८ ॥
देव नर अहियलक्खं, [illegible]रियाणं नव य जोयणसयाइं;
दुगुणं तु नारयाणं, भणियं वेउव्वियसरीरं ॥ ९ ॥

अंतमुहुत्तं निरए, मुहुत्त चत्तारि तिरिय-मणुएसु;
देवेसु अद्धमासो, उक्कोस विउव्वणा-कालो ॥ १० ॥
थावर सुर नेरइया, अस्संघयणा य विगल छेवट्ठा;
संघयण-छगं गब्भय-नर-तिरिएसु वि मुणेयव्वं ॥ ११ ॥
सव्वेसिं चउ दह वा, सन्ना सव्वे सुरा य चउरंसा;
नर तिरि छस्संठाणा, हुंडा विगलिंदि-नेरइया ॥१२॥
नाणाविह धय सूई, बुब्बुय वण वाउ तेउ अपकाया;
पुढवी मसूरचंदा-कारा संठाणओ भणिया ॥ १३ ॥
सव्वेवि चउकसाया, लेस–छगं गब्भतिरियमणुएसु;
नारय तेऊ वाऊ, विगला वेमाणि य तिलेसा ॥१४॥
जोइसिय तेउलेसा, सेसा सव्वेवि हुंति चउलेसा;
इंदियदारं सुगमं, मणुआणं सत्त समुग्घाया ॥ १५ ॥
वेयण कसाय मरणे, वेउव्विय तेयए य आहारे;
केवलि य समुग्घाया, सत्त इमे हुंति सन्नीणं ॥१६॥
एगिंदियाण केवल--तेउ-आहारगविणा उ चत्तारि;
ते वेउव्वियवज्जा, विगला सन्नीण ते चेव ॥ १७ ॥
पण गब्भतिरिसुरेसु, नारय वाऊसु चउर तिय सेसे;
विगल दु दिट्ठी थावर, मिच्छत्ति सेस तिय दिट्ठी ॥१८॥
थावर बि तिसु अचक्खू, चउरिंदिसु तद्दुगं सुए भणियं;
मणुआ चउदंसणिणो, सेसेसु तिगं तिगं भणियं ॥१९॥

अन्नाण-नाण-तिय तिय,सुरतिरिनिरए थिरे अनाणदुगं;
नाणन्नाण दु विगले, मणुए पण नाण ति अनाणा॥२०॥
सच्चेअर मीस असच्चमोस मण वय विउव्वि आहारे;
उरलं मीसा कम्मण, इय जोगा देसिया समए॥२१॥
इक्कारस सुर निरए, तिरिएसु तेर पन्नर मणुएसु;
विगले चउ पण वाए, जोगतिगं थावरे होइ ॥२२॥
ति अनाण नाण पण चउ, दंसण बार जिअलक्ख-
णुवओगा;
इय बारस उवओगा, भणिया तेलुक्कदंसीहिं ॥ २३ ॥
उवओगा मणुएसु, बारस नव निरय-तिरिय-देवेसु;
विगलदुगे पण छक्कं, चउरिंदिसु थावरे तियगं॥२४॥
संखमसंखा समए, गब्भयतिरि-विगल-नारय-सुरा य;
मणुआ नियमा संखा, वणणंता थावर असंखा॥२५॥
असन्नि नर असंखा, जह उववाए तहेव चवणेवि;
बावीस सग ति दसवास—सहस्स उक्किट्ठ पुढवाई ॥२६॥
तिदिणग्गि तिपल्लाऊ,नरतिरि सुरनिरय सागर तितीसा;
वंतर पल्लं जोइस—वरिसलक्खाहियं पलियं ॥२७॥
असुराण अहिय अयरं, देसूणदुपल्लयं नव निकाए;
बारसवासुणपणदिण, छम्मासुक्किट्ठ विगलाऊ ॥२८॥
पुढवाइ-दस-पयाणं, अंतमुहुत्तं जहन्न-आउठिई;
दससहसवरिसठिइआ, भवणाहिवनिरयवंतरिया ॥२९॥

वेमाणिय-जोइसिया, पल्लतयट्ठंस आउआ हुंति;
सुरनरतिरिनिरएसु, छ पज्जत्ती थावरे चउगं ॥ ३० ॥
विगले पंच पज्जत्ती, छद्दिसिआहार होइ सव्वेसिं;
पणगाइपए भयणा, अह सन्निंतियं भणिस्सामि॥३१॥
चउविहसुरतिरिएसु, निरएसु य दीहकालिगी सन्ना;
विगले हेउवएसा, सन्नारहिया थिरा सव्वे ॥ ३२ ॥
मणुआण दीहकालिय, दिट्ठीवाओवएसिआ केवि;
पजपणतिरिमणुअच्चिय, चउविहदेवेसु गच्छंति ॥३३॥
संखाउ पज्जपणिंदि-तिरियनरेसु तहेव पज्जत्ते;
भूदगपत्तेयवणे, एएसु च्चिय सुरागमणं ॥ ३४ ॥
पज्जत्तसंखगब्भय-तिरियनरा निरयसत्तगे जंति;
निरउवट्टा एएसु, उववज्जंति न सेसेसु ॥ ३५ ॥
पुढवी-आउ-वणस्सइ-मज्झे नारयविवज्जिया जीवा;
सव्वे उववज्जंति, निय-निय-कम्माणुमाणेणं ॥ ३६ ॥
पुढवाइ-दसपएसु, पुढवी-आऊ-वणस्सई जंति;
पुढवाइदसपएहि य, तेऊवाऊसु उववाओ ॥३७॥
तेऊवाऊ-गमणं, पुढवीपमुहंमि होइ पयनवगे;
पुढवाइठाणदसगा, विगलाइतियं तहिं जंति ॥३८॥
गमणागमणं गब्भय-तिरियाणं सयलजीवठाणेसु;
सव्वत्थ जंति मणुआ, तेऊवाऊहिं नो जंति ॥३९॥

वेयतिय तिरिनरेसु, इत्थी पुरिसो य चउविहसुरेसु;
थिरविगलनारएसु, नपुंसवेओ हवइ एगो ॥ ४० ॥
पज्जमणु-बायरग्गी, वेमाणिय-भवण-निरय-वंतरिया;
जोइस-चउ-पणतिरिया, बेइंदि तेइंदि भू आऊ ॥४१॥
वाऊ वणस्सइ च्चिय, अहिया अहिया कमेणिमे हुंति;
सव्वेवि इमे भावा, जिणा! मए णंतसो पत्ता ॥४२॥
संपइ तुम्ह भत्तस्स, दंडगपयभमणभग्गहिययस्स;
दंडतियविरय(इ)सुलहं, लहु मम दिंतु मुक्खपयं॥४३॥
सिरि-जिणहंससमुणीसर-रज्जे सिरि-धवलचंदसीसेण;
गजसारेण लिहिया, एसा विन्नत्ति अप्पहिया ॥४४॥

जंबूद्वीप संग्रहणी मूळ ॥

नमिय जिणं सव्वन्नुं, जगपुज्जं जगगुरुं महावीरं;
जंबूदीवपयत्थे, वुच्छं सुत्ता सपरहेऊ ॥ १ ॥
खंडा जोयण-वासा, पव्वय-कूडा य तित्थ-सेढीओ;
विजय-द्दह-सलिलाओ, पिंडेसिं होइ संघयणी ॥२॥
णउअसयं खंडाणं, भरहपमाणेण भाइए लक्खे;
अहवा णउअसयगुणं, भरहपमाणं हवइ लक्खं ॥
अहवेगखंड भरहे, दो हिमवंते अ हेमवइ चउरो
अट्ठ महाहिमवंते, सोलस खंडाइं हरिवासे ॥

લક્ષણથી (અધ્યાહારથી) કયા દંડકમાં કેટલા કાળ સુધી કોઇ પણ જીવ આવી ઉત્પન્ન થાય નહિ એમ કહેવું તે ઉપપાત દ્વાર ઉત્પત્તિથી અને વિરહથી એમ બન્ને પ્રકારે જાણવું. મૂળ ગાથાઓમાં જો કે વિરહદ્વાર નથી કહ્યું તો પણ અર્થમાં વિરહદ્વાર કહેવાશે.

॥ (૧૭) ચ્યવન ॥

કયા દંડકે એક સમયમાં કેટલા જીવ ચ્યવે-મરણ પામે તેની સંખ્યાનો નિયમ કહેવો તે च्यवनद्वार પણ (ઉપપાત દ્વારવત્) ઉપલક્ષણથી ચ્યવન વિરહ સહિત (એટલે કયા દંડકમાં કેટલા કાળ સુધી કોઈ એક પણ જીવ મરણ ન પામે તે સંબંધિ કાળનિયમ કહેવો તે પણ) કહેવાશે. મૂળ ગાથાઓમાં ચ્યવનવિરહ નથી કહ્યો પરન્તુ અર્થમાં કહેવાશે.

॥ (૧૮) સ્થિતિ ૨ ॥

સ્થિતિ એટલે આયુષ્ય, અર્થાત્ કયા દંડકના જીવોનું કેટલું આયુષ્ય હોય તે આયુષ્યકાળનો નિયમ દર્શાવવો તે જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી એમ ૨ પ્રકારે છે. ત્યાં ઓછામાં ઓછું કેટલું આયુષ્ય હોય તેનો નિયમ કહેવો તે ૧ जघन्य स्थिति, અને વિશેષમાં વિશેષ કેટલું આયુષ્ય હોય તેનો નિયમ કહેવો તે ૨ उत्कृष्ट स्थित्ति કહેવાય. મૂળ ગાથાઓમાં એ બન્ને પ્રકારની સ્થિતિ કહેવાશે.

॥ (૧૯) પર્યાપ્તિ ૬ ॥

પુદ્દગલસમૂહના આલંબનથી પ્રગટ થયેલી જીવની જે શકિત તે पर्याप्ति કહેવાય. સંસારી જીવ પુદ્દગલોના આલંબન-સહાય વિના કંઈ પણ કાર્ય-ક્રિયા કરી શકતો નથી, માટે ઉત્પત્તિ સ્થાને આવેલો જીવ પ્રતિ સમય જે જે ઔદારિકાદિ પુદ્દગલવર્ગણાઓ (ઉત્પત્તિ સ્થાને શુક્ર રૂધિર આદિ જે સ્વદેહ પ્રાયોગ્ય વર્ગણાઓ હાજર હોય તે પુદ્દગલ વર્ગણાઓ) ગ્રહણ કરતો જાય છે, તે તે પુદ્દગલવર્ગણાઓના સમૂહના આલંબનથી જીવમાં પ્રતિસમય કંઈક કંઈક અંશે જૂદી જૂદી શકિતઓ પ્રગટ થતી જાય છે; અને જ્યારે તે તે શકિતને લાયક પુદ્દગલો પૂરતા પ્રમાણમાં ગ્રહણ થઇ જાય છે ત્યારે જીવમાં તે તે પ્રકારની શકિત સંપૂર્ણ પ્રગટ થાય છે, માટેજ

वत्तीसं पुण निसढ, ...
चउसट्ठी उ विदेहे, तिरासिपढ...
जोयणपरिमाणाइं, समचउरंसाइं इत्थ खंडाइं;
लक्खस्स य परिहीए, तप्पायगुणे य हुंतेव ॥ ६ ॥

विक्खंभवग्गदहगुण-करणी वट्टस्स परिरओ होइ;
विक्खंभपायगुणिओ, परिरओ तस्स गणियपयं ॥ ७ ॥

परिही तिलक्ख-सोलस-सहस्स दो य सय सत्तवीसहिया;
कोसतिगट्ठावीसं, धणुसय तेरंगुलद्धहियं ॥ ८ ॥

सत्तेव य कोडिसया, णउआ छप्पन्न-सयसहस्साइं;
चउणउयं च सहस्सा, सयं दिवड्ढं च साहियं ॥ ९ ॥

गाउयमेगं पनरस-धणूसया तह धणूणि पन्नरस;
सट्ठिं च अंगुलाइं, जंबूदीवस्स गणियपयं ॥ १० ॥

भरहाइ सत्त वासा, वियड्ढ चउ चउरतिंस वट्टियरे;
सोलस वक्खारगिरी, दो चित्त-विचित्त दो जमगा ॥ ११ ॥

दोसय कणयगिरीणं, चउ गयदंता य तह सुमेरू अ;
छ वासहरा पिंडे, एगुणसत्तरि सया दुन्नी ॥ १२ ॥

सोलसवक्खारेसु, चउ चउ कूडा य हुंति पत्तेयं;
सोमणस गंधमायण, सत्तट्ठ य रुप्पिमहहिमवे ॥ १३ ॥

चउतीसवियड्ढेसु, विज्जुप्पहनिसढनीलवंतेसु;
तह मालवंत-सुरगिरि, नव नव कूडाइं पत्तेयं ॥ १४ ॥

हिमसिहरिसु इक्कारस, इय इगसट्ठीगिरीसु कूडाणं;
एगत्ते सव्वधणं, सय-चउरो सत्तसट्ठी य ॥१५॥
चउ-सत्त-अठ-नवगे-गारसकूडेहिं गुणह जहसंखं;
सोलस-दुदु-गुणयालं, दुवे य सगसट्ठि सय-चउरो ॥१६॥
चउतीसुं विजएसुं, उसुकूडा अट्ठ मेरुजंबुम्मि;
अठ य देवकुराए, हरिकूड—हरिस्सहे सठी ॥ १७ ॥
मागह वरदाम पभा-स तित्थ विजयेसु एरवयभरहे;
चउतीसा तिहिं गुणिया, डुरुत्तरसयं तु तित्थाणं॥१८॥
विज्जाहर-अभिओगिय, सेढीओ डुन्नि डुन्नि वेयड्ढे;
इय चउगुण चउतीसा, छत्तीससयं तु सेढीणं ॥१९॥
चक्कीजेअव्वाइं, विजयाइं इत्थ हुंति चउतीसा;
महदह छप्पउमाई, कुरूसु दसगंति सोलसगं ॥ २० ॥
गंगा सिंधू रत्ता, रत्तवई चउ नईओ पत्तेयं;
चउदसहि सहस्सेहिं, समगं वच्चंति जलहिम्मि ॥२१॥
एवं अब्भिंतरिया, चउरो पुण अट्ठवीससहस्सेहिं;
पुणरवि छप्पन्नेहिं, सहस्सेहिं जंति चउ सलिला॥२२॥
कुरुमज्झे चउरासी—सहस्साइं तह य विजयसोलससु;
बत्तीसाण नईणं, चउदससहस्साइ पत्तेअं(यं) ॥२३॥
चउदससहस्सगुणिया,अडतीस नइओ विजयमज्झिल्ला;
सीओयाए निवडं—ति तहय सीयाइं एमेव ॥२४॥

सीया सीओयावि य, बत्तीससहस्सपंचलक्खेहिं;
सव्वे चउदसलक्खा, छप्पन्नसहस्स मेलविया ॥२५॥

छज्जोयणे सकोसे, गंगासिंधूण वित्थरो मूले;
दसगुणिओ पज्जंते, इय दुदु गुणणेण सेसाणं ॥२६॥

जोयणसयमुच्चिट्ठा, कणयमया सिहरिचुल्लहिमवंता;
रुप्पि महाहिमवंता, दुसउच्चा रुप्पकणयमया ॥२७॥

चत्तारि जोयणसए उच्चिट्ठो निसढ नीलवंतो अ;
निसढो तवणिजमओ, वेरुलिओ नीलवंतगिरी॥२८॥

सव्वेवि पव्वयवरा, समयक्खित्तम्मि मंदरविहूणा;
धरणितले उवगाढा, उस्सेहचउत्थभायंमि ॥ २९ ॥

खंडाईगाहाहिं, दसहिं दारेहिं जंबुदीवस्स;
संघयणी सम्मत्ता, रइया हरिभद्दसूरीहिं ॥ ३० ॥

"પુદ્‌ગલ સમૂહના આલંબનથી પ્રગટ થયેલી જીવની (અમુક અમુક પ્રકારની) જે શકિત તે પર્યાપ્તિ" એમ કહેવાય છે. હવે તે પર્યાપ્તિઓ (એટલે જીવની શકિતઓ) નીચે પ્રમાણે ૬ પ્રકારની છે—

૧ આહાર પર્યાપ્તિ—આહાર યોગ્ય પુદ્‌ગલો ગ્રહણ કરી આહાર રૂપે બનાવી ખલ રસ રૂપે જૂદાં પાડવાની જે શક્તિ તે આહાર પર્યાપ્તિ. અહિં ગ્રહણ કરેલાં પુદ્‌ગલોમાંથી શરીરાદિ રચી શકાય એવાં પુદ્‌ગલો જુદાં પાડવાં તે રસ, અને શરીરાદિ રૂપે રચવાના ઉપયોગમાં ન આવે એવાં પુદ્‌ગલોને મળ–મૂત્ર આદિ રૂપે જૂદાં પાડવાં તે ખલ કહેવાય. આ શકિત જીવને ઉત્પત્તિસ્થાને આવતાં તૂર્ત પ્હેલે સમયેજ સંપૂર્ણ પ્રગટ થાય છે.

૨ શરીર પર્યાપ્તિ—રસ રૂપે જૂદા પાડેલ પુદ્‌ગલોમાંથી ઔદારિક વૈક્રિય અને આહારક રૂપ પોતે પોતાને યોગ્ય શરીર બનાવવાની જે શકિત તે શરીર પર્યાપ્તિ. અહિં જીવ ત્રસ પ્રાયોગ્ય ઔદારિક શરીર રચવાનો હોય તો [1]રસ–રૂધિર–માંસ–[2]અસ્થિ–[3]મેદ–[4]મજ્જા–અને વીર્ય એ સાત ધાતુઓ પણ બનાવે છે, નહિતર સાત ધાતુઓ બનાવ્યા વિના તે તે શરીર રચે છે. આ શકિત જીવને પ્હેલા અન્તર્મુહૂર્ત્તમાં સંપૂર્ણ પ્રગટ થાય છે.

૩ ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ—શરીર રૂપે રચાતા પુદ્‌ગલોમાંથી (અથવા રસમાંથી પણ) જે જે પુદ્‌ગલો ઇન્દ્રિય રૂપે બની શકે એવા હોય તે તે પુદ્‌ગલોને ઇન્દ્રિયો રૂપે બનાવવાની જે શકિત તે ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ. આ શકિત ઔદા૦ શરીરી જીવને બીજા અન્તર્મુહૂર્ત્તે અને શેષ (આહા૦ તથા વૈ૦) શરીરવાળા જીવોને શરીર પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ પ્હેલા સમયે સંપૂર્ણ પ્રગટ થાય છે, અને વિષયબોધ કરવામાં પણ સમર્થ થાય છે.

---

૧ આહારનો પ્રથમ પરિણામ.

૨ હાડ

૩ ચરબી

૪ હાડમાંની મિંજા (=હાડનો સાર ભાગ)

૪ શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ—જે શક્તિવડે જીવ શ્વાસોચ્છ્વાસ યોગ્ય પુદ્ગલવર્ગણાઓને ગ્રહણ કરી, શ્વાસોચ્છ્વાસ રૂપે બનાવી, અવલંબન કરીને વિસર્જે (છોડે) તે શક્તિનું નામ શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ. આ શક્તિ ઔદા૦ શરીરી જીવને ત્રીજા અન્તર્મુહૂર્તમાં અને શેષ શરીરવાળા જીવોને ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ એક સમયમાં સંપૂર્ણ પ્રગટ થાય છે.

૫ ભાષા પર્યાપ્તિ—જે શક્તિવડે જીવ ભાષા યોગ્ય પુદ્ગલવર્ગણાઓ ગ્રહણ કરી, ભાષારૂપે બનાવી (એટલે તે પુદ્ગલોવડે વચનોચ્ચાર કરી), અવલંબીને વિસર્જે તે શક્તિનું નામ ભાષાપર્યાપ્તિ અથવા વચન પર્યાપ્તિ કહેવાય. આ શક્તિ ઔદારિક શરીરવાળા જીવોને ચોથા અન્તર્મુહૂર્તમાં અને આહા૦ તથા વૈ૦ શરીરવાળા જીવોને ઉચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ ૧ સમયમાં સંપૂર્ણ પ્રગટ થાય છે.

૬ મનઃપર્યાપ્તિ—જે શક્તિવડે જીવ મનોયોગ્ય પુદ્ગલવર્ગણાઓ ગ્રહણ કરી, મનરૂપે બનાવી, (એટલે તે પુદ્ગલોવડે વિષયચિંતન કરી) અવલંબીને વિસર્જે તે મનઃપર્યાપ્તિ કહેવાય. આ શક્તિ ઔદા૦શરીરી જીવોને પાંચમા અન્તર્મુહૂર્તે અને શેષ શરીરવાળા જીવોને વચનપર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ ૧ સમયમાં સંપૂર્ણ પ્રગટ થાય છે.

એ ૬ પર્યાપ્તિઓ અનુક્રમે અધિક અધિક સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી છે. તથા એ પર્યાપ્તિઓના કારણથી જીવ પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત કહેવાય છે. ત્યાં જે જીવને જેટલી પર્યાપ્તિઓની યોગ્યતા છે તે જીવ તેટલી પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરીને મરણ પામે એવો હોય તો ૧ લબ્ધિપર્યાપ્ત કહેવાય, અને તેટલી પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા વિના મરણ પામે એવો હોય તો ૨ લબ્ધિ અપર્યાપ્ત કહેવાય. તથા જે જીવને જેટલી પર્યાપ્તિઓની યોગ્યતા છે તે જીવ તેટલી પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી લે ત્યાર બાદ તે ૩ કરણપર્યાપ્ત કહેવાય અને પૂર્ણ ન કરી હોય ત્યાં સુધી ૪ કરણઅપર્યાપ્ત કહેવાય. ઇત્યાદિ સવિસ્તર સ્વરૂપ પ્રસિદ્ધ થયેલા નવતત્ત્વ પ્રકરણના અર્થપ્રસંગે કહેવાઇ ગયું છે.

॥ (૨૦) કિમાહાર ૪ ॥

क्मि એટલે કઈ દિશિનો (થી) અથવા કેટલી દિશિનો (થી) आहार એટલે આહાર અથવા (આહાર એટલે) પુદ્ગલગ્રહણ કરે તે સંબંધિ નિયમ દર્શાવવો તે क्मिाहार કહેવાય. એનું બીજું નામ दिगाहार (કઇ વા કેટલી દિશિથી આહાર-ગ્રહણ કરે તે દિગાહાર) પણ કહેવાય. એ કિમાહાર ૧ ત્રણ દિશિનો, ૨ ચાર દિશિનો, ૩ પાંચ દિશિનો, અને ૪ છ દિશિનો એમ ચાર પ્રકારે છે. એના બે દિશિનો અને એક દિશિનો એવા ૨ ભેદ હોતા નથી કારણ કે એક બે દિશિથી પુદ્ગલગ્રહણ થતું નથી, પરન્તુ કમીમાં કમી ૩ દિશિથી પુદ્ગલગ્રહણ થાય છે. એ ૪ પ્રકારનું કિંચિત્ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે—

લોકાકાશની ચારે (સર્વ) બાજુ પર્યન્ત ભાગ (અથવા છેલ્લી સપાટી) છોડીને અંદરના ભાગમાં રહેલા સર્વ સંસારી જીવો ૪ દિશિ-ઊર્ધ્વ-અને અધઃ (૪ દિશિ-૧ ઉપર-૧ નીચે) એમ ૬ દિશિમાંથી પુદ્ગલ ગ્રહણ કરે છે. જેમ ઉકળતા ઘીની કઢાઇમાં ઘીના અંદરના ભાગમાં રહેલો પુડલો અથવા પૂરી ઘીને ઉપરથી નીચેથી અને ચારે દિશાઓમાંથી ગ્રહણ કરે છે, અથવા જળથી ભરેલી કુંડીમાં જળની અંદર નાખેલો વાદળીનો કકડો પાણીને છ એ દિશાંમાંથી ચસે છે, તેમ લોકાકાશના પર્યન્ત ભાગો છોડીને લોકની અંદર રહેલો જીવ પણ છએ દિશિથી આહાર ગ્રહણ કરે છે. આ છ દિશિનું આહારગ્રહણ સર્વ ત્રસ જીવોને અને ઘણા સ્થાવર જીવોને હોય છે.

તથા લોકાકાશમાં સર્વથી ઉપર અને સર્વથી નીચેના છેલ્લા ભાગમાં છેલ્લા પરિધિના સ્થાને જ્યાં લોકાકાશની ધાર અને ખૂણા પડે છે, ત્યાં વિદિશિઓને અનુસરીને ખૂણામાં રહેલો જીવ ૩ દિશિથી આહાર ગ્રહણ કરે[1] છે, કારણ કે તે સ્થાને ૧ અલોક તર-

૧ આ ૩-૪-૫ દિશિનો આહાર શિક્ષકને અને વિદ્યાર્થીને પણ મોઢે કહેવાથી અથવા વાંચવાથી શીઘ્ર સમજાય તેવો નથી માટે લોકાકાશની આકૃતિની સ્થાપના ઉપરથી ધીરે ધીરે સમજીને સમજાવવો અથવા આટલુંજ સમજાવવું કે-લોકાકાશના અન્તે એવા પ્રકારનાં સ્થાન છે કે કોઇ

ની પડખેની દિશાનો, ૧ વિદિશિની સન્મુખ દિશાનો, અને ૧ (નીચે રહેલા જીવને) નીચેની દિશાનો અથવા (ઉપર રહેલા જીવને અંગે) ઉપરની દિશાનો એ ૩ દિશાનો આહાર પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે એ ત્રણે દિશાઓમાં અલોકાકાશ આવેલો છે, અને અલોકાકાશમાં પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે નહિ.

તથા પૂર્વે કહેલી ૪ દિશિઓમાંની કોઇ પણ એક દિશિથી પાછળ હઠીને (તે દિશિના પર્યન્ત ભાગને સ્પર્શ્યા વિના) રહ્યો હોય તો તેવા જીવને ૪ દિશિનો આહાર હોય, બે દિશિથી પાછળ હઠીને રહ્યો હોય તો ૫ દિશિનો આહાર હોય છે, અને ત્રણે દિશિથી પાછળ હઠીને લોકની અંદરના ભાગમાં રહ્યો હોય તો પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે ૭ એ દિશિનો આહાર હોય છે:

એ ૩-૪-૫ દિશિનો (ત્રણ પ્રકારનો) આહાર લોકના પર્યન્ત ભાગે રહેલા એકેન્દ્રિય જીવોને હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે-કોઈ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવ લોકની સર્વથા નીચે અને છેલ્લા પરિધિ પાસેના ખૂણામાં અગ્નિકોણને અનુસરીને-સ્પર્શીને રહ્યો હોય તો એક પડખે આવેલી પૂર્વ દિશિમાં, બીજે પડખે (સન્મુખ)રહેલી દક્ષિણ દિશિમાં અને નીચેની અધોદિશિમાં એ ૩ દિશિમાં અલોક હોવાથી ૩ દિશિનો આહાર ન મળવાથી શેષ ૩ દિશિનો આહાર (ઉ-ર્ધ્વનો પશ્ચિમનો અને ઉત્તરનો આહાર) ગ્રહણ કરે. તથા એજ જીવ ત્યાંથી સ્હેજ પણ પશ્ચિમ દિશા તરફ પાછળ હઠીને રહે તો પૂર્વ દિશા ખુલ્લી થવાથી પૂર્વ દિશાનો આહાર મળતાં ૪ દિશિના આહારવાળો થાય. પુનઃ એ જીવ લોકની સર્વથા નીચે

સ્થાને ૩ દિશાએ અલોક સ્પર્શેલો છે, કોઈ સ્થાને ૨ દિશાએ અલોક સ્પર્શેલો છે, અને કોઇ સ્થાને ૧ દિશાએ અલોક સ્પર્શેલો છે (અને લોકની અંદરના ભાગમાં અલોકની સ્પર્શના નથી) માટે તે તે સ્થાનમાં રહેલા કેટલાક એકેન્દ્રિય જીવોને તે અલોક તરફની ૩ દિશિમાંથી આહાર મળતો નથી, કેટલાક જીવોને ૨ દિશામાંથી આહાર મળતો નથી અને કેટલાક કેન્દ્રિય જીવોને ૧ દિશામાંથી આહાર મળતો નથી, તે કારણથી ૩-૪-૫ દિશિનો આહાર હોય છે. અહિં એકેક દિશિના આહારનો વ્યાઘાત ઠીક રીતે સમજાવતાં વિષય ઘણો વધી જાય એવો છે માટે ઉપર લખેલી ટુંક વિગત અક્ષરશઃ સમજવામાં આવશેતો (એ વિગત) પણ સંપૂર્ણ છે.

રહ્યો છે તે સ્હેજ (એક આકાશ પ્રદેશ જેટલો પણ) ઉંચો ખસી આવે તો અધો દિશિ ખુલ્લી થવાથી અધોદિશિનો આહાર મળતાં ૫ દિશિના આહારવાળો થાય. પુનઃ એ જીવ સ્હેજ ઉત્તર તરફ હઠી જાય તો દક્ષિણ દિશા પણ ખુલ્લી થતાં ૬ દિશિના આહારવાળો થાય. એ પ્રમાણે યથાસંભવ સર્વસ્થાને વિચારવું, પરન્તુ ૩—૪—૫ દિશિના આહારમાં ગમે તે સ્થાને પણ લોકનો પર્યન્ત ભાગ જ અવશ્ય લક્ષ્યમાં રાખવો.

॥ (૨૧) સંજ્ઞા ૩ ॥

પૂર્વે ૪થા દ્વારમાં કહેલી આહાર-ભય-મૈથુન આદિ સંજ્ઞાઓ જૂદી છે, અને આ ૨૧ મા દ્વારમાં કહેવાતી સંજ્ઞાઓ પણ જૂદી છે. આ સંજ્ઞાઓ ૩ પ્રકારની છે તે આ પ્રમાણે—

૧ **हेतुवादोपदेशिकी संज्ञा**—જેમાં વર્ત્તમાન કાળના વિષયનું જ ચિંતન-ઉપયોગ-વિચાર હોય તે હેતુવાદો૦ સંજ્ઞા કહેવાય. આ સંજ્ઞાવાળા જીવો વર્ત્તમાન સમયે વર્ત્તતા દુઃખની નિવૃત્તિનો અને સુખની પ્રવૃત્તિનો ઉપાય શોધે છે અને તે ઉપાય તૂર્ત અંગીકાર કરે છે, પછી તે ઉપાયથી ભૂતકાળમાં ભલે દુઃખ થયું હોય અથવા ભાવીકાળમાં દુઃખ થવાનું હોય તો પણ તે સંબંધિ તેને ખ્યાલ હોતોજ નથી. આવા પ્રકારની સંજ્ઞા-મનોવિજ્ઞાન રહિત એવા અસંજ્ઞિ ત્રસ જીવોને (દ્વી૦ ત્રિ૦ ચતુ૦ અને અસં૦ પંચેન્દ્રિયને) હોય છે, કારણ કે એ જીવો જે સ્થાને રહ્યા છે તે સ્થાને તેઓને અગ્નિ તાપ વિગેરેનો ઉપદ્રવ લાગે તો તૂર્તજ તેઓ ખસી જાય છે ખરા પરન્તુ ખસીને જે સ્થાને નિરાંત મેળવી છે તે સ્થાને તે અગ્નિ અથવા તાપ આવીને પુનઃ ઉપદ્રવ કરે એમ છે કે નહિ અથવા પહેલાં પણ આ સ્થાન ઉપદ્રવવાળું હતું કે નહિ ઈત્યાદિ આગળ પાછળનો વિચાર-ખ્યાલ કરી શકતા નથી, પરન્તુ કેવળ વર્ત્તમાન સમયના સુખનાજ ખ્યાલવાળા હોય છે, માટે એ અસંજ્ઞિઓ હેતુ૦ સંજ્ઞાવાળા કહ્યા છે, કારણ કે એ જીવોને એવા પ્રકારની વિચારશક્તિવાળું મનોવિજ્ઞાન છે જ નહિ. [અહિં हेतुवाद એટલે (ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટનો ત્યાગ એજ) નિમિત્ત કારણનું उपदेश એટલે કથન જેમાં છે તે हेतुवादोपदेशिकी અને सं= સમ્યક્ પ્રકારનું ज्ञा=જ્ઞાન તે संज्ञा].

૨ दीर्घकालिकी संज्ञा—दीर्घकाल એટલે ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળની વિચારશક્તિવાળી સંજ્ઞા તે દીર્ઘ૦ સંજ્ઞા. આ સંજ્ઞા મનોવિજ્ઞાનવાળા અથવા મનઃપર્યાપ્તિવાળા સંજ્ઞિ જીવોને સર્વને હોય છે. જીવોના સંજ્ઞિ અને અસંજ્ઞિ એવા બે ભેદ જે વારંવાર આવે છે તે આ દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાથીજ થયેલા છે, અર્થાત્ દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાવાળા જીવો તે સંજ્ઞિ અને એ સંજ્ઞાથી રહિત જીવો તે અસંજ્ઞિ કહેવાય. આ જીવો ભૂતકાળમાં શું બન્યું હશે ? આ કાર્યનું શું પરિણામ આવ્યું હશે ? તથા હવે આનું શું પરીણામ આવશે ? અને હવે શું કરવું ? ઈત્યાદિ દીર્ઘકાલનો વિચાર કરી પછી તે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આ સંજ્ઞાનું બીજું નામ संप्रधारण संज्ञा છે.

૩ दृष्टिवादोपदेशिकी संज्ञा—અહિં दृष्टि એટલે સમ્યક્ત્વ—સમ્યક્ દર્શન સંબંધિ वाद=કથન તેના उपदेश=અપેક્ષાવાળી અથવા દૃષ્ટિવાદ એટલે શ્રુતજ્ઞાન તેના ઉપદેશ—કથનવાળી તે દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા. અર્થાત્ વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનના ક્ષયોપશમયુક્ત સમ્યક્ત્વવાળી સંજ્ઞા તે દૃષ્ટિવાદો૦સંજ્ઞા.અર્થાત્ જે જીવ સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય, વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાન (ના ક્ષયોપશમ) વાળો હોય અને તે સાથે યથાશક્તિ હેયોપાદેયની પ્રવૃત્તિવાળો (એટલે અહિત આચરણનો ત્યાગ કરનાર અને હિત આચરણની—કલ્યાણ માર્ગની પ્રવૃત્તિવાળો) હોય તેવા છદ્મસ્થ જીવને એ સંજ્ઞા હોય છે, અને તે વિશેષતઃ કેટલાક મનુષ્યોને હોય છે.

એ ૩ સંજ્ઞાઓમાં(તો) મુખ્ય વિષય ઇષ્ટમાં પ્રવૃત્તિ અને અનિષ્ટનો ત્યાગ છે અને તે પણ અનુક્રમે અધિક અધિક દરજ્જાનો છે, કારણ કે હેતુવાદો૦સંજ્ઞામાં તે વર્ત્તમાનકાલ વિષયિક છે,દીર્ઘ૦સંજ્ઞામાં ત્રિકાલ વિષયિક છે અને તે બન્ને સંસારવિષયિક છે, ત્યારે ત્રીજી સંજ્ઞામાં તેજ (ઇષ્ટમાં પ્રવૃત્તિ અને અનિષ્ટનો ત્યાગ રૂપ) વિષય મોક્ષમાર્ગાભિમુખી છે, માટે સર્વથી શ્રેષ્ઠ દરજ્જાવાળી ત્રીજી સંજ્ઞા છે.

॥ (૨૨) ગતિ ॥

કયા દંડકનો જીવ મરણ પામી કયા કયા દંડકમાં જઇને ઉપજે તે ગતિ. જેમ મનુષ્ય મરણ પામીને ૨૪ દંડકમાં ઉત્પન્ન થાય છે તો મનુષ્યની ગતિ ૨૪ દંડકમાં ગણાય. ગતિ એટલે પરભવમાં ગમન.

॥ (૨૩) આગતિ ॥

કયા દંડકમાં કયા કયા દંડકના જીવો ઉત્પન્ન થાય ? તે સંબંધિ નિયમ દર્શાવવો તે આગતિ કહેવાય. જેમ અગ્નિકાય અને વાયુકાય સિવાય ૨૨ દંડકના જીવો મરણ પામી મનુષ્ય ગતિમાં ઉપજી શકે છે તો મનુષ્યદંડકની આગતિ ૨૨ દંડક ગણાય;એજ મનુષ્યની આગતિ કહેવાય. અહિં આગતિ એટલે (વિવક્ષિત દંડકમાં બીજા દંડકોનું) આવવું એવો અર્થ છે.

॥ (૨૪) વેદ ૩ ॥

વેદ એટલે (વિષયક્રીડા સંબંધિ) અભિલાષ, તે ૩ પ્રકારનો છે. ૧ સ્ત્રીવેદ, ૨ પુરૂષ વેદ, અને ૩ નપુંસકવેદ. તેનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ આ પ્રમાણે—

१ स्त्रीवेद—પુરૂષ પ્રત્યે વિષયક્રીડાનો અભિલાષ.

२ पुरुष वेद—સ્ત્રી પ્રત્યે વિષયક્રીડાનો અભિલાષ.

३ नपुंसक वेद—સ્ત્રી અને પુરૂષ ઉભય પ્રત્યે વિષયક્રીડાનો અભિલાષ.

એ ૩ વેદમાં પુરૂષ વેદ ઘાસના અગ્નિ સરખો શીઘ્ર શાન્ત થનારો છે, સ્ત્રી વેદ છાણાના અગ્નિ સરખો કંઇક વિલંબે શાન્ત થાય છે અને નપુંસક વેદ તો નગરદાહ (બળેલા મોટા નગરના અગ્નિ) સરખો શાન્ત થવો અશક્ય હોય છે અને ઘણો ઉગ્ર હોય છે. અહિં જે જીવને જે વેદ હોય છે તે જીવને તે લિંગ (બાહ્ય નિશાનીઓ) પણ હોય છે. ત્યાં સાત ધાતુઓમાં જેને શુક્ર-વીર્ય ધાતુ હોય, શરીરની કર્કશતા હોય, દૃઢતા હોય, પરાક્રમ (બળ), શિશ્ન (પુરૂષચિન્હ), અક્ષોભતા (કોઇ કાર્યમાં ક્ષોભ-ગભરાટ ન પામે તે), ગંભીરપણું હોય, દાઢી હોય, છાતી આદિ સ્થાનોમાં વાળ હોય, ધૈર્ય હોય, ઇત્યાદિ બાહ્ય લિંગો-લક્ષણો હોય તે पुरुष लिंग (પુરૂષનાં ચિન્હ) કહેવાય. તથા યોનિ, સાત ધાતુમાં શુક્રને સ્થાને રૂધિર, શરીરની કોમળતા, મૂર્ખતા, સ્તન, ચંચળતા, અવિચારીપણું, માયા (કપટ), અધીરતા, ઇત્યાદિ લક્ષણો હોય તે स्त्री लिंग કહેવાય. તથા પુરૂષનાં અને સ્ત્રીનાં લક્ષણોનો ભાવાભાવ હોય (એટલે પુરૂષપણાનાં કેટલાંક લક્ષણ

હોય અને કેટલાંક લક્ષણ ન હોય, તથા સ્ત્રીપણાનાં પણ કેટલાંક લક્ષણ હોય અને કેટલાંક લક્ષણ ન હોય, અથવા બેનાં મિશ્ર લક્ષણો હોય, જેમ યોનિ સ્તન હોય અને મૂછ પણ હોય ઇત્યાદિ લક્ષણવાળી સ્ત્રીઓ સ્ત્રી નપુંસક કહેવાય. શિશ્ન દાઢી અને મૂછ હોવા છતાં સ્ત્રીના જેવો સ્વભાવ હોય, કેડે હાથ દઈ લટકાથી બોલે ચાલે ઇત્યાદિ સ્ત્રીને લાયક ઘણાં આચરણ હોય તો પુરુષ નપુંસક કહેવાય. એ પ્રમાણે ૩ પ્રકારના વેદ તથા ૩ પ્રકારનાં લિંગ એ બન્નેનું પ્રયોજન આ પ્રકરણમાં છે.

॥ *(૨૫) અલ્પબહુત્વ ॥

કયા દંડકના જીવો કયા દંડક (ના જીવો)થી હીન (ઓછા) અથવા વધારે છે તેનો નિયમ દર્શાવવો તે અલ્પબહુત્વ કહેવાય.

એ પ્રમાણે ૨૪ દ્વારોનો ભાવાર્થ દર્શાવીને હવે ૨૪ દંડકપદોમાં અનુક્રમે તે ૨૪ દ્વાર ઊતારવાની ગાથાઓનો પ્રારંભ થશે.

* આ પ્રકરણમાં જે જ્ઞાનદ્વાર ૧૨ મું કહ્યું છે તે જ્ઞાનદ્વારમાં ૩ અજ્ઞાન અન્તર્ગત ગણીએ તો અલ્પબહુત્વ નામનું દ્વાર ૨૪ મું ગણાય, પરન્તુ ગ્રન્થકર્તાએ પોતેજ સ્વકૃત અવચૂરિમાં અલ્પબહુત્વ વિના ૨૪ દ્વાર ગણ્યાં છે, તેમજ ટીકાકર્તાએ પણ અલ્પબહુત્વ રહિત ૨૪ દ્વાર ગણ્યાં છે તે પ્રમાણે આ અલ્પબહુત્વને પણ દ્વાર તરીકે ગણીએ તો ૨૫ મું દ્વાર ગણાય છે. ગ્રન્થકર્તાએ તેમજ ટીકાકારે પણ અલ્પબહુત્વને ૨૫ મું દ્વાર કેમ ન ગણ્યું? એ પ્રશ્નનું સમાધાન એજ છે કે-લઘુ સંગ્રહણી ગ્રંથમાંથી ૨૪ દ્વારોનાજ સંગ્રહવાળી બે ગાથાઓ આ પ્રકરણમાં પ્રથમ ગ્રહણ કરેલી છે માટે આ પ્રકરણનાં દ્વાર તો ૨૪ જ છે અને અલ્પબહુત્વ તો ઉપરથી વિશેષતા તરીકે કહ્યું છે માટે દ્વારસંખ્યામાં અલ્પબહુત્વની ગણત્રી કરી નથી, તો પણ આ ગ્રંથમાં પર્યન્તે અલ્પબહુત્વ કહેલું છે, એમ પ્રથમથી દર્શાવવા માટે અહિં ૨૫ મા દ્વાર રૂપે (અલ્પબહુત્વ) દર્શાવ્યું છે.

॥ इति २४ द्वार वर्णनम् ॥

॥ २४ दंडकमां २४ द्वारनी प्राप्ति ॥

अवतरण—પૂર્વે ૨૪ દંડકનાં નામ તથા ૨૪ દ્વારોનાં નામ કહીને હવે આ ગાથાથી પ્રારંભીને આગળની સર્વ ગાથાઓમાં તે ૨૪ દંડકોને વિષે ૨૪ દ્વારોની પ્રાપ્તિ કહેવારૂપ સિદ્ધાન્તનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ કહેવાય છે. ત્યાં પ્રથમ આ ગાથામાં ૨૪ દંડકોને વિષે પાંચ શરીરનું પહેલું દ્વાર અવતારાય છે.

चउ गब्भतिरिय वाउसु,मणुआणं पंच सेस तिसरीरा
थावरचउगे दुहओ, अंगुलअसंखभागतणू ॥५॥

સંસ્કૃત અનુવાદ.

चत्वारि गर्भजतिर्यग्वायुषु, मनुष्याणां पंच शेषेसु त्रीणि शरीराणि
स्थावरचतुष्के द्विधा, अंगुलाऽसंख्येयभागतनुः ॥ ५ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

गब्भतिरिय वाउसु चउ, मणुआणं पंच सेस ति सरीरा
थावर चउगे दुहओ, अंगुल असंखभाग तणू ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ:—

चउ=ચાર શરીર
गब्भ=ગર્ભજ
तिरिय=તિર્યંચ
वाउसु=વાયુકાયને વિષે
मणुआणं=મનુષ્યોને
पंच=પાંચ
सेस=શેષ (૨૧ દંડકોમાં)
ति=ત્રણ
सरीरा=શરીર
थावर=સ્થાવરના
चउगे=ચાર ભેદમાં
दुहओ=બન્ને પ્રકારે
अंगुल=અંગુલનો
असंखभाग=અસંખ્યાતમો ભાગ
तणू=શરીર છે.

गाथार्थः—ગર્ભજ તિર્યંચ તથા વાયુકાયને વિષે ૪ શરીર છે, મનુષ્યોને ૫ શરીર છે અને બાકીના સર્વ દંડકને વિષે ૩ શરીર છે. ॥ इति १ शरीरद्वार ॥ अथ अवगाहना—તથા (વનસ્પતિ વિના)

સ્થાવરના ૪ ભેદને વિષે બન્ને પ્રકારે (જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી) અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું શરીર છે. ॥ ૫ ॥

વિશેષાર્થ—હવે ૨૪ દંડકપદોમાં પહેલું શરીરદ્વાર ઉતારાય છે (સમજાવાય છે). ત્યાં જલચરાદિ પાંચ પ્રકારના ગર્ભજ તિર્યંચોને તથા વાયુને ૧ ઔદારિક, ૨ વૈક્રિય, ૩ તૈજસ અને ૪ કાર્મણ એ ચાર શરીર ઓઘથી (સર્વ જીવ આશ્રયિ સામાન્ય રીતે) જાણવાં. તથા મનુષ્યોને એ ઉપર કહેલાં ચાર અને એક આહારક શરીર મળી ૫ શરીર ઓઘથી—સામાન્યથી જાણવાં, અને શેષ ૨૧ દંડક પદોમાં ઔદારિક–તૈજસ–કાર્મણ અથવા વૈક્રિય–તૈજસ–કાર્મણ એમ બે રીતે ૩ શરીર જાણવાં. એ પ્રમાણે ૨૪ દંડકોમાં ત્રણ ચાર શરીર યથાસંભવ અને ૫ શરીર ઓઘથી અનેક જીવ આશ્રયિ કહ્યાં.

૨૪ દંડકમાં ૫ શરીરનું કોષ્ટક.

૧ ગ૦ તિર્યંચમાં ૪	૧ મનુષ્યને ૫
૧ વાયુકાયમાં ૪	૨૧ શેષ દંડકમાં ૩

॥ એક જીવને સમકાળે કેટલાં શરીર ? ॥

[1]તૈ૦ કા૦—[2]ઔ૦ તૈ૦ કા૦—[3]વૈ૦ તૈ૦ કા૦—[4]ઔ૦ વૈ૦ તૈ૦

૧ સર્વ સંસારી જીવોને પરભવમાં જતાં માર્ગમાં તૈ૦ કા૦ એ ૨ શરીરજ સાથે (અનાદિ કાળથી સંબંધવાળાં) હોય છે માટે.

૨ (વૈક્રિયાદિ લબ્ધિ રહિત) સર્વ મનુષ્યોને અને તિર્યંચોને સ્વભવમાં ઉત્પન્ન થયા બાદ મરણ પર્યન્ત એ ૩ શરીર હોય અને લબ્ધિવંતને પણ લબ્ધિ પ્રગટ કરી હોય તે સિવાયના શેષ સર્વ કાળમાં પણ એજ ૩ શરીર હોય.

૩ સ્વભવમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવ નારકોને મરણ પર્યન્ત એ ૩ શરીર હોય.

૪ વૈક્રિય લબ્ધિ જેણે પ્રગટ કરી છે તેવા લબ્ધિવંત મનુષ્યોને તથા સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોને અને બાદર પર્યાપ્ત વાયુમાંના કેટલાક વાયુકાય જીવોને તેટલા કાળ સુધી એ ૪ શરીર હોય (અને શેષ કાળે ઔ૦ તૈ૦ કા૦ એ ૩ [illegible] હોય) માટે.

કા૦—[5] ઔ૦ આહા૦ તૈ૦ કા૦—એ પ્રમાણે એક રીતે ૨, બે રીતે ૩, અને બે રીતે ૪ શરીર સમકાળે હોય છે. ॥ इति २४ दंडकेषु १ शरीरद्वारम् ॥

॥ ૨૪ દંડકોમાં ૨ અવગાહના દ્વાર ॥

એ પ્રમાણે આ પાંચમી ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં પહેલું શરીર દ્વાર કહીને હવે બીજું અવગાહનાદ્વાર જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી એમ ૨ પ્રકારે કહેવાય છે. ત્યાં પૃથ્વીકાય-અપ્‌કાય–અગ્નિકાય–અને વાયુકાય એ ૪ સ્થાવર (એકેન્દ્રિય) જીવોમાં જઘન્યથી (એટલે કમીમાં કમી) અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું શરીર હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું પરન્તુ જઘંન્ય શરીરથી અસંખ્ય ગુણ મ્હોટું શરીર હોય છે.

અહિં અવગાહનામાં અંગુલ તે શ્રી મહાવીરપ્રભુના અંગુલથી અર્ધપ્રમાણનું ઉત્સેધાંગુલ ગણાય છે. પુનઃ તે પ્રમાણ પ્રભુની અનામિકા અથવા તર્જની આંગળીની (હથેળીથી ઉપર રહેલી) બીજી પર્વ રેખાથી અર્ધ ગણવું. તે અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે માટે પૃથ્વીકાયાદિક ચારનું શરીર પણ એટલું સૂક્ષ્મ છે કે જે

---

૫ આહારક લબ્ધિવંત ચૌદપૂર્વધર મુનિએ આહારક શરીર રચ્યું હોય તે વખતે અન્તર્મુહૂર્ત્ત સુધી એ ૪ શરીર હોય (અને શેષ કાળમાં ઔ૦ તૈ૦ કા૦ એ ૩ શરીર હોય).

અહિં દરેક સંસારી જીવને તૈ૦ કા૦ એ ૨ શરીર તો અનાદિ કાળથી સંબંધવાળાં છે, ઔદારિક શરીર મનુષ્ય તિર્યંચોને ભવપ્રત્યયિક હોય છે, વૈક્રિય શરીર દેવ નારકને ભવપ્રત્યયિક અને કેટલાક મનુષ્યોને, કેટલાક સંજ્ઞિ પંચે૦તિર્યંચોને તથા બા૦પર્યા૦ વાયુમાંના કેટલાક વાયુ જીવોને લબ્ધિપ્રત્યયિક (અમુક વખતે રચી શકાય એવું) હોય છે, એમ લક્ષ્યમાં રાખી ઉપર લખેલો અર્થ વિચારવો.

પુનઃ આહારક અને વૈક્રિય એ બે લબ્ધિ જો કે સમકાળે એક મનુષ્યમાં હોઇ શકે છે પરન્તુ લબ્ધિ પ્રગટ કરતી વખતે તો સમકાળે કોઇ પણ એક જ (આહારક અથવા વૈક્રિય એ બેમાંનું એકજ) શરીર રચી શકાય છે માટે કોઇ પણ જીવને સમકાળે ૫ શરીર હોય નહિ.

પૃથ્વીકાયાદિકના ૧ શરીરને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રના સર્વોત્કૃષ્ટ કાચથી પણ ન દેખી શકીએ તો ચક્ષુવડે દેખાયજ ક્યાંથી ! એવું સૂક્ષ્મ શરીર હોવા છતાં પણ જ્યારે તેવાં અસંખ્ય શરીરો ભેગાં થઈ એક પિંડરૂપ બને છે ત્યારે આપણે ચક્ષુથી પણ દેખી શકીએ છીએ માટે કાંકરા રેતી પથ્થર આદિ જે પૃથ્વીકાયાદિ આપણે દેખીએ છીએ તે તેઓનું ૧ શરીર નથી પણ અસંખ્ય શરીરોનો પિંડ છે, અને તે દરેક એકેક શરીરમાં એકેક પૃથ્વીકાયાદિ જીવ રહ્યો છે એમ જાણવું.

એ પ્રમાણે ચાર પૃથ્વીકાયાદિકનું શરીર ઉત્કૃષ્ટથી પણ જો કે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગનું કહ્યું છે પરન્તુ તે ઉપરથી સર્વેનું સરખું શરીર છે એમ નહિં, કારણ કે એ સૂક્ષ્મ શરીરમાં પણ પરસ્પર ન્હાના મ્હોટાપણું હોય છે તે આ પ્રમાણે—

સૂક્ષ્મ વનસ્પતિનું અલ્પ (ન્હાનું)	બાદર અગ્નિનું અસંખ્ય ગુણ
સૂક્ષ્મ વાયુનું અસંખ્યગુણ (મ્હોટું)	બાદર જળનું ,,
સૂક્ષ્મ અગ્નિનું ,,	બાદર પૃથ્વીનું ,,
સૂક્ષ્મ જળનું ,,	બાદર નિગોદનું ,,
સૂક્ષ્મ પૃથ્વીનું	બાદર પ્રત્યેક વન૦નું ,, (૧૦૦૦ યોજનથી અધિક.)

अवतरण—(પાંચમી ગાથામાં ૨૪ દંડકને વિષે પહેલું શરીર દ્વાર કહ્યું અને હવે આ છઠ્ઠી ગાથાથી ૬-૭-૮-૯-૧૦ સુધીની ૫ ગાથાઓમાં બીજું અવગાહના દ્વાર કહેવાશે. ત્યાં પ્રથમ આ છઠ્ઠી ગાથામાં સર્વ દંડકને વિષે મૂળ શરીરની જઘન્ય અવગાહના કેટલી? અને દેવના ૧૩ દંડકમાં તથા નારકના ૧ દંડકમાં ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કેટલી? તે કહે છે—

सव्वेसिं पि जहन्ना, साहाविय अंगुलस्सऽसंखंसा ॥
उक्कोस पणसयधणू, नेरइया सत्तहत्थ सुरा ॥६॥

संस्कृत अनुवाद.

सर्वेषामपि जघन्या, स्वाभाविकी अंगुलस्यासंख्येयांशा
उत्कर्षतः पंचशतधनुष्का नैरयिकाः सप्तहस्ताः सुराः ॥ ६ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ.

सव्वेसिं अपि साहाविय जहन्ना अंगुलस्स असंखंसा
नेरइया उक्कोस पण सय धणू सुरा सत्त हत्थ ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ:—

सव्वेसिं=સર્વ દંડકોની (માં)
अपि=પણ
जहन्ना=જઘન્ય અવગાહના
साहाविय=સ્વાભાવિક (મૂળ શરીર સંબંધિ)
अंगुलस्स=અંગુલનો
असंख=અસંખ્યાતમો
अंसो=ભાગ
उक्कोस=ઉત્કૃષ્ટથી
पणसय=પાંચસો
धणू=ધનુષ્ય
नेरइया=નારક જીવો
सत्त=સાત
हत्थ=હાથ
सुरा=દેવો

ગાથાર્થ—સર્વે પણ દંડકોમાં (દંડકોની) સ્વાભાવિક શરીરની (મૂળ શરીરની) જઘન્ય અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે. નારકોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૫૦૦ ધનુષ છે અને દેવોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૭ હાથની છે. ॥ ૬ ॥

વિશેષાર્થઃ—પૂર્વે પાંચમી ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં સ્થાવરના ૪ દંડકમાં જઘન્યથી (અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ) અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અવગાહના કહી તેથી હવે અહિં પ્રશ્ન થાય છે કે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની જઘન્ય અવગાહના એ ચાર દંડકોમાં છે કે બીજા કોઇ દંડકમાં છે? ત્યાં આ છઠ્ઠી ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં તેનો ઉત્તર અપાય છે કે કેવળ ચાર દંડકોનીજ જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે એમ નહિં પરન્તુ ચોવીશે દંડકોના સ્વાભાવિક શરીરની એટલે ભવધારણીય

(જન્મસમયના) શરીરની જઘન્ય :અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે; અને તે ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે હોય છે.

પ્રશ્ન:—ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે સર્વ દંડકોને એટલી સૂક્ષ્મ અવગાહના કેવી રીતે હોય ?

ઉત્તર:—પૂર્વ ભવમાં ગમે તેટલા મોટા શરીરવાળો જીવ પણ જ્યારે મરણ પામી પરભવમાં ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે ત્યાં ઉત્પત્તિ-સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થતી વખતે પ્રથમ પોતાનો આત્મા અત્યંત સં-કોચી, અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલો કરી; કોયલામાં પડતા અગ્નિના તણખાની માફક ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે; અને ત્યાર બાદ કોયલામાં પડેલો અગ્નિનો તણખો જેમ કોયલામાં ધીરે ધીરે ફેલાતો જાય તેમ તે જીવ પણ ત્યાં ધીરે ધીરે પોતાનું શરીર મોટું બનાવતો જાય છે. એ પ્રમાણે હોવાથી દરેક જીવ ઉત્પત્તિ-સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થતી વખતે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલીજ સૂક્ષ્મ અવગાહનાવાળો (શરીરવાળો) હોય છે. ॥ इति २४ दंडकेषु जन्मदेहस्य जघन्यावगाहना ॥

એ પ્રમાણે ૨૪ દંડકપદમાં જઘન્ય અવગાહના કહીને હવે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કહે છે. ત્યાં પ્રથમ ૪ સ્થાવરોની ઉત્કૃષ્ટ અવ-ગાહના કહી છે અને અહિં નારકોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૫૦૦ ધનુષ્ય (૪ હાથનો ૧ ધનુષ્ય છે તેથી ૨૦૦૦ હાથ એટલે ૦ા ગાઉ) જેટલી તથા દેવોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૭ હાથ પ્રમાણની છે. એ પ્રમાણે સામાન્યથી નારકોની અને દેવોની અવગાહના કહી પર-ન્તુ વિશેષત:* બીજા ગ્રન્થોથી જાણવી.

* દેવ નારકોની વિશેષત: અવગાહનાનું કોષ્ટક આ પ્રમાણે—

નારકોનું	જઘન્ય શરીર	ઉત્કૃષ્ટ શરીર
૧ રત્નપ્રભામાં	૩ હાથ	૭ાા ધ૦ ૬ અંગુલ
૨ શર્કરાપ્રભામાં	૭ાા ધ૦ ૬ અં૦	૧૫ાા ધ૦ ૧૨ ,,
૩ વાલુકા પ્રભામાં	૧૫ાા ધ૦ ૧૨ અં૦	૩૧ા ધ૦
૪ પંકપ્રભામાં	૩૧ા ધ૦	૬૨ાા ધ૦
૫ ધૂમપ્રભામાં	૬૨ાા ધ૦	૧૨૫ ધ૦
૬ તમ:પ્રભામાં	૧૨૫ ધ૦	૨૫૦ ધ૦
૭ તમ:તમ:પ્રભામાં	૨૫૦ ધ૦	૫૦૦ ધ૦

તથા દેવોનું શરીર જે ૭ હાથનું કહ્યું છે તે ભવનપાતના ૧૦ દંડક તથા વ્યન્તર અને જ્યોતિષીનો એકેક દંડક મળી ૧૨ દંડકમાં સર્વ દેવોનું છે, અને ૧૩ મા વૈમાનિક દંડકમાં સૌધર્મ દેવલોક તથા ઇશાન દેવલોક એ બે દેવલોકના સર્વ દેવ દેવીનું શરીર પણ ૭ હાથનું છે પરન્તુ તે ઉપરાન્તના સ્વર્ગોમાં શરીરનો જે તફાવત છે તે આ પ્રમાણે—

દેવોનું	જઘન્ય શરીર	ઉત્કૃષ્ટ શરીર
૩–૪ કલ્પમાં	૬ હાથ	૭ હાથ
૫ મા કલ્પમાં	૫ ૪/૧૧ ,,	૬ ,,
૬ ઠ્ઠા ,,	૫ ,,	૫ ૪/૧૧ ,,
૭ મા ,,	૪ ૧/૧૧ ,,	૫ ,,
૮ મા ,,	૪ ,,	૪ ૭/૧૧ ,,
૯ મા ,,	૩ ૩/૧૧ ,,	૪ ,,
૧૦ મા ,,	૩ ૨/૧૧ ,,	૩ ૩/૧૧ ,,
૧૧ મા ,,	૩ ૧/૧૧ ,,	૩ ૨/૧૧ ,,
૧૨ મા ,,	૩ ,,	૩ ૧/૧૧ ,,
૧ લા ગ્રૈવેયકે	૨ ૮/૧૧	૩
૨ જા ,,	૨ ૭/૧૧	૨ ૮/૧૧
૩ જા ,,	૨ ૬/૧૧	૨ ૭/૧૧
૪ થા ,,	૨ ૫/૧૧	૨ ૬/૧૧
૫ મા ,,	૨ ૪/૧૧	૨ ૫/૧૧
૬ ઠ્ઠા ,,	૨ ૩/૧૧	૨ ૪/૧
૭ મા ,,	૨ ૨/૧૧	૨ ૩/૧૧
૮ મા ,,	૨ ૧/૧૧	૨ ૨/૧૧
૯ મા ,,	૨	૨ ૧/૧૧
૪ અનુત્તરે	૧	૨
૧ સર્વાર્થે	૧	૧

અહિં દેવ નારકોની જઘન્ય અવગાહના ૧ હાથ અને ૩ હાથ વગેરે કહી છે તે સર્વ પર્યાપ્તિવડે પર્યાપ્ત થયેલા દેવ નારકની સંપૂર્ણ શરીર સંબંધિ જાણવી અને આ ૬ઠ્ઠી ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં સર્વ દંડકોની જઘન્ય અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ કહી તે શરીરરચનાના પ્રારંભની અપેક્ષાએ છે માટે પરસ્પર વિરોધ ન જાણવો.

અવતરણ—પૂર્વે ૧૮ દંડકને વિષે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કહી અને હવે આ સાતમી ગાથામાં ગર્ભજ તિર્યંચ, વનસ્પતિ, ગર્ભજ મનુષ્ય, દ્વીન્દ્રિય અને ત્રીન્દ્રિય એ ૫ દંડકને વિષે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કહેવાય છે.

गब्भतिरि सहस जोयण, वणस्सई अहिय जोयणसहस्सं
नर तेइंदि तिगाऊ, बेइंदिय जोयणे बार ॥ ७ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

गर्भजतिर्यंचः सहस्रयोजना, वनस्पतिरधिकयोजनसहस्रम्
नरत्रीन्द्रियास्त्रिगव्यूता, द्वीन्द्रिया योजनानि द्वादश ॥ ७ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

गब्भ तिरि सहस जोयण, वणस्सई जोयण सहस्सं अहिय
नर तेइंदि ति गाऊ, बेइंदिय बार जोयणे ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થઃ—

गब्भ तिरि=ગર્ભજ તિર્યંચ
सहस=હજાર
जोयण=યોજન
वणस्सई=વનસ્પતિ
अहिय=કંઈક અધિક
जोयण=યોજન
सहस्सं=હજાર

नर=(ગર્ભજ) મનુષ્ય
तेइंदि=ત્રીન્દ્રિય
ति=ત્રણ
गाऊ=ગાઉ
बेइंदिय=દ્વીન્દ્રિય
जोयणे=યોજન
बार=બાર

સિદ્ધાન્તોમાં તથા પ્રકરણોમાં ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના સૌ૦ ઈ૦ માં ૭ હાથ, ૩–૪માં ૬ હાથ, ૫–૬માં ૫ હાથ, ૭–૮ માં ૪ હાથ, ૯–૧૦–૧૧–૧૨ માં ૩ હાથ, નવગ્રૈવેયકમાં ૨ હાથ અને અનુત્તરમાં ૧ હાથ કહીછે તે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા દેવોને એથી ન્યૂન ન હોવાની અપેક્ષાએ (વાસ્તવિક રીતે તો જઘન્યજ) સામાન્યતઃ કહી છે અને વસ્તુતઃ વિચારતાં ઉપર પ્રમાણેજ જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના પ્રકરણોમાં અને સિદ્ધાન્તોમાં આયુષ્યને અનુસારે કહી છે.

ગાથાર્થઃ—ગર્ભજ તિર્યંચની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૧૦૦૦ યોજન છે, વનસ્પતિની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૧૦૦૦ યોજનથી પણ કંઈક અધિક છે, ગર્ભજ મનુષ્યની તથા ત્રીન્દ્રિયની અવગાહના ૩ ગાઉની છે અને દ્વીન્દ્રિયની અવગાહના ૧૨ યોજન છે.

વિશેષાર્થઃ—ગર્ભજ તિર્યંચોનું ઉત્કૃષ્ટ શરીર ૧૦૦૦ યોજન કહ્યું તે રા દ્વીપથી બહારના છેલ્લામાં છેલ્લા સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં રહેનારા મહામત્સ્યોનું—જળચર જીવોનું છે. બાકીના તિર્યંચોનું શરીર-પ્રમાણ શાસ્ત્રમાં ભિન્ન ભિન્ન રીતે કહ્યું છે.

તથા વનસ્પતિનું શરીર ૧૦૦૦ યોજનથી કંઇક અધિક કહ્યું તે સમુદ્રોમાં ઉત્સેધાંગુલના પ્રમાણથી ૧૦૦૦ યોજન ઊંડાઇને સ્થાને (ગોતીર્થાદિ સ્થાનોમાં) કમળ વગેરે વનસ્પતિનું છે. સર્વે સમુદ્રો પ્રમાણાંગુલથી ૧૦૦૦ યોજન ઉંડા છે, તે સમુદ્રોમાં જે જે સ્થાને ઉત્સેધાંગુલના પ્રમાણવાળી ૧૦૦૦ યોજનની ઉંડાઇ હોય ત્યાં જે જે કમળ વિગેરે વનસ્પતિ હોય તેજ ૧૦૦૦ યોજન અવગાહનાવાળી જાણવી, અને બીજે સ્થાને (એટલે એથી પણ અધિક ઉંડાઇમાં) કમળ વિગેરે વનસ્પતિઓ છે પરન્તુ તે ખરી વનસ્પતિઓ નથી, કારણકે આકાર વનસ્પતિઓનો છે, અને જીવ પૃથ્વીકાય[1] છે.

---

૧ અહિં તાત્પર્ય એ છે કે—સમુદ્રોની તથા નંદીશ્વર દ્વીપની વાપિકાઓ વિગેરે જળાશયોની ઉંડાઇ પ્રમાણાંગુલથી ૧૦૦૦ યોજન છે. અને વનસ્પતિનું શરીર ઉત્સેધાંગુલ વડે ૧૦૦૦ યોજનથી અધિક છે, ઉત્સેધાંગુલ કરતાં પ્રમાણાંગુલનું માપ ઘણું મોટું છે તેથી વાપિકા અને સમુદ્રની ઉંડાઈ ઘણી થાય છે, તો ઘણા ઉંડા જળાશયોમાં ઉત્સેધાંગુલના પ્રમાણથી ૧૦૦૦ યોજન રૂપ અલ્પ પ્રમાણવાળી વનસ્પતિ કેવી રીતે રહે ? તેના સમાધાન તરીકે જાણવાનું એજ છે કે—ઘણી ઉંડાઈવાળા જળાશયોમાં પણ કોઈ કોઇ સ્થાને ગોતીર્થ જેવાં (તળાવની પેઠે અનુક્રમે અધિક અધિક ઉંડાઇવાળાં ઢાળ પડતાં) સ્થાનો હોય છે, તેવાં સ્થાનોમાં જ્યાં જ્યાં ઉત્સેધાંગુલના પ્રમાણવાળી હજાર યોજન જેટલી ઉંડાઇ (અલ્પ ઉંડાઇ) હોય ત્યાં ત્યાં ઉત્સેધાંગુલના પ્રમાણથી ૧૦૦૦ યોજન ઉંચાઇવાળી કમળ આદિ વનસ્પતિઓ હોઇ શકે છે, તેમાં જળની અંદરની ભૂમીથી (તળથી) ઉપરની સપાટી સુધીમાં કમળની નાળ ૧૦૦૦ યોજન ઉંચી—દીર્ઘ છે, અને જળની સપાટીથી કમળનું પુષ્પ જેટલું ઉંચું રહે છે તેટલી આધકતા તે ૧૦૦૦ યોજનથી ઉપરાન્ત જાણવી.

તથા મનુષ્યોનું શરીર ૩ ગાઉનું કહ્યું તે દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂ ક યુગલિક મનુષ્યોનું જાણવું કે જેઓ ૩ પલ્યોપમના આયુષ્યવાળા પણ છે. બીજા મનુષ્યોનું શરીરપ્રમાણ તેથી ન્યૂન ન્યૂન જાણવું.

તથા ત્રીન્દ્રિયનું ૩ ગાઉનું અને દ્વીન્દ્રિયનું ૧૨ યોજન શરીર-પ્રમાણ કહ્યું તે ૨ા દ્વીપથી બહારના દ્વીપ સમુદ્રોમાં ઉત્પન્ન થતા કાનખજૂરા વિગેરે ત્રીન્દ્રિયો ૩ ગાઉ જેવડા અને પ્રાયઃ[2] અનેક ક્રોડ યોજન વિસ્તારવાળા સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થતા શંખ વિગેરે દ્વીન્દ્રિયો ૧૨ યોજન જેવડા શરીરવાળા છે તેમનું જાણવું.

અવતરણ—પૂર્વે ૨૩ દંડકોની અવગાહના કહીને હવે આ ગાથામાં બાકી રહેલા ૧ ચતુરિન્દ્રિય દંડકની અવગાહના કહે છે. પુનઃ (એ ૨૪ દંડકમાં જે અવગાહના કહી તે મૂળ (જન્મ) શરીર

માટેજ " ૧૦૦૦ યોજનથી અધિક " વનસ્પતિપ્રમાણ કહ્યું છે. એ ઉત્સેધાં-ગુળથી ૧૦૦૦ યોજન પ્રમાણવાળી ઉંચાઇમાં વનસ્પતિકાયિક કમળો વિગેરે છે અને પૃથ્વીકાયિક કમળો વિગેરે પણ સંભવે છે, અને તેથી અધિક ઉંડાઇમાં જે કમળો વિગેરે છે તે કેવળ પૃથ્વીકાયરૂપ જ છે, તે યાવત્ સર્વોત્કૃષ્ટ ઉંચાઇવાળા પણ પૃથ્વીકાયિક વનસ્પતિના આકાર સમુદ્રની સપાટીને શોભા આપતા રહેલા હોય છે.

અહિં ઉત્સેધાંગુલ અને પ્રમાણાંગુલ તથા આત્માંગુલ એમ ૩ પ્રકારના અંગુલનું માપ જૈન સિદ્ધાન્તની શૈલીવાળું છે તે બીજા ગ્રન્થોથી જાણવા યોગ્ય છે.

તથા વનસ્પતિની એ ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના જળાશયોમાં જ હોય પરન્તુ સ્થળ ઉપર નહિ, તેમજ કમળ આદિ (કમળ-કુહણા વિગેરે) વનસ્પતિઓની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના હોય પરન્તુ આમ્રવૃક્ષ આદિકની નહિ, એમ વિશેષતઃ જાણવું.

અન્તર્મુહૂર્ત આયુષ્યવાળા, અને ઉત્પન્ન થતાં જ શીઘ્ર ૧૨ યોજન જેવડા શરીરવાળા થઇ તુર્ત મરણ પામતાં પૃથ્વીમાં તેવડો મોટો ખાડો પડી જવાથી ચક્રવર્તિના સૈન્યને પણ જમીનમાં ગરકાવી દેનારા આસાલિક જાતિના સર્પને શાસ્ત્રમાં (ઉરઃપરિસર્પ તિ૦પંચેન્દ્રિય અને મતાન્તરે) દ્વીન્દ્રિય પણ કહ્યા છે, તો તે અપેક્ષાએ મહા દેહવાળા દ્વીન્દ્રિયો ૨ા દ્વીપમાં પણ સંભવે તે અપેક્ષાએ " પ્રાયઃ " કહ્યું છે.

સંબંધિ કહી છે, અને હવે આ ગાથાથી ઉત્તર વૈક્રિય શરીરની પણ અવગાહના જે જે દંડકોમાં સંભવે તે તે દંડકોમાં કહેવાની છે ત્યાં) આ ગાથામાં પ્રથમ ઉત્તર વૈક્રિયની જઘન્ય અવગાહના કહેવાય છે.

जोयणमेगं चउरिं-दिदेह मुच्चत्तणं सुए भणियं
वेउव्वियदेहं पुण, अंगुलसंखंसमारंभे ॥ ८ ॥

संस्कृत अनुवाद.

योजनमेकं चतुरिन्द्रियदेहोच्चत्वं श्रुते भणितं
वैक्रियदेहः पुनरंगुलसंख्येयांश आरंभे ॥ ८ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

सुए चउरिंदि देहं उच्चत्तणं एगं जोयणं भणियं
पुण वेउव्विय देहं आरंभे अंगुल संख अंसं ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ:—

जोयणं=યોજન	वेउव्विय=વૈક્રિય
एगं=એક	देहं=શરીર
चउरिंदि=ચતુરિન્દ્રિયના	पुण=વળી
देहं=શરીરનું	अंगुल=અંગુલનો
उच्चत्तणं=ઉંચપણું	संख=સંખ્યાતમો
सुए=સૂત્રમાં, સિદ્ધાન્તમાં	अंसं=અંશ, ભાગ
भणियं=કહ્યું છે	आरंभे=પ્રારંભમ

ગાથાર્થ—સિદ્ધાન્તમાં ચતુરિન્દ્રિયના શરીરની ઉંચાઈ ૧ યોજન કહી છે. વળી વૈક્રિય શરીર પ્રારંભમાં અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ જેટલું હોય છે ॥ ૮ ॥

વિશેષાર્થ—ચતુરિન્દ્રિય જીવોનું શરીર ૧ યોજન પ્રમાણ કહ્યું તે મનુષ્યક્ષેત્રથી બહાર રહેલા દ્વીપ સમુદ્રોમાંના ભ્રમર વિગેરેનું જાણવું, અને ભ્રમરાદિકોની એ અવગાહનાઓ સિદ્ધાન્તમાં કહી છે. એ પ્રમાણે ૨૪ દંડકોમાં જન્મશરીર સંબંધિ જઘન્ય અને

ઉત્કૃષ્ટ બન્ને પ્રકારની અવગાહના કહી, અને હવે ઉત્તરદેહ-ઉત્તર વૈક્રિય શરીર સંબંધિ અવગાહના કહેવાય છે. ॥ इति २४ दंड-केषु जन्मदेहस्योत्कृष्टावगाहना ॥

॥ ૨૪ દંડકમાં જન્મદેહની અવગાહનાનું કોષ્ટક ॥

	જઘન્ય અવગાહના	ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના
૪ પૃથ્વીકાયાદિની	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ
૧ નારક	,,	૫૦૦ ધનુષ
૧૩ દેવદંડકોમાં	,,	૭ હાથ
૧ ગ૦ તિર્યંચ	,,	૧૦૦૦ યોજન
૧ વનસ્પતિ	,,	૧૦૦૦ યોજનથી કિંચિત્ અધિક
૨ મનુષ્ય-ત્રીન્દ્રિય	,,	૩ ગાઉ
૧ દ્વીન્દ્રિય	,,	૧૨ યોજન
૧ ચતુરિન્દ્રિય	,,	૧ યોજન
૨૪		

॥ દંડકપદોમાં ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની અવગાહના ॥

જે જે દંડકપદોમાં વૈક્રિયલબ્ધિ પૂર્વે જણાવી છે તે તે દંડકપદોમાંના જીવો જ્યારે જ્યારે વૈક્રિય શરીરની રચનાનો પ્રારંભ કરે ત્યારે પ્રારંભમાં અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ જેવડું ન્હાનું વૈક્રિય શરીર બને છે, ત્યાર બાદ તે શરીર વધતું વધતું યાવત્ (મનુષ્યનું શરીર) કંઇક અધિક ૧ લાખ યોજન સુધીનું પણ થઇ જાય છે પરન્તુ પ્રારંભમાં તો તેટલુંજ ન્હાનું બને છે. અહિં જાણવાનું એ છે કે જન્મ શરીરની રચના સમયે પ્રારંભમાં તે જન્મ શરીર (=મૂળ શરીર) અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જેટલું ન્હાનું બને છે, અને આ ઉત્તર દેહ પ્રારંભમાં અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ ન્હાનો બને છે.

અપવાદ—ઉપર કહેલા ઉત્તર વૈક્રિયના પ્રારંભમાં જે અંગુલનો સંખ્યાતમા ભાગની અવગાહના કહી તે ગર્ભજ તિર્યંચ અને

મનુષ્ય તથા દેવ નારકની અપેક્ષાએ છે, પરન્તુ વાયુકાય જ્યારે વૈક્રિય શરીરની રચના કરે છે ત્યારે તેનું ઉત્તર વૈક્રિય શરીર તો પ્રારંભમાં પણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડુંજ હોય છે. કારણ કે વાયુકાયનું કોઇ પણ શરીર ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલુંજ છે.

अवतरण—પૂર્વે ઉત્તર વૈક્રિય શરીરની જઘન્ય અવગાહના કહી છે, અને હવે આ ૯ મી ગાથામાં જે દંડકોને ઉત્તર વૈક્રિય શરીરની જેટલી ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના હોય તેટલી કહે છે.

देव नर अहियलरकं, तिरियाणं नव य जोयणसयाइं
दुगुणं तु नारयाणं, भणियं वेउव्वियसरीरं ॥ ९ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

देवनराणामधिकलक्षं, तिरश्चां नव च योजनशतानि
द्विगुणं तु नारकाणां भणितं वैक्रियशरीरम् ॥ ९ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

देव नर लरकं अहिय, य तिरियाणं नव सयाइं जोयण
तु नारयाणं वेउव्विय सरीरं दुगुणं भणियं ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થઃ—

देव=દેવોનું
नर=મનુષ્યોનું
अहिय=કંઈક અધિક
लरकं=૧ લાખ (યોજન)
तिरियाणं=તિર્યંચોનું
नव=નવ
य=વળી
जोयण=યોજન
सयाइं=સો
दुगुणं=દ્વિગુણ, બમણું
तु=વળી, અને, તો
नारयाणं=નારકોનું
भणियं=કહ્યું છે
वेउव्विय=વૈક્રિય (ઉત્તર વૈક્રિય)
सरीरं=શરીર

ગાથાર્થ—દેવોનું (ઉત્તર વૈક્રિય શરીર) ૧લાખ યોજન અને મનુષ્યનું તેથી કંઇક અધિક હોય છે, તિર્યંચોનું (ઉ૦ વૈ૦ શરીર) ૯૦૦ યોજન હોય છે, અને નારકોનું ઉત્તર વૈક્રિય શરીર તો (પોતાના જન્મ શરીરથી) દ્વિગુણ કહ્યું છે (અહિં વાયુકાયના ઉ૦ વૈ૦ની અવગાહના પણ અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ જાણવી). ॥ ૯ ॥

વિશેષાર્થ:—હવે ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના દેવને સંપૂર્ણ* ૧ લાખ યોજન પ્રમાણ છે, અને મનુષ્યને કિંચિત્ અધિક ૧ લાખ યોજન પ્રમાણ છે. અહિં કિંચિત્ અધિકતા તે ૪ અંગુલ પ્રમાણ જાણવી, કારણ કે દેવનું ઉત્તરવૈક્રિય અને મનુષ્યનું વૈક્રિયશરીર શીર્ષ ભાગે તો સરખું રહે છે (એટલે બન્નેનાં મસ્તક સરખી સપાટીએ આવી રહે છે) પરન્તુ મનુષ્ય જમીનને સ્પર્શીને ઉભો રહે છે, અને દેવ તો જમીનથી ૪ અંગુલ અધર રહે છે જેથી નીચેના ભાગમાં મનુષ્યનું શરીર ૪ અંગુલ અધિક છે, અને દેવનું શરીર મનુષ્યથી ૪ અંગુલ ન્યૂન પરન્તુ સંપૂર્ણ ૧ લાખ યોજનનું હોય છે. એ પ્રમાણે દેવથી મનુષ્યની વૈક્રિયરચના ૪ અંગુલ અધિક જાણવી. આવું મહાન વૈક્રિય શરીર શ્રી વિષ્ણુકુમાર મુનિએ વર્ષાકાળમાં એક સ્થાને સ્થિર રહેલા મુનિ મહાત્માઓને ધર્મદ્વેષથી દેશનિકાલની ખોટી સજા-શિક્ષા ફરમાવનાર અને કોઇ પણ રીતે સુલેહ નહિ ઇચ્છનાર મહાપાપી નમુચી પ્રધાનને હણવા માટે શ્રી મુનિસુવ્રત સ્વામિના શાસનમાં બનાવ્યું હતું. અહિં ગ્રૈવેયક અને અનુત્તર દેવો ઉત્તર વૈક્રિય શરીર રચતા નથી, શેષ સર્વ દેવો ઉ૦ વૈક્રિયની રચના કરે છે. તથા લબ્ધિવાળા ગર્ભજ તિર્યંચો ઉત્કૃષ્ટથી ૯૦૦ યોજન જેટલું ઉત્તરવૈક્રિય શરીર રચે છે, અને નારકો પોતાના જન્મ શરીરથી (મૂળ શરીરથી) દ્વિગુણ (બમણું) વૈક્રિય શરીર રચે છે, જેથી સાતમી પૃથ્વીના નારકો ૧૦૦૦ ધનુષ્ (એટલે ૦॥ ગાઉ) જેવડું નવું શરીર બનાવે છે, અને રત્નપ્રભાના નારકો ૧૫॥ ધનુષ્ ૧૨ અંગુલ જેટલું રચે છે. ઇત્યાદિ રીતે શેષ પૃથ્વીના નારકોનું જઘન્ય ઉ૦વૈ૦ શરીર તથા ઉત્કૃષ્ટ ઉત્તરવૈક્રિય શરીર વિચારવું.

* દંડકવૃત્તિમાં કિંચિત્ અધિક ૧ લાખ યોજનની વૈક્રિયરચના દેવોને અને મનુષ્યને બન્નેને કહી છે, પરન્તુ સિદ્ધાન્તોમાં તો ઉપર પ્રમાણે છે.

॥ ૨૪ દંડકમાં ઉત્તરવૈક્રિયની અવગાહના ॥

૧ વાયુકાય	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ.	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ.
૧૩ દેવ દંડકમાં	અંગુલનો સંખ્યાતમો ભાગ.	૧ લાખ યોજન
૧ ગ૦ મનુષ્યમાં	,,	૧ લાખ યોજનથી કિંચિત્ અધિક.
૧ ગ૦ તિર્યંચમાં	,,	૯૦૦ યોજન
૧ નારકમાં	,,	જન્મદેહથી દ્વિગુણ (૧૦૦૦ ધનુષ્.)
શેષ ૭ માં	,,	ઉ૦ વૈ૦ નથી.

॥ इति २४ दंडकेषूत्तरदेहस्य उत्कृष्टावगाहना ॥

अवतरण—પૂર્વે ઉત્તર વૈક્રિય શરીરની અવગાહના ૧૬ (૧૭) દંડકમાં જે રીતે સંભવે છે તે રીતે કહ્યા બાદ હવે આ ગાથામાં તે ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની રચના કેટલા કાળ સુધી ટકી રહે તે કહે છે.

अंतमुहुत्तं निरए, मुहुत्त चत्तारि तिरिय-मणुएसु
देवेसु अद्धमासो, उक्कोस विउव्वणा-कालो ॥१०॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

अन्तर्मुहूर्त्तं नैरयिके, मुहूर्त्ताश्चत्वारि तिर्यग्मनुजेषु
देवेष्वर्धमासः उत्कृष्टो विकुर्वणाकालः ॥ १० ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

निरए अंतमुहुत्तं तिरिय मणुएसु चत्तारि मुहुत्त
देवेसु अद्धमासो, उक्कोस विउव्वणा कालो ॥१०॥

શબ્દાર્થઃ—

अंतमुहूत्तं=અન્તર્મુહૂર્ત્ત
निरए=નારક જીવોમાં
मुहुत्त=મુહૂર્ત્ત (૨ ઘડી)
चत्तारि=ચાર
तिरिय=તિર્યંચ
मणुएसु=મનુષ્યોમાં
देवेसु=દેવોમાં
अद्धमासो=અર્ધમાસ, ૧૫ દિવસ
उक्कोस=ઉત્કૃષ્ટ
विउव्वणा=વિકુર્વણાનો
कालो=કાળ

ગાથાર્થઃ—નારક જીવોમાં (વિકુર્વણા કાળ) અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણ, તિર્યંચો તથા મનુષ્યોમાં *૪ મુહૂર્તનો, અને દેવોમાં અર્ધમાસનો એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ વિકુર્વણાનો કાળ છે. (વાયુમાં અન્તર્મુ૦.) इति अवगाहना द्वार ॥ १० ॥

વિશેષાર્થઃ—ભાવાર્થ સુગમ છે. વિશેષમાં એજ કે એ કહેલો કાળ વ્યતીત થયે તે શરીર સ્વતઃ વિલય પામી જાય છે, અને તે પહેલાં જો તે શરીરની જરૂર ન હોય તો બુદ્ધિપૂર્વક સંહરણ પણ કરવું પડે છે. વાયુકાયમાં તો રચના અને વિલય બન્ને સ્વતઃ પ્રવર્તે છે.

॥ ૧ઉક્તશેષ અવગાહના તથા કાળ ॥

દંડકપદોમાં ઔદારિકની, મૂળ વૈક્રિયની અને ઉત્તર વૈક્રિયની અવગાહના તથા ઉત્તર વૈક્રિયનો કાળ કહ્યો છે, અને આહારક શરીરની અવગાહના તથા કાળ અને તૈ૦ કા૦ શરીરની અવગાહના કહી નથી તે આ પ્રમાણે છે.

આહારક શરીરની જઘન્ય અવગાહના પ્રારંભ સમયે પણ ઉત્તરવૈક્રિયવત્ અંગુલનો સંખ્યાતમો ભાગ નહિ પરન્તુ કિંચિત્ ન્યૂન ૧ હસ્ત પ્રમાણ કહી છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના સંપૂર્ણ ૧ હસ્ત પ્રમાણ છે, તથા કાળ જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અન્તર્મુ૦ પ્રમાણ છે, ત્યાર બાદ આહા૦ શરીર વિલય પામી જાય છે, અને આત્મપ્રદેશો ઔદા૦માં પ્રવેશે છે. તથા તૈ૦કા૦ની અવગાહના જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ એટલે સૂક્ષ્મવનસ્પતિના [illegible] વગાહના સાધિક ૧ લાખ [illegible]